

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

Д.У. Исамухамедова, М.К. Ахмедов, М.А. Талипов, К.Д. Саттарова.
"Шаҳарсозлик ва ландшафт архитектураси"

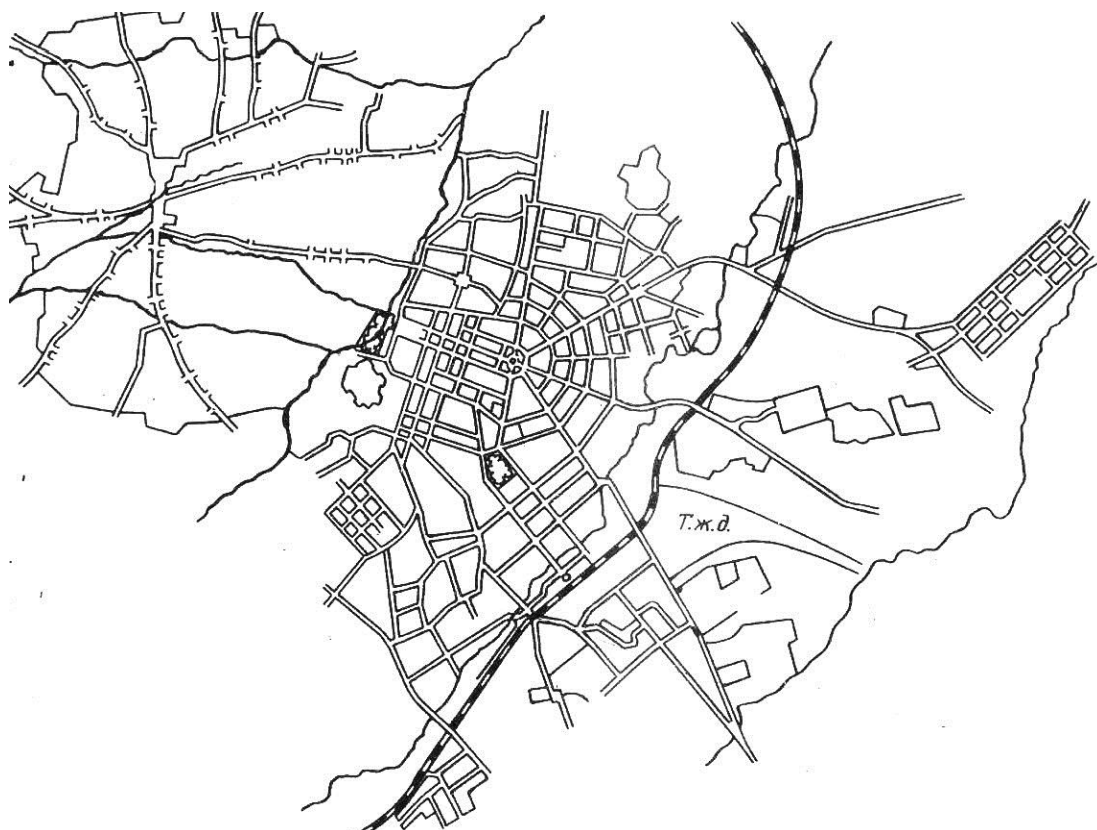

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ

Д.У. Исамухамедова, М.К.Ахмедов , М.А.Талипов.

ШАҲАРСОЗЛИК

I Қисм

Тошкент – 2019

ШАҲАРСОЗЛИК АСОСЛАРИ

КИРИШ

Шаҳарсозлик асосларининг асосий тушунчалари.
Шаҳарлар урбанизацияси ҳақида қисқача маълумот.
Шаҳарсозликнинг ҳозирги замондаги асосий масалалари ва муаммолари.

I. БЎЛИМ. АҲОЛИ ЖОЙЛАШУВИ ВА ТУМАННИ РЕЖАЛАШТИРИШ

- 1.1. Шаҳарсозлик ва аҳоли жойлашуви.
- 1.2. Аҳоли яшаш жойларининг турлари ва шакллари.
- 1.3. Аҳоли жойлашиши ва табиий муҳит.
- 1.4. Туманни режалаштиришнинг асосий масалалари.
- 1.5. Шаҳарсозлик лойиҳалаш тизими ва босқичлари.

II. БЎЛИМ. АҲОЛИ

- 2.1. Демографик омиллар.
- 2.2. Миграция жараёнлари.
- 2.3. Аҳоли ва унинг бандлиги таркибидаги ўзгаришлар.
- 2.4. Шаҳарларнинг келажакдаги аҳолиси сонини аниқлаш.

III. БЎЛИМ. ШАҲАР

- 3.1. Шаҳарлар типологияси.
- 3.2. Шаҳар лойиҳасининг асосий принциплари ва хусусиятлари.
- 3.3. Мавжуд шаҳарнинг ривожланиши ва янгисини қуриш учун ҳудуд танлаш.
- 3.4. Шаҳарнинг транспорт тармоғини лойиҳалаш.

IV. БЎЛИМ. ШАҲАРНИНГ РЕЖАВИЙ ТУЗИЛИШИ

- 4.1. Шаҳарнинг асосий функционал қисмлари.
- 4.2. Аҳоли яшайдиган қисм.
- 4.3. Саноат қисми.
- 4.4. Шаҳар маркази.
- 4.5. Коммунал-омбор қисми.
- 4.6. Кўкаламзорлар қисми.
- 4.7. Хизмат кўрсатиш муассасалари.
- 4.8. Ташқи транспорт қисми.

V. БЎЛИМ. ТУРАР-ЖОЙ ТУМАНЛАРИ ВА КИЧИК ТУМАНЛАРНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ЛОЙИҲАЛАШ

- 5.1. Турар-жой тумани тузилишининг асосий принциплари.
- 5.2. Турар-жой туманлари ва кичик туманларнинг функционал-режавий

тузилишини шакллантиришга таъсир қилувчи омиллар.

5.3. Турар-жой қурилмалари.

5.4. Турар-жой тумани ва кичик туманда транспорт хизмати.

5.5. Кўкаламзорлар тизими.

VI. БЎЛИМ. ШАҲАРНИ МЕЪМОРИЙ-БАДИЙ КОМПОЗИЦИЯСИ

6.1. Шаҳарнинг меъморий-бадий кўринишини ташкил этувчи асосий омиллар.

6.2. Меъморий ансамбл, динамика, шакл ва бошқа хусусиятлар.

6.3. Турар-жой туманлари ва кичик туманлар қурилмаларининг меъморий-бадий ечимлари.

VII. БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ АҲОЛИ ЖОЙЛАРИНИ ЛОЙИҲАЛАШТИРИШ.

7.1. Қишлоқ аҳоли яшаш жойларини режалаштиришнинг асосий принциплари.

7.2. Ишлаб чиқариш ҳудудлари.

7.3. Турар-жой уйлари.

7.4. Жамоат марказлари.

7.5. Кўкаламзорлаштириш.

VIII. БЎЛИМ. ЎЗБЕКИСТОН ШАҲАРСОЗЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ХУСУСИЯТЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ

8.1. Ўрта Осиё шаҳарсозлигининг қисқача ривожланиш тарихи.

8.2. Ўзбекистон Республикасида ҳозирги замон аҳоли жойлашуви хусусиятлари.

8.3. Урбанизация муаммолари.

8.4. Келажак шаҳарсозлиги ғоялари.

Атамалар рўйхати.

Иловалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

К И Р И Ш

Шаҳарсозлик асосларининг асосий тушунчалари

Архитектура - энг қадимий санъат туридир. Одам ўзи учун биринчи турар-жой қургандан бошлаб архитекторлик касби шакллана бошлаган. Одамлар алоҳида турар-жойлардан аста-секин яшаш гуруҳлари, сўнгра шаҳарлар қурилишига ўта бошлаганлар.

Архитектор - кенг соҳа мутахассиси. У санъат, замонавий техника, фан ва иқтисодиётни ягона бирликка бирлаштириши лозим. Унинг билим доираси доимо кенгайиб боради. Ҳаёт архитекторни социологик тушунчалар билан фикр қилишини талаб этмоқда. Социология ва у билан боғлиқ ижтимоий жараёнларни олдиндан айтиш кўпгина шаҳарсозлик масалаларини ҳал қилишда зарурдир.

Архитектор лойиҳанинг ўзида бино ва иншоотнинг келажак ҳаётини назарда тутиши муҳимдир. Бунда архитектор келажак авлодлар учун қийинчиликлар туғдирмаслигини унутмаслиги лозим.

Келажак шаҳарларини яратиш катта илмий башоратни талаб этади. Бошқа соҳаларда бўлгани каби шаҳарсозликда ҳам ҳар гал ишни бошидан қайтадан бошлаш имконияти йўқ. Тарихий ва замонавий тажрибанинг ҳар бир қимматли томонларидан фойдаланиш лозим.

Ўтмишдаги кўпгина ғоялар уларнинг муаллифлари ўтиб кетганидан кейин ўз натижаларини берган. Гўзал шаҳарлар, дам олиш ва истироҳат боғлари, классик архитектура ансамбллари ўз муаллифларидан кейин бир неча юз йиллар кўпроқ умр кўрмоқда, келажак авлодларгина уларни қимматига яраша баҳолашади.

Шаҳарсозлик кенг мазмунга эга тушунча. У ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш билан боғлиқ бўлган аҳоли яшаш жойларини ташкил қилиш муаммолари, ҳамда аҳоли турмуш тарзи билан боғлиқ бўлган турар-жойларни яратиш масалаларини ҳам ўз ичига олади.

Аҳоли яшаш жойи - доимий аҳолисининг тўпланиши моддий фондлар (бинолар, иншоотлар, йўллар, муҳандислик тармоқлари ва бошқалар) билан мустаҳкамланган ҳудуднинг бир қисми.

Шаҳарсозлик - аҳоли яшаш жойлари ва аҳолини жойлаштириш системасининг урбанизациялашган муҳити шаклланишида комплекс ва кўп томонлама ишлаб чиқувчи жараён ҳисобланади. Шаҳарсозлик фаолиятининг объекти бўлиб – режавий ҳудудлар ва аҳоли пунктлари, турар-жой туманлари ва саноат ҳудудлари, дам олиш ҳудудлари ва шаҳар ҳудудининг бошқа режалаштириш элементлари ҳисобланади.

Шаҳар - бу бир-бирлари билан боғлиқ бўлган кўп турли корхона ва заводлар мажмуасидан иборат. Ҳар куни шаҳар минглаб тонна хом ашё ва озиқ-овқатлар истеъмол қилади, минглаб тонна саноат ва бошқа чиқиндиларни чиқаради. Шаҳар - бу қудратли муҳандислик хўжалиги. Бу юзлаб км сув ўтказгич қувурлари, электр қуввати билан таъминлаш, ўчоқхоналар, оқава

сувларини тозалаш иншоотлари. Шаҳар - бу моддий ва маънавий маданият дурдоналари яратилиб келинган тараққиёт намунасидир.

Бошқача қилиб айтганда «Шаҳар» тушунчаси бизнинг ҳаётимиз, ҳамда ўраб турган дунёнинг ҳамма томонларини ўзларида акс эттирувчи жуда кўп белгиларни ўз ичига олиши керак.

Шу билан бир қаторда ҳозирги замон шаҳарининг бирор-бир воқелиги ўз-ўзича мавжуд эмас, балки бутун бошқа нарсалар билан ажралмайдиган бир бутунликни ташкил этади. Шаҳар ўзининг кўп қиррали бўлишига қарамай, олдимизда бутун бир ҳаётӣ организм сифатида намоён бўлади. Шаҳар организми қандай тузилганлигини ва унда архитектурага нима тегишли эканлигини тушуниш лозим.

Шаҳарга таъриф беришда турли мамлакатларда турлича мезонлардан фойдаланилади. Аҳоли сони, аҳоли ёки қурилиш зичлиги, аҳолининг кўпчилиги банд бўлган меҳнат тури, шаҳарнинг тарихан шаклланган мавқеи, маъмурий функциялар ва бошқа мезонлар ёки уларнинг қўшилмалари. Масалан, Данияда шаҳар деб аҳолиси 250 кишидан ортиқ бўлган аҳоли яшаш жойига айтилади. Японияда - 30 минг, Ўзбекистонда пастки чегара 5-12 минг кишини ташкил этади (ҚМҚ). Бошқа мамлакатларда шаҳар тушунчаси мезонлари қонунларда кўзда тутилган. Масалан: Россияда у ёки бу аҳоли яшаш жойини шаҳар тоифасига киритиш учун аҳолиси энг камида 12 минг кишини ташкил этиши керак, шу билан бир қаторда аҳолисининг 75% дан кўпроғи қишлоқ хўжалигидан бошқа иш билан машғул бўлиши шарт.

Ҳар бир архитектура иншооти - агарда у ҳақиқий архитектура асари бўлса, бадий асарлар қаҳрамонларига ўхшаш ўзининг қайтарилмас индивидуаллигига, ўзига хос кўринишига эга бўлади. "Шаҳарни эса бадий асарнинг - романнинг ўзига ўхшатиш мумкин, унда ўнлаб, юзлаб ҳатто минглаб архитектуравий «қаҳрамон»лар ўзаро мураккаб алоқада бўлади" (А.Э.Гутнов). Бунга ишонч ҳосил бўлиши учун яхшиси ўз шаҳринг бўйлаб пиёда марказдан то шаҳар четигача айланиб чиқишинг керак. Биз кенг майдонлар ўзларининг кўзга кўринган иморатлари, безанган хиёбонлари билан кенг бўлмаган кўчаларга алмашилишини кўраимиз. Уйлар бир-бирига яқин зич жойлашган. Сўнгра иморатлар камая бошлайди, магазинлар кўзга ташланади, иморатлар орасида бўш жойлар учрайди, саноат ташкилотларининг деворлари учрай бошлайди. Бошқа томондан тўғри йўллар, хиёбонлар, улар бўйлаб жойлаштирилган кўп қаватли уйлар кўзга ташланади. Улар орасидан бошқа шунга ўхшаш, уйлар кўринади, гўё бунинг поёни йўқдай. Лекин бирдан улар тугайди ва боғлар далаларга бориб бевосита тақалади. Шундай ёки шунга ўхшаш кўринишни ўзининг қадимий тарихига эга бўлган ҳар бир шаҳар аҳолиси кўриши мумкин.

Янги саноат ёки курорт шаҳарларда таассуротлар кетма-кетлиги бутунлай бошқача бўлади.

Нима учун шаҳарнинг айрим қисмлари ҳар доим одамлар билан гавжум, бошқа жойларида эса одамлар кўринмайди? Қачон биз аҳоли яшайдиган жойни шаҳар деб атаимиз, қаерда шаҳар тугайди ва қаерда шаҳар атрофи бошланади?

Шаҳар мавзусига оид бўлган бундай саволларни жуда кўп бериш мумкин. Лекин жавоблари ҳар доим аниқ эмас.

Назарияда ва амалиётда бундай саволларга жавоб қидириш билан шаҳарнинг қонуниятлари ва тузилиши қоидаларини ўрганувчи махсус фан шуғулланади. Бу фан - шаҳарсозлик деб аталади.

Шаҳарсозлик архитектура заминида вужудга келган. Кўплар уни ҳозиргача архитектуранинг бир бўлими деб ҳисоблайдилар. Ҳақиқатдан ҳам барча буюк шаҳарсозлар маълумот бўйича архитекторлардир. Аммо ҳозирги кунда шаҳарсоз учун архитектуравий билимлар етарли эмас – у ижтимоий фанларни, гигиенани, иқтисодиёт ва экологияни, транспортни ташкил этиш ва шаҳар хўжалигини бошқаришни яхши тушуниши керак. Бир сўз билан айтганда шаҳарсозлик архитектуранинг бир бўлими эмас, балки архитектура маҳоратининг энг юқори, энг қийин босқичидир.

Шаҳар нима? Тошкентни ҳам, Янгийўлни ҳам, Қадимий Самарқандни ҳам, янги Навоийни ҳам, саноат шаҳри Чирчиқни ҳам, курорт шаҳри Чортоқни ҳам биз шаҳар деймиз. Қайси бир сифат уларни шаҳар тоифасига киритиш имконини беради? Бу саволга кимлар жавоб беришга ҳаракат қилишмади. Лекин шаҳарнинг ягона, ҳамма томонидан қабул қилинган оид таърифи яратилмаган. Асос сифатида аҳолиси сонини олишга ҳаракат қилишди, лекин шаҳар билан кишлоқ ўртасида бу сифат асосида чегара қўйиб бўлмайди. Аҳолиси кўп бўлган кишлоқлар мавжуд, лекин улар шаҳар бўла олмадилар. Шаҳарга аҳолисининг меҳнат турлари билан бандлигига қараб таъриф беришмоқчи бўлишди, лекин бунда ҳам хато қилиш мумкин.

Кўпинча архитектура ва шаҳарсозликни бир-биридан ажратишга ҳаракат қилинади. Ҳозирги кунда ҳам архитекторлар бевосита бино ва иншоотларни ҳажмий лойиҳаловчиларга ҳамда аҳоли яшаш жойлари режаларини яратувчиларга (шаҳарсозлар) бўлинади. Бевосита бино ва иншоотларни лойиҳаловчи архитекторлар баъзан шаҳарлар ҳақида етарли тушунчаларга эга бўлмайдилар ва аксинча, шаҳарсозлар эса ўз навбатида бино ва иншоотлар ҳақида керакли тасаввурга эга бўлмайдилар. Лекин уларнинг иккаласи ҳам архитекторлардир. Аммо шаҳарсозликнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти тобора ортиб бораётган ҳозирги кунда бино ва иншоотлар билан шуғулланувчи архитектор бир вақтнинг ўзида шаҳарсоз ҳам бўлмаслиги мумкин эмас. Архитектура ўз ичига шаҳарсозликни қамраб олади. Уларга шартли равишда алоҳида қаралади. Амалиётдаги кўп хатолар архитекторларнинг шаҳарсозлик талаблари ва тушунчаларидан ажралган ҳолда алоҳида бинолар ҳақида фикр қилишлари туфайли юз беради. Мураккаб ижодий жараёнда ўз ролини англаб етмаган архитектор ожизлигича қолади.

Шаҳарлар ривожланиши ҳақида қисқача маълумот

Бизнинг сайёрамизда биринчи шаҳар каерда ва қачон пайдо бўлганлигини ҳеч ким аниқ билмайди. Инсон манзилгоҳлари пайдо бўлиши ва ривожланиши кўп мингйилликлар мобайнида давом этиб келган. Ҳар бир давр ўзидан олдингилар қолдирган манзилгоҳларни инсон талабларини ҳисобга олган ҳолда

ўзгартириб, мослаштириб борди.

Дастлабки шаҳарлар ҳунарнинг инсон фаолиятининг алоҳида тармоғи сифатида шакллана бошлаган даврда, жамиятда меҳнат тақсимоти вужудга келиши натижасида шаклланди. Шаҳарлар ҳарбий истеҳкомлар (қалъа шаҳарлар) ва савдо манзилгоҳлари сифатида шакллана бошлади.

Шаҳарлар вақт ўтиши билан ривожланиш жараёнида жамиятнинг талабларига мос равишда шаклини ўзгартирган. Шаклланган шаҳар ўз навбатида, жамиятнинг ҳаёт тарзи кучи билан аҳолиси дунёқарашига таъсир этган. Ижтимоий ва функционал шароитлар билан бир қаторда географик муҳит ва иқлим ҳам шаҳар шаклланишининг муҳим омилига айланди.

Географик муҳит жамият тараққиётининг табиий базаси бўлган ҳолда доимо инсон жамиятига таъсир этади, бироқ табиат шароитларининг ҳар хил хусусиятлари атроф-муҳит шаклланишига қаттиқ таъсир қилиши мумкин, унинг ривожланишини тезлаштириши ёки секинлаштириши мумкин.

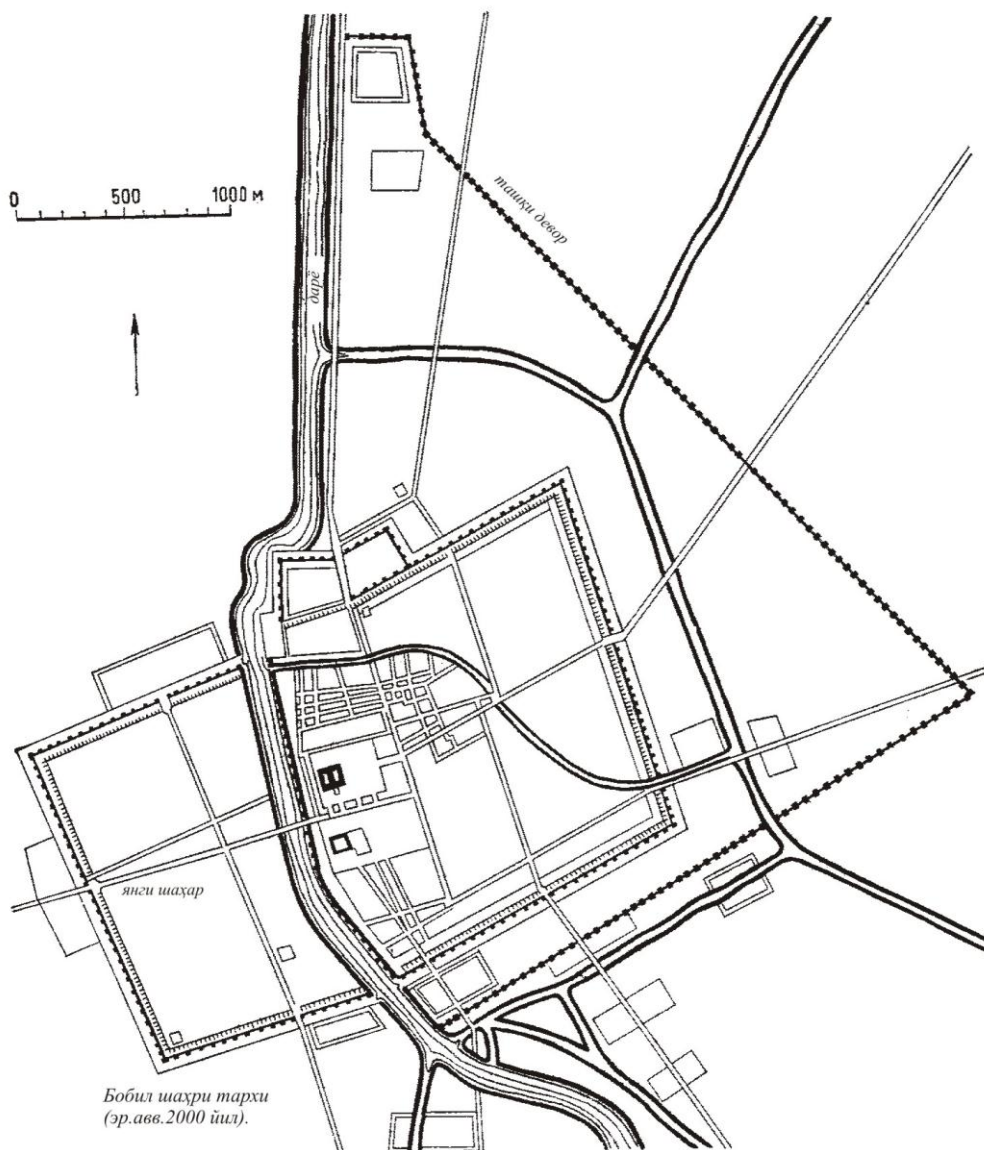
Шаҳарлар қурилиши принциплари ҳақида дастлабки ёзма ва археологик маълумотлар шаҳар маданиятининг қадимги маркази ҳисобланадиган Қадимги Месопотамияга тегишли.

Эрамиздан олдинги V асрдаёқ тарихчи Геродот қадимги даврнинг энг йирик шаҳарларидан бири Вавилон тўғрисида маълумот берган. У квадрат шаклидаги йирик шаҳар бўлган. Ундаги кенг кўчалар дунё томонларига қаратилган ва тўғри бурчак остида кесишган. Тепаликда эса ҳукмдор саройи жойлашган бўлиб, у боғ хиёбонлари ва тепалик ён бағрида жойлашган турар-жой кварталлари билан боғланган. Шаҳар кўчманчилар ҳужумидан ҳимояланиш учун баланд девор билан ўраб олинган. Қуюқ кўкаламзорлар ва ариқлар чўлнинг иссиқ шамолларини юмшатиб турарди. Кўчаларнинг тўғри бурчакли лойиҳаланиши бундай иқлим шароитида шаҳар ҳудудини керакли миқдорда шамоллатиш имконини берган.

Шаҳарсозлик антик даврга келиб гуллаб-яшнади. Грек шаҳарларида *гипподам системаси* деб номланувчи аниқ тўғри бурчакли принципга асосланган кўчалар лойиҳаси кенг тарқалди. Қачонлардир Рим империяси таркибида бўлган шаҳарларда бу система кейинчалик ҳам ривожланди. Бу система алоқаларнинг қулайлашуви ва иссиқ иқлим шароитида ҳудудни яхши шамоллатишга имкон беради.

Қадимги ҳинд трактати Манасарада тўғри бурчакли схемага асосланаган шаҳарнинг ривожланган шакли ҳақида ёзилган. Шунингдек, иссиқ иқлимли шароитда шаҳар қуришда энг қулай жой танлаш принциплари ҳам келтирилган.

МДҲ давлатлари орасида машҳур шаҳарлардан бири қадимги Хоразмдаги Жомбоз Қалъа шаҳри эр.авв. IV асрда шаклланган. Шаҳар иккита жамоа уйлари, улар орасидан олов ибодатхонасига олиб боровчи кўчадан иборат бўлган. Жамоат уйлари лойиҳасида шаҳарнинг мунтазам режаси акс этади.

Вавилон шаҳрининг режавий схемаси (эр.авв.2000 й.).

Кейинги даврда феодаллик даврида шаҳарсозликда кўчаларнинг радиал-халқасимон тизими тарқала бошланди. Бу усул қалъа атрофида хунармандлар манзилгоҳлари шаклланиши асосида вужудга келди.

Хунармандлар ва савдогарлар манзилгоҳлари ўз марказларига – бозор майдони ва бошқарма биносига эга бўлган. Одатда, хунармандлар манзилгоҳлари атрофи ўзининг девор ва миноралари бўлган яна бир қалъа билан ўраб олинган. Бу даврда қуруқлик ва сувдаги савдо йўллари катта аҳамиятга эга бўлган. Шаҳарга қайтиб келган аҳоли жойлашиши йўлнинг иккала томонида амалга ошган, марказдан эса кўчалар радиал йўналишда тарқалган. Радиал савдо йўллари, халқасимон истеҳкомлар бўлган йўлаклар тизими кўчалар тизимининг радиал-халқасимон структурасини шакллантирди, бу тизим кўпгина замонавий шаҳарларда сақланиб қолган.

XIX аср охири – XX аср бошларида шаҳарларнинг ўсиши билан шаҳарсозлик назарияси ҳам ривожланди. Бу даврда Вена, Берлин, Париж, Лондон каби йирик шаҳарларнинг қайта режалаш лойиҳалари ишлаб чиқилди.

Реконструкция қилинаётган, янги, шунингдек, назарий шаҳарларнинг кўкаламзорлаштирилган ҳудудлари системаси лойиҳалаш тизимининг ажралмас қисми сифатида лойиҳаланди.

Аҳолининг шаҳарга оқиб келиши юқори кўрсаткичга етиши ва бу билан қурилмаларнинг зичлашиши кузатилган. XIX аср шаҳарсозлиги шаҳар аҳолисининг меъёридан ортиқ даражада зичлиги, иложи борича кўпроқ аҳолини камроқ жойга жойлаштиришга ҳаракат қилиш билан ажралиб туради. Кўпгина йирик шаҳарлар марказий туманларида турар-жойлар зичлиги баъзан 80-90 %га етган. Уйлар тўхтовсиз юқorigа ўса бошлаган, ландшафт бузилган, дарахтлар нобуд бўла бошлаган, тарихий шаклланган меъморий ансамбллар бузилган. Қурилмалар орасидаги масофалар бир қанча даражалардаги автойўллар, тўхташ жойлари, омборлар ва бошқалар билан банд этилди.

XIX-XX асрда чет давлатларда секин-аста от кучи ўрнини механик транспорт эгаллай бошлади. Автомобиллаштириш ривожланиши эски кўчалар тизимини яроқсиз ҳолга келтириб қўйди ва бу нарса XX аср шаҳарлари инкирозида ўз аксини топди. Савдо-молиявий ва саноат фирмалари жойлашган ҳудуд шаҳар марказига айланди. Шаҳар марказий қисмида ҳашаматли уйлар қурила бошланди, шаҳар четида эса кулбалар жойлашган. Фабрика ва заводлар атрофида табиий равишда қулайликларга эга бўлмаган турар-жой поселкалари пайдо бўла бошлади. Марказнинг ҳашаматли кварталлари ва қулайликларсиз чекка қисми орасидаги кескин қарама-қаршилик капитализм ривожланиши даври учун хосдир.

Ривожланган давлатлар шаҳарлари архитектураси уларнинг этник таркиби каби мураккаб ва хилма-хил. Африка ва Осиё давлатларини кўриб чиқиб шуни таъкидлаш мумкинки, баъзиларининг чегаралари ҳудуднинг этник ва тарихий хусусиятларини ҳисобга олмаган ҳолда йирик ҳукмрон давлатлар таъсири доирасини ажратиш натижасида пайдо бўлган. Кўпгина шаҳарлар табиий бойликлар жамланган ва мустамлакачи давлатларга олиб кетиш учун қулай жойлари бўлган ҳудудларда шаклланган.

Мустамлака давлатлар урбанизацияси йирик капиталистик давлатлар шаҳарлари ривожланишидан сезиларли даражада фарқ қилган. Европада капитализмнинг ривожланиши саноат соҳасига мослашган шаҳарларнинг шаклланишига олиб келди. Собиқ мустамлака давлатларда иқтисод жаҳон капиталистик бозорида аграр-хом ашё қўшимча сифатида ривожланди, кўпчилик шаҳарлар эса аҳолининг деҳқончилик билан шуғулланишидан келиб чиқиб ҳунарманд-савдогарлик соҳаси бўйича ривожланди.

Яқин шарқнинг кўп шаҳарлари бой тарихга эга. Бу ерда қадимги финикияликлар ва римликлардан қолган манзилгоҳлар харобаларини учратиш мумкин. Шаҳарлар қадимдан қолган, халқаро савдо йўлида жойлашган манзилларини сақлаб қолишган. Истеҳкомлар билан ўралган бу шаҳарлар марказлари ўз таркибига қадимий кварталлар, архитектураси ажойиб бўлган ибодатхоналар, масжид ва боғларни киргазган. Куб шаклидаги қадимий уйлар ўзаро боғланиб, ягона турар-жой массивларини ташкил этади. Кўп миллатли аҳоли алоҳида бўлиб яшашган. Ҳар бир ижтимоий ва миллий гуруҳ алоҳида

кварталларда жойлашиб, бир-бири билан аралашиб кетмаган. Бу масалада Дамашқ, Иерусалим, Бейрут шаҳарлари мисол бўла олади. Фес, Работ, Тунис ва б. шаҳарларда ҳудуд феодал ўтмишдан қолган аниқ функционал қисмларга ажралган. Ҳудудни ҳунарманд-савдо ва турар-жой туманлари, маъмурий ва ибодат марказлари, қишлоқ хўжалик ҳудудларига ажратиш мумкин.

Европа колонизациялаш даврида анъанавий иерархия бузилди. Масалан, Алжир шаҳрида эски кварталлар устидан европа типдаги бинолар қатори жойлаштирилган янги кўча трассалари ётқизилди. Ҳарбий, транспорт ва савдо пунктларига бўлган эҳтиёж туфайли европаликлар баланд ясси ҳудудларда бирига ўхшаш шаҳарлар қуришди, бироқ, улар босиб олган шаҳарлар маданияти ёдгорликларида намоён бўлади. Қадимги саройлар замонавий баланд фирмалар бинолари билан рақобат қилади, масжидлар – мустамлакачилар черковлари билан, анъанавий ҳунармандчилик устахоналари – фабрика ва заводлар билан.

Мадина – Работнинг эски шаҳар ядроси (Марокашнинг пойтахти) – ўзида Қирол саройи ва қадимги мустамлакачилар маъмуриятини жамлаган катта Европа кварталлари билан ўралган. Бу бинолар ҳозирги кунда миллий маъмурият томонидан банд этилган.

Саҳрои кабирнинг водий шаҳарлари ҳам ривожланишнинг мураккаб йўлини босиб ўтишди. Оқ ва ёрқин рангларга бўялган анъанавий кулбаларга миллий услубда яратилган ҳашаматли бинолар бўлган кварталлар қўшилди.

Кўрсатилган ҳудуднинг умумий шаҳар кўриниши бу хусусий ер эгалиги натижасида шаҳар ҳудуди зич қурилмалар шаклланишига қадар майда ер бўлақларига бўлинди. Шаҳардаги барча ҳаётий ноқулайликлар шунинг оқибатида вужудга келганки, ер рентаси унинг бемалол ривожланишига ҳалақит берувчи шаҳарнинг ўрта аср тузилишини акс эттиради. Барча олдинги даврлар шаҳарсозлиги алоҳида ансамбл учун, кам ҳолларда ансамбллар системаси учун катта бўлмаган ҳудудлардан фойдаланди. Шаҳарлар алоҳида кўчалар қурилиб, секин-аста шаҳар майдонини эгаллаш йўли билан қурилган.

Осиёнинг кўпгина йирик шаҳарлари темир йўл ва автомагистраллар билан қисмларга ажралган. Кичик шаҳарларнинг мустақиллиги аҳамияти йўқола бошлади. Шаҳарлар ягона системада бирлаша бошлади ва агломерацияларни вужудга келтира бошлади. Ҳиндистонда Осиё бўйича энг йирик иккита агломерация шаклланди – Калькутта ва Бомбей агломерациялари.

Калькутта – 30 та йўлдош шаҳарлари бўлган транспорт, савдо ва маъмурий марказ. Калькуттанинг тошли марказий қисмини хом ғишдан қурилган кулбаларда яшовчи зичлашган кўплаб камбағал кварталлар ўраб олган. Бомбей маркази четида кўплаб Европа типдаги кўп қаватли уйлар жойлашган, магистраллар билан қисмларга ажратилган. Бу ҳудудга ҳунармандларнинг бетартиб қурилган кварталлари, заводлар майдончалари уланиб кетган. Бошқа жойларга нисбатан бу ерда пулдорларнинг ҳашаматли саройлари ва камбағаллар кулбалари орасидаги кескин фарқ яққолроқ намоён бўлган. Ҳиндистоннинг энг йирик шаҳарларида ҳали-ҳануз турар уйларда замонавий жиҳозлаш ва транспорт алоқалари, яшаш ҳудудида муҳандислик ва

санитар-гигиеник ҳолатларининг ортида қолиши муаммолари ечилмаган.

Шаҳарсозликнинг ҳозирги замондаги асосий масалалари ва муаммолари

Инсон ҳаёти кенг маънода архитектура ва табиатни ўз ичига камраб олган атроф-муҳитда ўтади. Уларнинг ўзаро уйғунлиги инсон фаолиятининг зарурий шартидир. Қулай ва гўзал шаҳарлар, архитектуравий ансамбллар, саноат ва турар-жой мажмуалари, қишлоқ ҳўжалик қурилмалари, табиий ландшафт инсон учун қулай бўлган атроф-муҳит ҳисобланади. Инсонга ўзи яратган муҳитнинг таъсири кўп қирралидир. У ҳаётнинг моддий томонларинигина эмас, балки маънавий томонини ҳам ўз ичига олади. Соф ҳаво, архитектуранинг мақсадга мувофиқлиги ва кўркемлиги, турар-жой биносининг қулайлиги - буларнинг ҳаммаси инсонга ижобий таъсир кўрсатади ва аксинча, кўримсиз турар-жой мавзелари, кўкаламзорларнинг йўқлиги, ҳаво ва дарёларнинг ифлосланиши унинг руҳиятига салбий таъсир кўрсатади. Одамлар табиат билан асрлар оша олишиб келмоқдалар. Тупроқ, тош ва ёғочлардан уй-жой қуриш, экинзорлар барпо этиш, ер остидан фойдали қазилмаларни қавлаб олиш - буларнинг барчаси табиат бойликларидан фойдаланиш бўлиб, шу билан бирга табиатни барбод қилиш ҳамдир.

Ҳозирги техника инқилоби асрида тескари масала, яъни табиатни сақлаш, қайта тиклаш ва соғломлаштириш инсон учун ҳаётий заруриятдир. Шаҳар ва табиат, инсон ва табиат бу архитектор учун бир маънодаги тушунчалардир. Улар архитектордан ўз фаолиятига фалсафий ёндошишни талаб этади, чунки архитектор инсон ва табиат ўртасидаги бирликни ўрнатишдаги етакчи шахсдир. Ўзбекистонда шаҳарларни лойиҳалаш турар-жой бинолари ва саноат корхоналарини санитария-гигиена оралиқларини таъминлаган, қулай транспорт алоқаларини ташкил қилган ҳолда ўзаро энг мақсадга мувофиқ жойлаштириш тамойилига асосланади. Бунда шаҳар ва шаҳар атрофида боғлар ташкил қилиш, ўрмонларни кенгайтириш, сув ҳавзаларини ташкил қилиш ва ҳоказолар орқали табиатни одамга яқинлаштириш кўзда тутилади.

Шундай қилиб, табиатни ҳимоя қилиш ва унинг бойликларидан мақсадга мувофиқ, тежамли фойдаланиш - ҳозирги замон шаҳарсозлигининг асосий масалаларидандир.

Шаҳарсозлик - бу ижтимоий-иқтисодий, санитария-гигиеник, техник-қурилиш, транспорт ва архитектура-бадий масалаларни биргаликда ҳал қилувчи шаҳар ва аҳоли яшаш жойларини режалаштириш ва қуриш назарияси ва амалиёти.

Ижтимоий-иқтисодий масала шаҳар ва қишлоқ ривожланишининг келажагини, табиий ва ҳудудий ресурслардан иқтисодий самарали фойдаланишни, аҳолининг ўсишини, аҳолига оптимал маданий-маиший хизмат кўрсатишни ташкил қилишни ҳисобга олган ҳолда аҳоли жойлашуви тизимини танлашда ҳал қилинади.

Санитария-гигиеник масалалар аҳоли ҳаёти учун соғлом шароит яратиш, саноат ва аҳоли яшаш туманлари орасида санитария-ҳимоя қисмини белгилаш, кўкаламзорлаштириш, тупроқнинг, ҳавонинг ва сувнинг (сув ҳавзаларининг)

ифлосланишига ва шовқинга қарши курашни назарда тутати. Иссиқ иқлимли туманларда ташқи муҳитнинг оптимал микроиклимни яратиш, қуёшдан сақловчи қурилмаларни ўрнатиш, биноларни зарурий йўналишда жойлаштириш, инсоляция, ҳудудларни қуриштириш ёки ободонлаштириш ҳамда фойдали шамол йўналишидан фойдаланиш масалалари ҳал этилади.

Техникавий қурилиш масалалари аҳоли яшаш жойлари қурилиши учун танланган ҳудудларнинг муҳандисона-геологик шароитларини ўрганиш, қурилиш техникасининг даражаси ва замонавий воситаларини аниқлаш, транспорт ва пиёдалар алоқаларининг рационал тизимини ҳал этиш, ҳудудларни муҳандисона тайёрлаш ва муҳандисона ободонлаштириш (ичимлик суви етказиш, оқава сувлар ўтказгич, иссиқ сув, совуқ сув, газ ва электр таъминоти ва бошқалар) ва ҳоказоларни ҳал қилиш билан боғлиқдир.

Архитектуравий-бадий масалалар шаҳарнинг умумий архитектура-режавий тузилишини, кўча ва шох кўчалар тармоқларини аниқлаш, шаҳар алоҳида қисмларининг функционал тузилишини ҳал қилиш, шу жумладан, марказ композициясини ечиш билан боғлиқдир. Бу масалалар маҳаллий табиий иқлим хусусиятларини (рельеф, ландшафт, сув ҳавзалари, кўкаламзорлар ва бошқалар) миллий турмуш анъаналарини, халқнинг тарихий ва маданий ёдгорликларини инобатга олган ҳолда ҳал қилинади. Бу масалаларни ҳал қилишга уларни биргаликда қараш шаҳарсозликнинг асосий шартларидан ҳисобланади.

Шаҳарларнинг ривожланиш жараёни мураккаб ва кўп қирралидир. Унинг барча майда тафсилотларигача ҳисобга олиш мумкин эмас. Лекин бу жараённинг асосий йўналишини лойиҳалашнинг дастлабки босқичида ҳисобга олиш лозим. Кўпгина шаҳарлар бош тархларининг ҳаётий эмаслигини уларда келажакни кўра олинмаганлиги билан тушунтирса бўлади. Шунинг учун ҳам улар тез эскиради.

Бугун биз ХХІ аср архитектураси ҳақида ўйлашимиз мумкин. Бу фақат келажак учунгина эмас, балки бизнинг ҳозирги кун амалиётимиз учун ҳам муҳимдир.

Ҳозирги замон архитектураси бу фақатгина санъат эмас, балки фан ва техника бирлиги ҳамдир. Билимнинг кўп соҳалари ютуқларини архитектурачалик юқори даражада бирлаштирадиган санъат йўқдир. Бу ерда ҳозирги замон шаҳарсозлиги муаммолари мажмуаларини ҳал этишда кучли компьютерлардан фойдаланиш талаб этилади.

Шаҳарлар муаммоларини бирор-бир билим доирасида қолган ҳолда тушуниш, баҳолаш ва ҳал қилиш мумкин эмас. Шаҳарларни ўрганиш ва лойиҳалаш турли фанлар ёндашишлари ва қарашларини интеграция қилишни, шаҳарни ҳозирги дунёнинг феномени деб англашни талаб этади. Катта шаҳарлар ва агломерацияларнинг ҳамма ерда тўхтовсиз ўсиши бу ҳодисаларнинг ички қонуниятлари ва сабаблари ҳақида ўйлашга, аҳоли жойлашуви бундай шаклларининг камчиликларини аниқлашга ва уларнинг ҳақиқий қимматларини баҳолашга мажбур этади.

Катта шаҳарлар ва катта агломерацияларнинг муҳим камчиликлари маълум:

- муҳандисона жиҳозлашнинг қимматлашуви;
- транспорт муаммоларининг қимматлашуви;
- атроф-муҳитнинг ифлосланиши;
- катта шаҳарлар аҳолисининг табиатдан узоқлашуви;
- руҳий-физиологик оқибатлари (ҳали охиригача ўрганилмаган) ва бошқалар.

Бундан ташқари катта шаҳарлар ўрта ва кичик шаҳарлардан ишлаб чиқариш кучларини «сўриб» оладилар.

Француз шаҳарсозлигида ва географик адабиётларда «француз саҳроси» деган тушунча мавжуд. Бу бутун мамлакат ҳаётий кучининг Париж агломерациясига жалб этилишини билдиради. Шунга қарамасдан улкан иқтисодий, илмий ва интеллектуал потенциал яратувчи аҳоли катта қисмининг биргаликда бир жойда тўпланишининг самараси жуда улкандир ва шаҳарларнинг ўсишини рағбатлантиради. Катта шаҳарлар ишлаб чиқариш кучларининг тезда ҳаракатга жалб қилинувчи ўсиш ресурсларига эгадирлар. Бу ерда саноат, фан ва олий таълимни кооперация қилишга, маъмурий, ташкилий ва тақсимлаш функцияларини амалга оширишга катта имкониятлар мавжуд. Бу ерда турмуш маданияти даражаси юқори аҳолига хизмат кўрсатадиган турлари кенг.

Шундай қилиб, катта шаҳарлар ва шаҳар агломерацияларининг ривожланишида уларнинг устунликларидан фойдаланиш, ҳамда камчиликларини камайтириш мумкин. Бу масалаларни ҳал қилишдан олдин ҳақиқатда ҳам XX аср катта шаҳарлари ўтмиш шаҳарларига нисбатан яшаш учун ноқулайроқми, деган саволни таҳлил қилиб кўрайлик.

Тарихий манбалар транспорт, шовқин, атроф-муҳит ифлосланиши каби муаммолар ўтмишда ҳам мавжуд бўлганлигидан гувоҳлик беради. Масалан: Қиролича Елизавета даврида Лондонда тошкўмир ёқиш тақиқланган, бунинг учун жазолашган. Бундан шу нарса кўринадики, транспорт ва экология муаммолари фақатгина шаҳар катталашувигагина боғлиқ бўлмасдан, балки уларни ҳал қилиш учун жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий, иқтисодий, техник ва технологик воситаларга ҳам боғлиқ экан.

Ҳозирги замон энг йирик шаҳарлари ўрта аср шаҳарларига қараганда жуда катта ва ифлослантирувчи манбалар таъсири остида бўлса ҳам уларга нисбатан тозароқ, қулайроқ ва ободонлаштирилгандир.

Инсоният келажакда транспорт, экология ва бошқа муаммоларнинг ечимларини топишига шубҳа йўқдир.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг экология ва ижтимоий кенгаши ўзининг бир қарорида шаҳарларнинг ривожланиши муаммосини ер юзида тинчликни сақлашдан кейинги инсоният олдида турган энг муҳим муаммо деб атади.

Машҳур грек урбанисти К.Доксиадис «одам шаҳарларда мағлубиятга учради, агарда шаҳар муаммосига янгича ёндашиш топилмаса, унда бизни ҳалокат кутмоқда. Архитекторлар, жўғрофиячилар, иқтисодчилар, демографлар ва бошқа кўп фанлар намоёндалари катта шаҳарлар ва урбанизм муаммолари

билан шуғулланмоқдалар, ҳамма битта оқимга ташланмоқдалар фақат қирғоқнинг турли қисмларидан», - деган эди.

Ҳозирги замон урбанизмининг моҳияти, асосий тушунчалари ва энг кескин муаммолари нималардан иборат?

Урбанизация – (лотинча *urbs* – шаҳар) бу ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва тўпланиши, ижтимоий алоқалар шакллари, шаҳар турмуш тарзининг аҳоли яшаш жойларининг барча томонларига ёйилиши билан боғлиқ бўлган кўп қиррали бутун дунёни қамраб олган ижтимоий-иқтисодий жараён. Бу сўзнинг бирорта тор тушунчалари, яъни шаҳарларнинг ва шаҳар аҳолисининг ўсиши, умумий аҳоли сонидида шаҳар аҳолиси салмоғининг ортиши ва ҳоказо, уни тавсифлаш учун етарли эмасдир. Шаҳар сонининг ва шаҳар аҳолисининг ортиши шаҳар аҳолиси салмоғининг камайишида ҳам юз бериши мумкин. Мамлакат ёки регион уларнинг урбанизациялашиш даражасига қарама-қарши қўйилиши мумкин, яъни бутун аҳоли яшаш тизимида шаҳар аҳолисининг салмоғи ўсмаслиги, лекин урбанизациялашиш даражаси юқори бўлиши, ривожланаётган мамлакатларда эса, аксинча шаҳар аҳолисининг даражаси паст бўлиши мумкин.

Урбанизация - жамият ривожланишида шаҳар аҳамиятининг ортиб бориш жараёни.

Урбанизациянинг белгилари – шаҳарларда индустриянинг ўсиши, уларнинг маданий ва сиёсий функцияларининг ривожланиши, меҳнат ҳудудий бўлинишининг чуқурлашуви. Урбанизация белгиларидан яна бири – бу қишлоқ аҳолисининг шаҳарларга оқиб келиши, йирик шаҳарларга унинг атрофдаги қишлоқлардан ва кичик шаҳарлардан аҳолининг маятниксимон ҳаракатининг кучайиши.

«*Сохта урбанизация*» - шаҳар орбитасига қишлоқ мигрантларининг секин-аста тортилиши, кўпгина ривожланаётган мамлакатлар шаҳарлари атрофларида шаклланган кенг «қашшоқлик майдонларида» олдинги турмуш тарзининг узок сақланиши.

«*Тисланувчи урбанизация*» - биринчи қарашда кутилмаган жараён. АҚШ бўйича сўнгги тадқиқотларнинг кўрсатишича шаҳар аҳолиси салмоғининг биров камайиши. Шаҳарнинг молиявий жиҳатдан таъминланган гуруҳи шаҳар атрофи ҳудудларига табиатга яқинроқ бўлиш, шаҳар шовқинидан узокроқда бўлиш учун кўчиб кетишмоқда ва шу билан хизмат кўрсатувчи гуруҳлар ҳам шаҳар атрофига тарқалиб, шаҳар системаси тарқоқ ҳолга тушмоқда.

«*Шаҳар агломерацияси*» лотинча *agglomerate* - қўшмоқ, қўшилиб кетмоқ маъносини билдиради. Ишлаб чиқариш технологиясида агломерация «*майда руда ва чангсимон материаллардан эритиш йўли билан йирик бўлақлар яратиш*» маъносини билдиради.

Экологик адабиётларда «*агломерация*» сўзи саноат корхоналарининг бир жойда тўпланиши ҳудудий қўшилиб кетишини билдиради.

Маълум маънода бу сўз аҳоли яшаш жойларининг тўпланиши ва қўшилиб кетиши орқали шаклан ва тузилиши жиҳатдан турлича бўлган бирлашмаларни ташкил этишига ҳам таалуклидир. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва

тўпланиши таъсири остида агломерацияларнинг бир-бирларига яқинлашуви ва қўшилиб кетиши «мегаполис» ларнинг шаклланишига олиб келади.

Мегаполис кенг ҳудудларни қамраб олувчи урбанизациялашган зоналардир. (АҚШ да Атлантика океани соҳили бўйлаб Бостон ва Вашингтон оралиғида мегаполис вужудга келган).

Тошкент агломерацияси (Тошкент, Чирчиқ, Янгийўл) нинг аҳолиси 2,8 млн. кишини ташкил этади.

Фарғона агломерацияси (Фарғона, Марғилон, Кегейли) нинг аҳолиси 350 минг кишини ташкил этади.

БМТнинг 1950 йилдаги таҳлилига кўра дунё бўйича иккита мегаполис мавжуд бўлган: 12.3 млн. аҳолили Нью-Йорк ва 11.3 млн. аҳолили Токио. 1975 йилда уларга Мехико ҳам қўшилди (Токио-26.6 млн. аҳолили, Нью-Йорк-15.9 млн. аҳолили, Мехико-10.7 млн. аҳолили). 2025 йилгача уларнинг сони 27тага етади, шунингдек, уларнинг 21таси ривожланган давлатларда жойлашади. 10 млн.дан ошиқ аҳоли жойлашган шаҳарларда аҳоли сони 1975-2007 йилларда 53 дан 286 млн.гача ошди, 2025 йилгача эса 447 млн.гача ошиши кутилмоқда.

Мегаполислар орасида Токио алоҳида ўринга эга (аҳолиси 2007 йилда 35.7 млн. киши). У Катта Токио ва атрофдаги 87 та шаҳарларни қамраб олган. Шулар жумласига Йокогаму, Кавасаки ва Чибу каби ўзининг аниқ ҳукуқий ўрнига эга бўлган шаҳар марказлари ҳам киради.

Токиодан кейин Нью-Йорк, Мехико ва Бомбей (ҳар бирида 19 млн.дан ошиқ аҳолиси бор), шунингдек, Сан-Паулу (18.8) агломерациялари туради.

2007 йилда энг кўп мегаполислар Осиё қитъасида бўлган, уларнинг сони ўн битта. Лотин Америкасида тўртта, Африка ва Европада биттадан мегаполис бўлган.

Сўнгги йилларда шаҳарларнинг шиддат билан ўсишини илмий адабиётларда “урбанизация революцияси” деб аташ қабул қилинган. Ҳисоб-китобларга кўра 2005 йилда шаҳарларда планета аҳолисининг ярмидан кўпи истиқомат қилиши аниқланган. Замонавий демографик шароит шуни кўрсатадики, бутун дунё шаҳар аҳолисининг учдан икки қисми ҳар йил 65 млн. янги аҳолига эга бўлаётган ривожланаётган шаҳарларда яшайди. БМТ тахминларига кўра бу 2025 йилда ривожланаётган давлатларда урбанизациялашиш даражаси 80 % га етиши мумкин.

Мегаполисларда бошқача микроклим шаклланади. Турар-жой қурилмалари шамол тезлигини камайтиради, ҳавонинг туриб қолиши эса зарарли бўлган саноат газларининг йиғилиб қолишига олиб келади. Смог – чанг, тутун ва туманнинг аралашмаси куёш нурунинг етиб келишини камайтириб, инсонларда жиддий касалликларни юзага келтиради. Шаҳар ҳарорати доим ушбу географик ҳудуд ҳароратидан баландроқ бўлади.

Мегаполисларнинг ўсиши – “табиат ҳодисаси” бўлиб, жамиятнинг ўз-ўзини ташкил этиш жараёнининг натижаси ҳисобланади.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Шаҳарсозлик нима билан шуғулланади?
2. Шаҳар деганда нимани тушунаси?

3. Ижтимоий-иқтисодий масалалар туркумига нималар киради?
4. Санитария-гигиена масалалари нималардан иборат?
5. Техникавий –қурилиш масалаларига нималар киради?
6. Меъморий-бадий масалалар туркумига нималар киради?
7. Архитектор нималар билан шуғулланади?
8. Катта шаҳарлар ва агломерацияларнинг қандай камчиликлари бор?
9. Урбанизация нима?
10. «Сохта урбанизация» нима?
11. «Тисланувчи урбанизация» нима?
12. Шаҳар агломерацияси нима?
- 13.«Мегаполис» деганда нимани тушунаси?

I БЎЛИМ. АҲОЛИ ЖОЙЛАШИШИ ВА ТУМАННИ РЕЖАЛАШТИРИШ

1.1. Шаҳарсозлик ва аҳоли жойлашуви

Аҳоли жойлашиши атамаси орқали мамлакат ҳудудида шаҳарлар ва бошқа аҳоли яшаш жойларининг биргаликда, ўзаро боғлиқ ҳолда фазовий-ҳудудий жойлашиши тизими тушунилади.

Бошқача сўз билан айтганда Аҳоли жойлашиши деганда мавжуд аҳоли яшаш жойларини ривожлантириш ва янгиларини барпо қилиш орқали ҳудудларда аҳолининг тақсимланиш жараёни тушунилади.

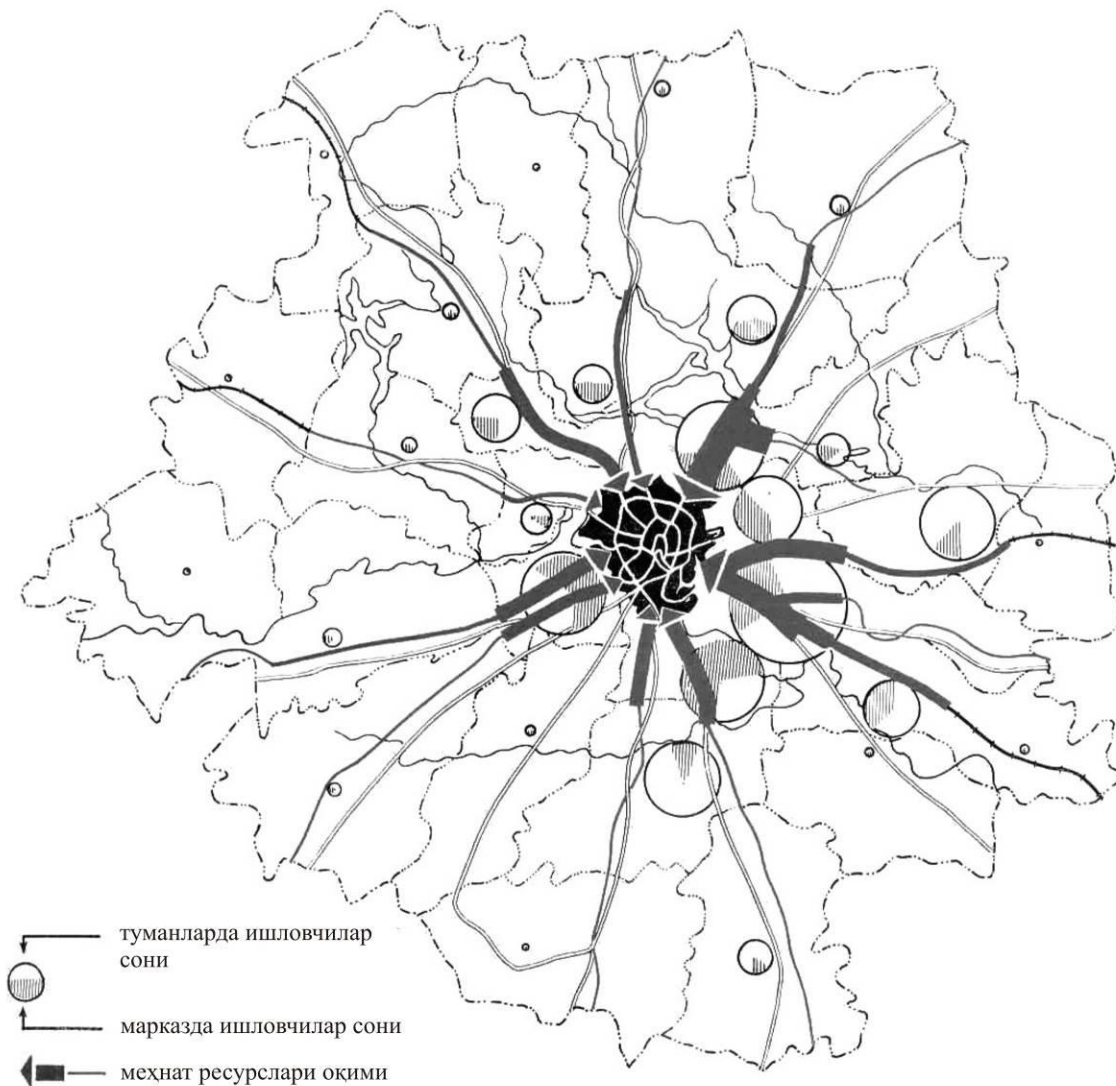
Катталиги турлича бўлган шаҳарларда уларнинг халқ хўжалиги тузилиши, уларни ижтимоий меҳнат бўлинишидаги бажарадиган ролига асосан мос келади. Кон саноати, ҳамда қайта ишлаш саноатининг бошланғич тармоқлари кичик ва ўрта шаҳарларга, ҳамда шаҳар тоифасидаги қишлоқлар томон тортилади (Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ, Бекобод, Красногорск ва бошқалар). Саноат «якуний» тармоқлари (машинасозик, кимё, радиоэлектроника) эса катта, йирик ва энг йирик шаҳарларда кўпроқ ривожланади. Тадқиқотлар умуман шаҳарларнинг ўсиши билан уларда саноат тўпланишининг даражаси ортиб боришини кўрсатади. Катта, йирик ва энг йирик шаҳарлар аҳолисининг кўпайиши билан бир вақтда уларнинг сони ҳам кўпайиб бориши кузатилган.

1926 йилда Ўзбекистонда 26 та шаҳарлар бўлган бўлса, ҳозирги кунда уларнинг сони 129 тани ташкил этади. Уларнинг жадал ўсиши даставвал ижтимоий-иқтисодий омилларга боғлиқ (саноат билан фаннинг қўшилиши, таълим ва бошқалар).

Ижтимоий меҳнатнинг бўлинишида кичик ва ўрта шаҳарлар катта ўрин эгаллайди. Улар абсолют кўпчилиكنи ташкил этадилар. Ҳозирги кунда кичик ва ўрта шаҳарларнинг ўсиши, келажак ривожланиши, уларнинг архитектура–режавий ечимлари сифатини ошириш муаммолари мавжуд. Уларда эркин меҳнат ресурсларини ижтимоий меҳнатга жалб этиш муаммоси катта ўрин эгаллайди.

Шундай қилиб, аҳоли жойлашиши усули ишлаб чиқариш кучларининг

ривожланиши, ижтимоий меҳнат бўлиниши, жамиятнинг ижтимоий тузилиши, унинг маданияти ва дунёқараши билан белгиланади, табиий-географик шароитлар унинг шаклланишига таъсир кўрсатади.

Йирик шаҳар ва туманларда меҳнат ресурслари тақсимооти.
Йирик шаҳардан узоқлашган сайин меҳнат алоқалари пасайган.

1.2. Аҳоли яшаш жойларининг турлари ва шакллари.

Аҳоли жойлашишининг турлари ишлаб чиқаришнинг ихтисослашишига ва унинг тармоқларининг кооперациясига боғлиқ. Аҳоли жойлашишининг турлари, шунингдек аҳоли яшаш жойлари иқтисодий базасининг хусусиятлари ва уларнинг катталиги билан белгиланади. Ибтидоий жамоа тузуми тугатилиши билан меҳнатнинг тақсимланиши – ҳунармандчилик ва савдо соҳасидан қишлоқ хўжалигининг ажралиши жараёни аҳоли жойлашишининг иккита тури – шаҳар ва қишлоқ турини вужудга келтирди.

Ҳозирги кунда ҳам аҳоли жойлашишининг иккита асосий турини ажратиш мумкин:

– *шаҳар тури* - шаҳарлар ва шаҳар туридаги қишлоқларнинг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ;

– *қишлоқ тури* - турли қишлоқ аҳоли яшаш жойларининг ривожланиши билан боғлиқ.

Ҳар бир асосий кўриниш ичида иқтисодий, табиий, демографик ва бошқа ўзига хос шароитларга боғлиқ ҳолда бир қатор турларини ажратиш мумкин. Аҳоли жойлашишининг шаҳар кўриниши ичида аҳолининг энг йирик, йирик ва катта шаҳарларда тўпланиши билан ажратиб турадиган жамланган ёки зичлашган (концентрированный) тури ҳамда аҳолининг кўпчилик қисми ўрта, кичик шаҳар ва шаҳар туридаги қишлоқ жойларига тарқалган (дисперсный) турлари бўлади.

Аҳоли жойлашишининг шакли аҳоли яшаш жойлари турининг зичлиги, маълум бир ҳудуд чегарасида ўзаро жойлашиши хусусиятларига ҳамда аҳоли яшаш жойлари орасидаги алоқа турларининг ривожланиш даражасига боғлиқ.

Аҳоли яшаш жойлари ўртасида алоқаларнинг турли кўринишлари шаклланимоқда. Аҳоли яшаш жойларининг ўзаро жойлашиш хусусиятлари ва улар орасидаги функционал алоқалар ривожланиши аҳоли жойлашишининг иккинчи аломатини – уларнинг *автоном* (АРТ) ёки *гуруҳ* (АГТ) шаклга мансуб эканлигини белгилайди.

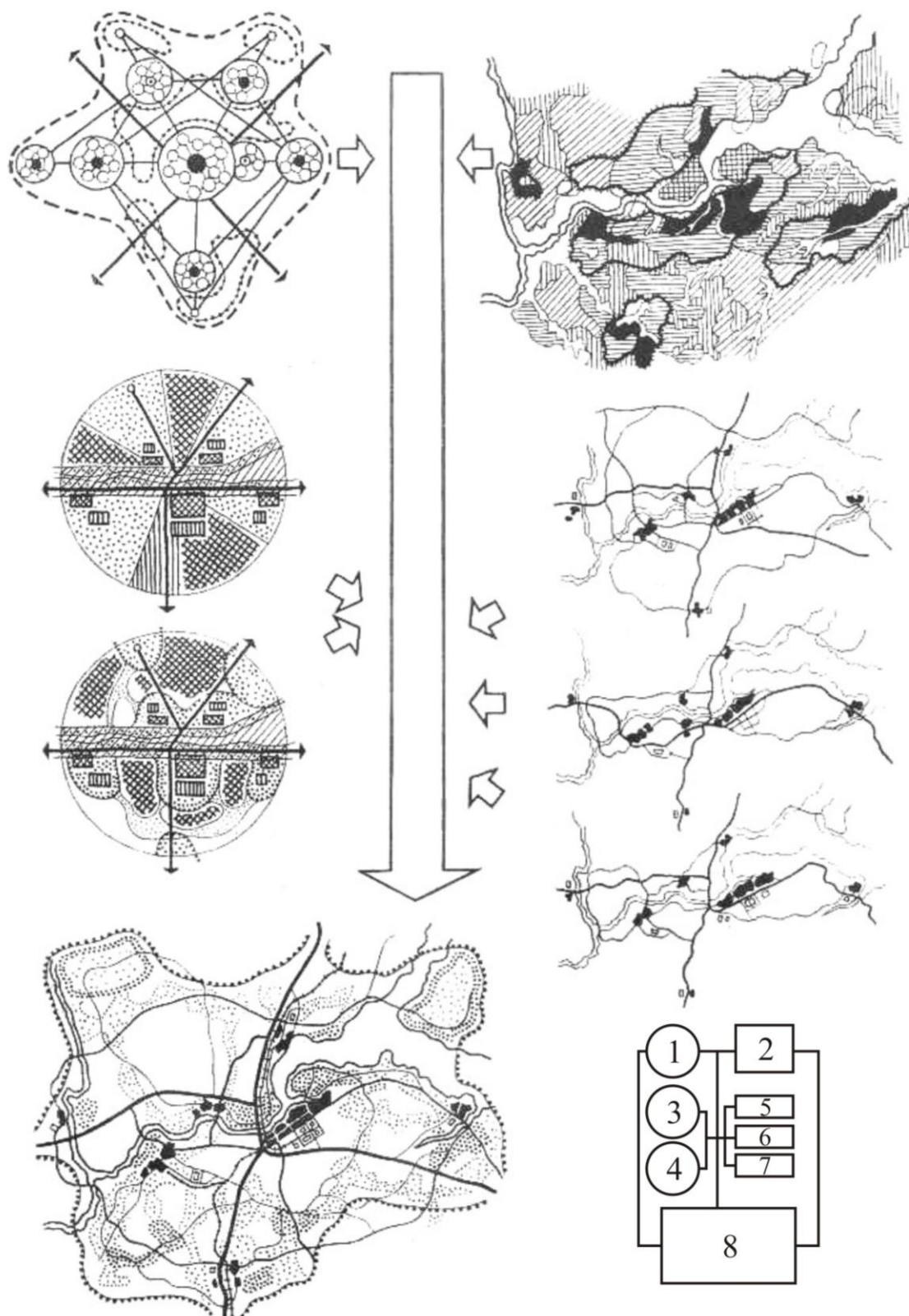
Аҳоли яшаш жойларининг регионал тизимида (АРТ) аҳоли яшаш жойлари бир-бирларидан узоқ жойлашган, улар ўртасидаги коммуникациялар ривожланмаган, транспорт алоқалари кучсиз ривожланган, аҳоли яшаш жойлари бир-биридан ажралган ҳолда ҳоли ривожланади, функционал алоқалар кучсиз ва турғун эмас.

Аҳоли яшаш жойларининг гуруҳли тизимида (АГТ) эса, улар гуруҳ ташкил этадилар. Бир-бирлари билан ривожланган коммуникация тури ва турғун функционал алоқалар билан боғлангандир. Бу бир-бирлари билан ривожланган ҳудудий ишлаб чиқариш алоқалари, умумий муҳандислик инфраструктурали, ижтимоий-маданий, хизмат кўрсатиш марказларининг яхлит тури билан бирлашган, турли катталиқдаги халқ хўжалиги соҳасидаги шаҳар ва қишлоқ аҳоли яшаш жойларининг мажмуасидир.

Аҳоли жойлашишини гуруҳли тизими йирик ва энг йирик, ҳамда туманлараро ва вилоят марказлари функцияларини бажарувчи ўрта ва катта шаҳарлар таъсири зонасида шаклланади.

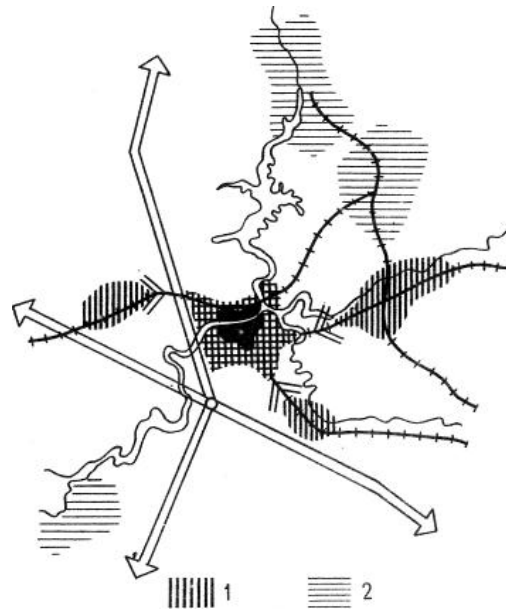
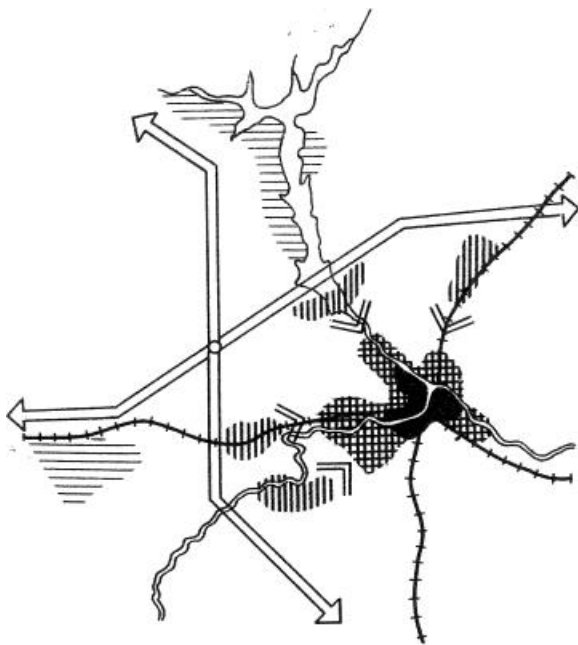
Аҳоли жойлашишининг гуруҳли тизимида уларнинг марказигача транспортда етиб бориш вақти 1,5-2 соатни ташкил этади. Марказ шаҳарнинг катталигига қараб аҳоли жойлашишининг гуруҳли тизимининг учта турини фарқлашади:

- йирик - марказ шаҳар аҳолиси 500 минг киши;
- ўртача - марказ шаҳар аҳолиси 100-500 минг киши;
- кичик - марказ шаҳар аҳолиси 50-100 минг киши.

Аҳоли яшаш жойларининг гуруҳли ситемасини лойиҳалаш методикаси.

1 – функционал модел; 2 – ҳудудни баҳолаш; 3,4 – фазовий ҳудудларга ажратиш моделлари (секторли, комбинациялашган); 5,6,7 – аҳолини жойлаштириш вариантлари (чизиқли, марказлашган, гуруҳли); 8 – архитектуравий-режавий ечим.

Катта шаҳар асосида шаклланган аҳоли жойларининг гуруҳли тизимига схематик мисоллар:

1 – йирик шаҳар билан ўзаро боғланган аҳоли яшаш жойлари; 2 – йирик шаҳар таъсирига тортилувчи аҳоли жойлари.

Мамлакатимиз ҳудудида узоқ муддат давом этган меҳнатнинг бўлиниши жараёнида аҳоли жойлашишининг турлари ва шакллари тарихан шаклланди. Ўзбекистонга хос хусусияти шундан иборатки, аҳоли жойлашуви жараёнида интенсив шаҳарсозлик ўзлаштириш қисмлари (воҳалар) шаклланди, у ерда аҳоли жойлари ҳудудлари, меҳнат жойлари, хизмат кўрсатиш марказлари, рекреацион ҳудудларни ўзаро боғлиқ ривожлантириш учун қулай шароитлар мавжуд. Аҳоли жойларининг кучайиб бораётган маконий интеграцияси жараёнлари натижасида аҳоли жойлашувининг таянч каркаси, ягона ҳудудий функционал организм аҳоли жойлашуви тизими шаклланади.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда урбанизация жараёнларининг ривожланиши аҳоли жойлашуви шакли ва шаҳарсозлик лойиҳалаш объектларини мураккаблашувига олиб келган. Бу яна алоҳида шаҳар ва қишлоқ жойлари орасидаги иқтисодий, меҳнат, маданий-маиший ва бошқа алоқаларни интенсивлаштириш натижасида ҳам юзага келади. Бу эса ҳаёт муҳитини нафақат алоҳида аҳоли жойлари чегарасида, балки ривожланган шаҳарсозлик тузилмалари - аҳоли жойлашуви тизимлари доирасида такомиллаштириш лозимлигини кўрсатади. Бу тизимлар ўз навбатида янада йирикроқ субрегионал ва регионал даражадаги маконий-тархий бирликлар таркибига кирадилар. Субрегионал ва регионал аҳоли жойлашуви тизимлари анча катта ҳудудлар доирасида (вилоят, иқтисодий туман, республика) шаклланиб, Ўзбекистон ҳудудида ягона аҳоли жойлашуви тизимини ташкил этадилар.

1.3. Аҳоли жойлашиши ва табиий муҳит

Аҳоли жойлашишига таъсир кўрсатувчи асосий омиллар қуйидагилар:
- иқлим, тупроқ ва гидрогеологик шароит;

-саноат ишлаб чиқариши учун база ҳисобланган фойдали қазилмалар ва ёқилғи-энергетика ресурслари;

-транспорт коммуникацияларининг ривожланишини белгилаб боровчи табиий шакл.

Инсонлар ҳаёти ва меҳнатига таъсир этувчи табиий иқлим омиллари катта аҳамият касб этади (ҳарорат, шамол ва намлик, ичимлик суви билан таъминланганлик, ер рельефи, қурилишнинг геологик шароитлари, сейсмик ҳолат, абадий музлик, сел, замин чўкувчанлиги ва ҳоказолар).

Ер юзасида аҳолининг дастлабки жойлашиши ибтидоий жамоа билан табиий муҳит ўртасидаги ўзаро алоқа билан белгиланган.

Табиий шароитларнинг қулайлиги қадимги шаҳар маданиятининг иқтисодий асосини ташкил этувчи йирик суғориладиган ерлар тизимини шакллантириш имконини берган. Бундай ерлар тизими Мисрда Нил дарёсининг қуйи оқимида, Мессопотамияда Тигр ва Ефрат дарёлари қуйи оқимида, Ҳиндистонда Ҳинд ва Ганга дарёлари соҳилларида вужудга келган.

Аҳолининг чекланган ҳудудда тўпланиши аҳоли жойлашишининг табиий шароитларга янгича боғлиқликларини белгилади. Шаҳарлар тўпланиши йирик сунъий муҳит массивларини табиий муҳитга қарама-қарши қилиб қўйди. Одамларни сунъий муҳит ичида чеклаб, уларни; табиатдан ажратиб қўйди. Одамларнинг атроф-муҳитга кучли таъсири вужудга келди ва унинг табиийлиги йўқола бошлади. Аҳоли яшаш жойлари табиий ландшафтга мажбуран бўйсунган шаклларни эгаллади. Шу билан бир қаторда, техниканинг тараққиёти натижасида рельефни қайта ўзгартириш ва гидрогеологик шароитларга кучли таъсир кўрсатиш бошланди. Лекин табиатга бундай таъсир кўрсатишнинг мақсадга мувофиқ келадиган чегараси бор.

Туманни режаслаштиришда ҳудуднинг таҳлили. Ҳудудни табиий шарт-шароитлар бўйича баҳолаш.

Ҳудудни таҳлил қилишнинг асосий мақсадлари: ундан турли хил соҳаларда фойдаланишга яроқлилигини аниқлаш: шаҳар қурилишига, қишлоқ ва ўрмон хўжалигига, аҳолининг оммавий дам олиш учун 4 ҳудудни тархий ташкил этишга талабларни аниқлаш.

Табиий омилларга қуйидагилар киради:

- гидрогеологик шарт-шароитлар;
- минерал хом-ашё ресурслари;
- инженер-геологик шарт-шароитлар;
- иқлимий шарт-шароитлар;
- гидрологик шарт-шароитлар;
- тупроқлар;
- ўсимлик ва ҳайвонот дунёси;
- ландшафт тавсифи.

Геоморфологик шарт-шароитларни ўрганганда рельефнинг морфологик ва морфометрик элементларига: шаклига, генетик турига, абсолют ва нисбий баландликларига, эрозия бўлиниш чуқурлиги ва қалинлигига, қияликларга

алоҳида эътибор бериледи. Топографик, геоморфологик ва инженер-геологик съёмкалар материаллари асос бўлиб хизмат қилади.

Геологик тузилиши - ҳудуднинг неотектоник активлиги ва сейсмикаси, стратиграфик ва литологик комплексларнинг борлиги, уларнинг тузилиши, ёйилиш қонуниятлари ва қуввати нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Таҳлил учун тектоник геоморфологик, геологик ва бошқа геология фондидаги материаллардан фойдаланади.

Гидрогеологик шарт-шароитларни таҳлил қилганда ер ости сувларининг сув элтувчи горизонтлари, уларнинг тарқалиши, чуқурлиги, сувга тўйинганлиги, кимёвий таркиб ва агрессивлиги каби тавсифи бериледи.

Минерал хом ашё ресурслари саноат ишлаб чиқариш ёки курорт хўжалигини ривожлантириш базаси сифатида тавсифланади, уларнинг тарқалиш майдонлари эса тархий чекланиш сифатида хизмат қилади. Бунда ишлаб бўлинган майдонлар рекультивация ва хўжалик мақсадлари учун кейинчалик фойдаланиладиган ҳудудлар сифатида қаралади.

Саноат аҳамиятидаги конларнинг қисқача геологик-иқтисодий тавсифини келтиришда (жойлашиши, тури, даражаси ва ўзлаштириш келажаги, ишлаб чиқариш усули, тарқалиш майдонлари ва х.к.) геология вазирлигининг, тармоқ идораларининг материалларидан фойдаланилади.

Инженер-геологик шарт-шароитларни таҳлил қилганда инженер-геологик ҳудудлаштириш кўрсаткичларининг: геоморфологик, геолого-литологик, гидрогеологик, тупроқларнинг таркиби, физик-механик ва филтрацион хусусиятлари, уларнинг юк кўтариш қобилиятлари, замонавий геологик ва инженер-геологик процесслар ва ҳолатлар, уларнинг тарқалиши ва ривожланиш интенсивлигининг тавсифи келтирилади.

Комплекс геологик-гидрогеологик экспедициялар материаллари, геологик фонд материаллари асос бўлиб хизмат қилади.

Иқлимий шарт-шароитлар умумиқлимий, қурилиш-иқлимий, физиологик-иқлимий ва агроиқлимий тавсифларни ўз ичига олади.

Умумий иқлимий шароитларни тавсифлаганда ҳавонинг ҳарорати ва намлиги, ёғингарчилик, шамоллар, қуёш радиацияси, абсолют максимум ва минимум ҳароратларнинг йиллик амплитудаси, энг иссиқ ва энг совуқ ойларнинг ўртача ҳарорати, ойлик ўртача ҳавонинг абсолют ва нисбий намликлари тўғрисидаги кўрсаткичлар келтирилади. Бундан ташқари йилнинг иссиқ ва совуқ вақтларидаги ўртача ёғингарчилик миқдори, йил давомидаги ёғингарчилик ва қорли кунлар сони, қор қопламанинг баландлиги, шамолнинг максимал тезликлари келтирилади.

Қурилиш-иқлимий шароитларни ўрганганда тегишли қурилиш меъёрлари кўрсатмаларига ("Қурилиш климатологияси ва геофизикаси") амал қилиш лозим.

Ҳудудни физиологик-иқлимий баҳолаганда санитар-иқлимий зоналарга бўлиш ёки иқлимий-рекреацион баҳолаш услубларидан фойдаланиш тавсия этилади.

Агроиқлимий баҳолаш ҳудудни иссиқлик ва намлик билан

таъминланганлигини аниқлаш йўли билан амалга оширилади. Иссиқлик билан таъминланганлик актив вегетация давридаги (ҳавонинг ўртача кунлик ҳарорати 10°C дан юқори) ҳароратлар йиғиндиси билан ўлчанади. Намлик билан таъминланганлик эса намланиш даражаси ва гидротермик коэффициент билан баҳоланади. Худудни агроиклимий баҳолаганда "Агроиклим ресурслари" маълумотномасидан фойдаланиш тавсия этилади.

Гидрогеография тармоқлари дарёларнинг узунлиги, сув омборлари ва кўлларнинг кўзгу майдонлари, дарёларнинг сув йиғиш майдонлари, озикланиш шароитлари ва сув сарфи, оқим тезлиги, тошқинлар давомийлиги билан тавсифланади.

Тупроқлар- уларнинг асосий турлари ва тарқалиши, эрозия жараёнлар, сифат ва агроиктисодий баҳолаш билан тавсифланади.

Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси асосий турларининг тарқалиши, ўсимлик ва ҳайвонларнинг экологик ва сифат хусусиятлари билан тавсифланади.

Ландшафтлар оммавий дам олиш ва туризмга эстетик ва композицион хусусиятлари нуқтаи назаридан мос келиши билан ҳамда уларнинг антропоген бузилганлиги жиҳатлари билан тавсифланади. Табиатнинг бебаҳо гўшалари сифатида энг қимматли ёки ёввойи ҳайвонларнинг жон сақлайдиган ландшафтлар аниқланиб, кейинчалик қўриқланадиган жойларга айлантириш кўзда тутилади.

Худудларни баҳолаш асосий хўжалик юритиш турлари учун амалга оширилади. Туманни режалаштириш тузилмаларида: шаҳарсозлик, қишлоқ хўжалиги ва дам олиш; туманни режалаштириш лойиҳаларида эса - саноат ва граждон курилиши, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, оммавий дам олиш ва табиатни қўриқлаш ишлаб чиқилади.

1.4. Туманни режалаштиришнинг асосий масалалари

туманни режалаштириш – иқтисодий ёки маъмурий туманни комплекс ҳудудий-хўжалик тузилишини лойиҳалаш ва унинг халқ хўжалиги тармоқларини, шаҳарлар ва қишлоқларни оптимал жойлашувини ҳамда аҳоли меҳнати ва дам олиш учун қулай шарт-шароитлар яратиб беришни таъминловчи тархий таркибни шакллантиришдан иборатдир.

Туманни режалаштиришнинг вазифаси – лойиҳаланаётган туманни ҳудудий-хўжалик тузилишини рационал ҳал этиш, ишлаб чиқариш, шаҳарсозлик, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, маданий ёдгорликларни сақлашни таъминловчи меъморий-тархий таркибини ва функционал қисмларга бўлишни шакллантириш бунда табиий, иқтисодий ва меҳнат ресурсларидан комплекс фойдаланиш назарда тутилади.

Мамлакатимизда туман режалаштириш бўйича лойиҳа ишларининг 2 тури шаклланган:

- *туман режалаштириш тузилмаси (схема);*
- *туман режалаштириш лойиҳаси.*

Тузилма ва лойиҳа - биринчи босқич (5 йил), ҳисоб вақтига (20 йил).

Туман режалаштириш тузилмаси - вилоят, ўлка, автоном республикалар

учун бажарилади. 20-30 дан 200-300 минг км/кв гача ҳудудларни қамраб олиб 1: 100 000 ёки 1: 50 000 нисбатда бажарилади.

Туман режалаштириш лойиҳаси - вилоят, ўлкалар қисмлари ҳамда маъмурий бўлақлар учун бажарилади. 1 дан 20-30 минг км/кв гача ҳудудлар учун бажарилади 1: 25 000 дан 1: 50 000 гача.

Туман режалаштириш тузилмалари ва лойиҳалари буюртмачи томонидан берилган лойиҳалаш топшириғи асосида бажарилади ва чизмалар, ҳамда тушунтириш хатидан иборат бўлади. Топшириқда режалаштирилаётган ҳудудда ишлаб чиқариш кучлари ва аҳоли жойлашиши ривожининг келажак йўналиши белгиланади, бундан ташқари, лойиҳалаш тартиби ва муддати кўрсатилади. Туман режалаштириш лойиҳалари таклифлари 20-25 йил муддатга ишланади ва унда 2 босқич: 1 босқич ва ҳисобга олинган муддат ажратилади.

Туман режалаштириш тузилмаси ва лойиҳаларининг чизма ҳужжатларига топографик харитага ишланган лойиҳавий тарх ва бошқалар киради.

Ёзма ҳужжатлар таркибига тушунтириш хати (баённомаси) киради ва унда қабул қилинган режавий ечимларнинг асосланиши, ҳамда амалга ошириш тартиби ва муддатлари келтирилади.

Туман режалаштириш қатъий кетма-кетликда амалга оширилади. Даставвал туман режалаштириш тузилмаси ишланади, унда халқ хўжалиги тармоқлари ривожланишининг асосий йўналишлари кўрсатилади; ҳудудларни режавий ва функционал ташкил қилиш асосланади; айрим ҳудудлар ўртасидаги алоқалар белгиланади, вилоят муҳандислик-техник инфратузилмасини ташкил этиш белгиланади, сўнгра алоҳида маъмурий туманлар учун туман режалаштириш лойиҳалари ишланади, уларда ҳудудларни батафсил таҳлил қилиш асосида саноат ва фуқаро қурилиши, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ва дам олиш ҳудудлари майдонлари кўрсатилади. Ҳар бир туман ва унинг таркибига кирувчи аҳоли яшаш жойлари аҳолисининг сони аниқланади, аҳоли жойлашиши, маданий-маиший хизмат кўрсатиш ва оммавий дам олиш ҳудудлари тизимларини шакллантириш бўйича архитектура-режавий таклифлар ишланади; табиатни муҳофаза қилиш ва ландшафтни яхшилаш таклифлари берилади.

Туман режалаштириш тузилмалари ва лойиҳаларининг қуйидаги турларини кўрсатиш мумкин:

- саноат туманларини режалаштириш;
- қишлоқ маъмурий туманларини режалаштириш;
- курорт туманлари ва ҳудудларини режалаштириш;
- йирик шаҳарлар атроф қисмини режалаштириш.

Саноат туманлари. Саноат иқтисодий туманлар шаклига кучли таъсир кўрсатувчи омиллардан ҳисобланади.

Саноат туманларини режалаштиришнинг асосий масалалари бу қуйидаги омилларни ҳисобга олган ҳолда ҳудудларни ташкил этиш:

- қувват ва хом ашё манбаларига яқинлик;
- маҳсулот истеъмолчиларига яқинлик;
- меҳнат кадрлари билан таъминланганлик;

- юк ташишни осонлаштирувчи кулай транспорт алоқалари мавжудлиги;
- аҳоли учун турар жой ва иш жойлари ҳудудлари ўртасида кулай алоқани таъминлаш;

- шаҳар аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш учун шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги базасини ташкил этиш;
- атроф-муҳит муҳофазаси бўйича тадбирлар.

Қишлоқ хўжалиги туманлари. Ишлаб чиқаришнинг асосий тармоқларидан бири қишлоқ хўжалигидир. Қишлоқ хўжалиги туманларининг туман режалаштириш лойиҳаси уларнинг ишлаб чиқариш ва аҳоли жолашиши хусусиятларига боғлиқ. Аввало ушбу қишлоқ хўжалиги туманининг йўналиши аниқланади (сабзавот етиштириш, боғдорчилик ва ҳ.к.). Маълум миқдорда табиий шароитлар орқали белгиланадиган йўналиш ер фондидан самарали фойдаланишга ёрдам берувчи туман ҳудудини қисмларга ажратиш даражасида чуқурлашади. Кейинги этапда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқувчи ва қайта ишловчи корхоналарни саноатнинг бошқа тармоқлари корхоналари билан комплекс жойлаштириш жараёни амалга оширилади. Аграр-саноат интеграцияси принципи асосида ҳозирги қишлоқ хўжалик муассасаси тури ажратилади: ҳудудий аграр-саноат мажмуалари, комбинатлар, бирлашмалар.

Қишлоқ хўжалик муассасасининг тури кўп жиҳадан қишлоқ аҳоли жойлари шакли ва ўлчамларига, секин-аста шаҳар шароити билан тенглашадиган яшаш шароитларининг қулайлигига таъсир кўрсатади. Қишлоқ хўжалигида туман режалаштириш лойиҳасини амалга оширишда асосий масала тупроқ ва экинзорлар сифатини яхшилаш учун олиб бориладиган табирилардир (сувини кетказиш, суғориш, ўрмон-ҳимоя ҳудудларини, сув омборларини ташкил этиш).

Курорт туманлари. Рекреацион хизмат кўрсатиш ва ҳудуднинг рекреацион ташкил этилиши билан туман режалаштириш шуғулланади. “Рекреацион хизмат кўрсатиш” тушунчаси дам олувчилар ҳаёти билан боғлиқ бўлган барча хизмат турларини ўз ичига олади (меҳмонхона, томоша кўрсатиш, маиший, овқатланиш, транспорт хизматлари).

Курорт туманларининг туман режалаштириш лойиҳасида ҳал қилинадиган дастлабки масалага уларнинг курорт ва соғломлаштирувчи аҳамиятдаги ресурслари: иқлим, денгиз, шифобахш минераллар, лойлар ва ҳ.к.ларни аниқлаш киради.

Кейинги масалалар:

- курорт ва шифобахш ресурсларни аниқлаш (иқлим, денгиз, тоғлар, шифобахш минерал сув манбалари, шифобахш балчиқ ва ҳ.к.);
- ҳудудларни функционал қисмларга ажратиш.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш радиуслари масалаларини ҳал этишда қуйидаги иқтисодий масалаларни эътиборга олиш лозим:

- ташкилотларни биргаликда жойлаштириш.
- транспорт алоқалари.
- маҳсулотни истеъмол қилувчи туманларга яқинлиги.

Кўп маҳсулотларни уларни истеъмол қиладиган жойларда ишлаб чиқариш мақсадга мувофиқдир. Масалан: машинасозлик, енгил ва озиқ-овқат саноатларининг тайёр маҳсулотларини хом ашёга қараганда ташиш қийинроқдир.

– қувват омили туманнинг ўзига хослигини белгилайди ва уларда корхоналар жойлаштиришга таъсир этади. Қуввати катта электр станциялари атрофида ҳар доим кўп электр қуввати сарфловчи ишлаб чиқариш корхоналари жойлаштирилади.

– меҳнат ресурслари билан таъминланганлик.

Йирик шаҳарлар атроф қисми. Аҳоли жойлашиши гуруҳли тизимининг асосий шаклларида бири шаҳар аломерацияларидир. Улар ўзида йирик ва катта шаҳарлар ва уларга тортилувчи камроқ аҳолиси бўлган шаҳар атрофи ҳудудларини жамлайди. Шаҳар ва шаҳар атрофи ҳудуди ўртасида мустаҳкам ижтимоий, иқтисодий ва экологик алоқалар мавжуд. Туман режалаштириш асосий шаҳарлар ва шаҳар атрофи ҳудудларининг вазифавий аҳамияти ва ривожланишини кўриб чиқади. Туман режалаштиришнинг бу йўналишдаги муҳим вазифаларидан бири – марказий шаҳарнинг ўсишини меъёрий даражада бошқарилишига мос ҳолда ҳудуд хўжалиги тармоқларини комплекс жойлаштириш ҳисобланади.

Шаҳар атрофи ҳудудининг чегараларини белгилашда бир қанча омиллар ҳисобга олинади: маъмурий бўлиниш, асосий шаҳар катталиги, ушбу ҳудуднинг келажакдаги халқ хўжалигида фойдаланиш мўлжаллари ва ҳ.к.

Туман режалаштиришнинг муҳим вазифаларидан бири - шаҳар микроклимини яхшилаш ва аҳолининг дам олиши учун қулай шароитларни яратиш мақсадида марказий шаҳар атрофида кўкаламзорлар халқасини ҳосил қилишдир. Халқанинг бевосита шаҳарга тегиб турувчи қисми одатда, қурилмалардан ҳоли бўлади ва яшил барьер вазифасини бажаради. Уйдан дам олиш жойигача максимал 1 соат узоқликкача радиусда шаҳар аҳолисининг қисқа муддатли оммавий дам олиш жойлари ташкил этилади. Кўкаламзорлар халқасининг ташқи ҳудудида узоқ муддатли дам олиш жойлари – санаторийлар, дам олиш уйлари, саёҳат масканлари.

1.5. Шаҳарсозлик лойиҳалаш тизими ва босқичлари.

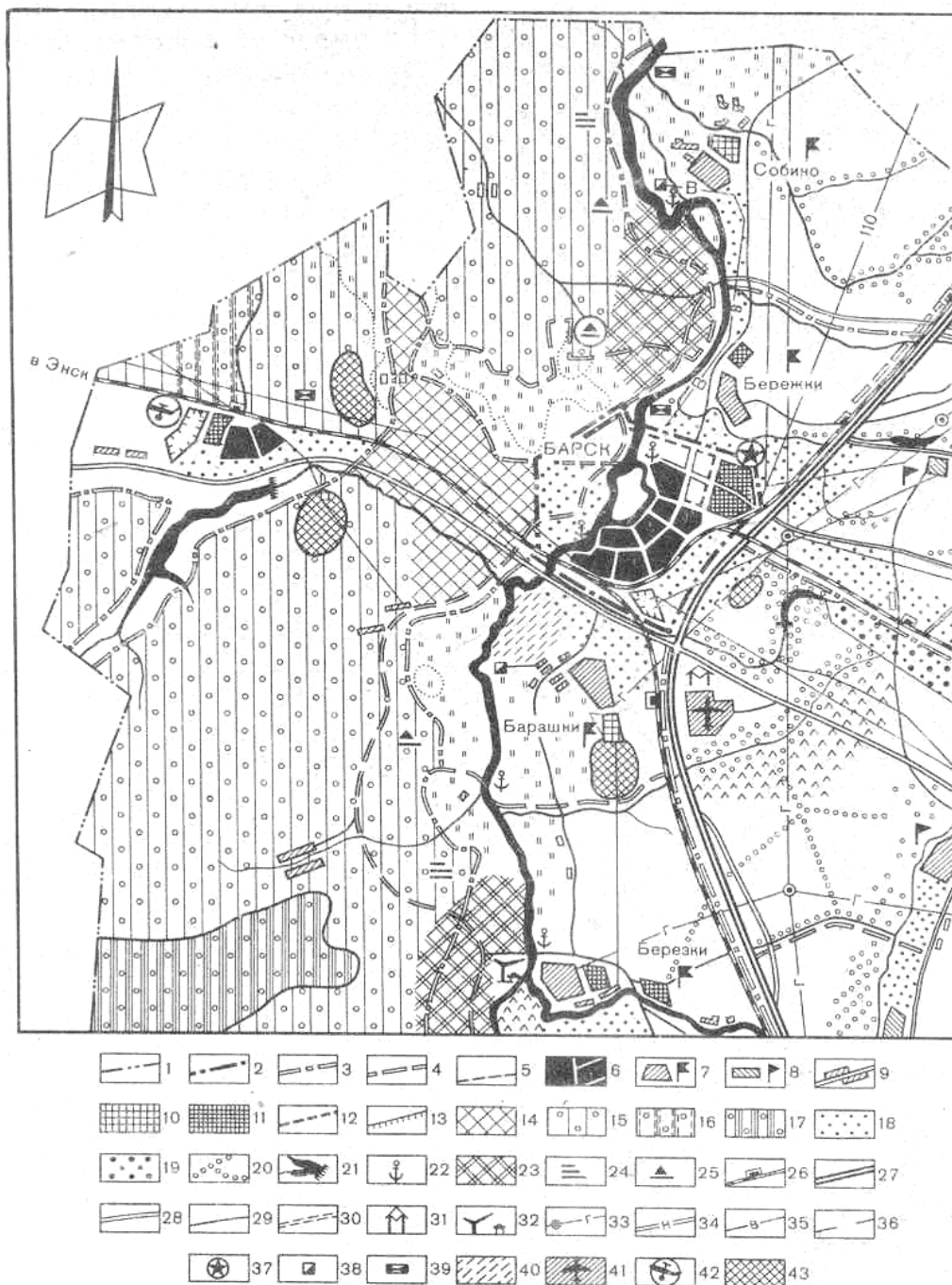
Ўзбекистонда қуйидаги лойиҳалаш босқичлари қабул қилинган:

- шаҳар ривожланишининг бош тархи (шаҳар режалаштириш лойиҳаси) шаҳарни тўла қамраб олади. Бунинг таркибига транспортни, муҳандислик тармоқларини, кўкаламзорларни ва бошқаларни ривожлантиришнинг шартли чизмалари ҳам киради. Шаҳар бош тархи 20 йил муддатга ишланади. М 1: 10000;

- батафсил режалаштириш лойиҳаси 7-10 йил муддатга ишланади. таркибига шаҳарнинг йирик бир қисмини (марказ, саноат қисми аҳоли жойлашган қисми ва бошқалар) қамраб олади. М 1:2000;

- қурилиш лойиҳаси муддати 3-5 йил. Бу шаҳарнинг айрим кичикрок бўлақларини қамраб олади (кичик туман, майдон, анҳор бўйи, дам олиш

маркази ва бошқалар). М 1:1 000, 1 : 500.

Намунавий туманни режалаштириш лойиҳаси (лойиҳавий режа фрагменти):

1–туман чегараси; 2–шаҳар ерлари чегараси; 3–жамоа хўжаликлари чегаралари; 4–саноат бўлимлари чегаралари; 5–туман маркази; 6–шаҳарлар ва шаҳар типдаги посёлкалар; 7–хўжаликларнинг марказий посёлкалари; 8–саноат бўлимлари посёлкалари; 9–ҳисоб муддатида сақланиб қолинган бошқа қишлоқ аҳоли жойлари; 10–қишлоқ хўжалиги муассасаларининг ишлаб чиқариш ҳудудлари; 11–саноат корхоналари ҳудудлари; 12–яшаш ҳудудининг заҳира майдонлари чегаралари; 13–саноат корхоналарининг заҳира ҳудудлари чегаралари; 14–давлат ер фонди; 15–ўрмонлар; 16–ўрмон питомниклари; 17–қўриқхоналар; 18–мева боғлари; 19–кўчат питомниклари; 20–шамолдан ҳимояловчи ва эрозияга қарши экинлар; 21–сув омборлари; 22–пристанлар; 23–дам олиш ҳудудлари; 24–дам олиш уйлари; 25–лагер ва дала ховлилар; 26–темир йўллар ва станциялар; 27–давлат аҳамиятидаги йўллар; 28–вилоят аҳамиятидаги йўллар; 29–

хўжалик ичидаги йўллар; 30–парк автйўллари; 31–мотеллар; 32–кемпинглар; 33–газ қувурлари; 34–нефт қувурлари; 35–сув қувурлари; 36–ЛЭП (110...35 кВ); 37–электростанциялар; 38–очиқ сув олиш жойлари; 39–тозалаш иншоотлари; 40–қуриладиган ҳудудлар; 41–аэродромлар; 42–экин экиладиган майдонлар; 43–фойдали қазилмалар конлари.

Шаҳарсозлик лойиҳалаш тизими.

Масштаб	Лойиҳалаш даври муддати			
	Қамраб олинadиган ҳудуд	25-30 йил	5-10 йил	2-3 йил
1 : 50 000	Маъмурий туман Агломерация	Туман режалаштириш		
1 : 25 000	Саноат тумани Курорт тумани	Шартли чизмаси ва Туман режалаштириш лойиҳалари		
1 : 10 000	Шаҳар, ишчи қишлоқ, қишлоқ аҳоли яшаш жойлари	Шаҳар режалаш лойиҳаси	Биринчи навбат қурилишини жойлаштириш шартли чизмалари	
1 : 2 000	Шаҳар тумани (турар жой, саноат, коммунал хўжалик) Кичик туманлар Шаҳар тумани ва қисмлар (кичик туман, маҳалла)		Батафсил режалаштириш лойиҳаси М 1 : 2 000	Қурилиш лойиҳаси. Алоҳида объектлар қурилиш лойиҳаси

Амалга ошириш - режа ва лойиҳаларни техник, архитектуравий, ҳамда ижтимоий-иқтисодий, молиявий, ташкилий ва бошқа томонларда ҳаётга тадбиқ этиш ҳисобланади.

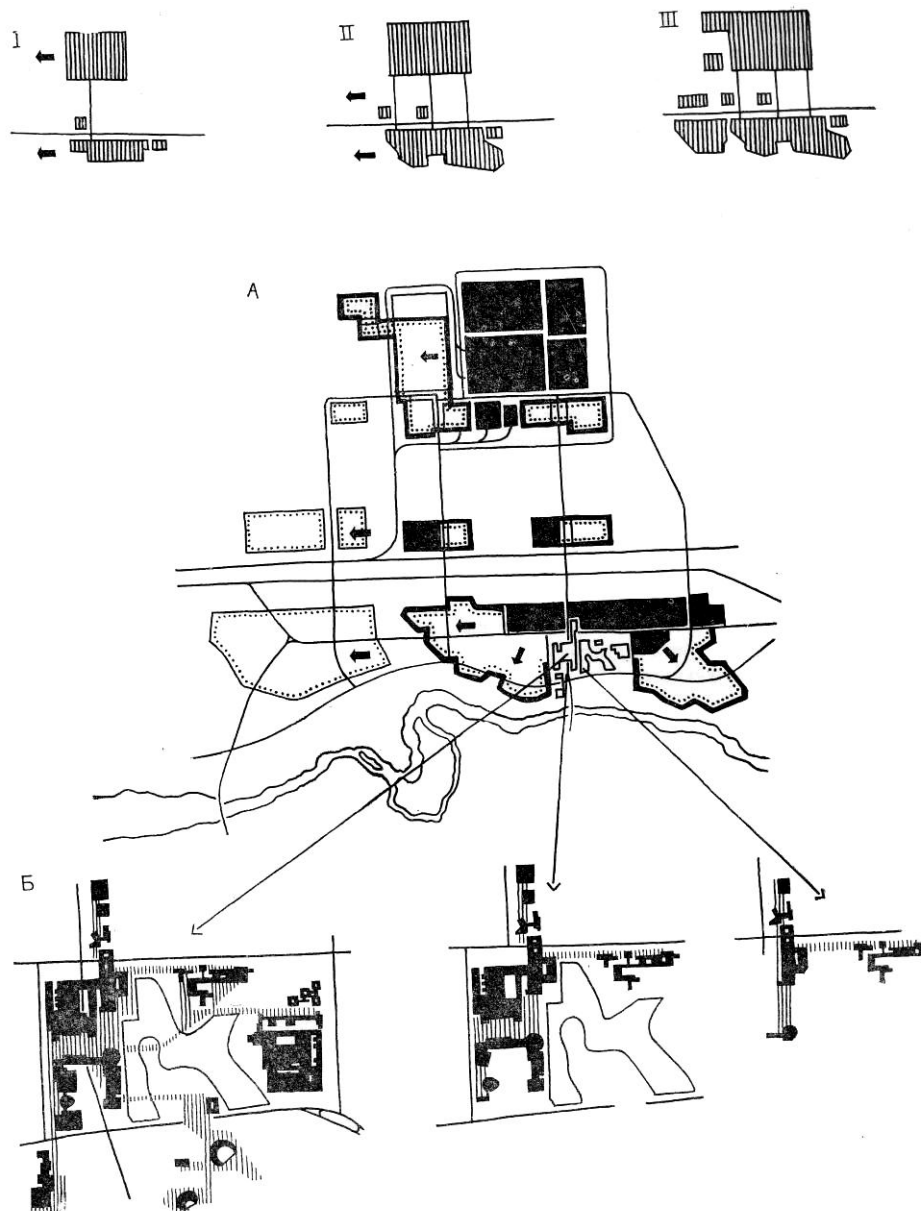
Шаҳарсозлик лойиҳалашнинг кўп босқичли иерархик тузилиш тизими - бу умумий ва узоқ муддатли лойиҳалардан аниқ ва қисқа даврни қамраб олган лойиҳаларга ўтишдир.

Туманни режалаштириш тузилмалари ва лойиҳалари борасида Ўзбекистонда олимлари ва шаҳарсоз-лойиҳачилари бирга анчагина ишлар бажарилган. «Ўзбекистон ҳудудида Регионал аҳоли жойлашуви тузилмаси», «Ўзбекистон туманни режалаштириш комплекс тузилмаси», «Тошкент агломерацияси туманни режалаштириш комплекс тузилмаси», 2005 йилда “ТошкентбошпланЛИТИ” томонидан лойиҳаланган “Тошкент вилояти туман режалаштириш схемаси 2020 йилгача” ва бошқа вилоятлар туманни режалаштириш тузилмалари томонидан кўпчилик маъмурий туманларнинг лойиҳалари ишлаб чиқилган.

«Тошкент агломерацияси туманни режалаштириш комплекс тузилмаси»

Тошкент воҳасининг келажак ривожланиши масалаларини комплекс ечиш устидаги биринчи уриниш бўлди. Бу ишда бажарилган Тошкент вилояти ҳудудида аҳоли тақсимланиши ва аҳоли жойлариаро алоқаларнинг таҳлили ўзаро боғлиқ аҳоли жойлари гуруҳларини, шу жумладан Тошкент агломерациясини ажратиб олиш имконини берди.

Тошкентнинг ривожланишини тартибга солишнинг асосий концепцияси сифатида Тошкент аҳоли жойлари гуруҳини режали бошқариладиган аҳоли жойлашуви тизимига айлантириш қабул қилинган. Аҳоли жойлашуви тизимининг демографик сиғими - 6 млн. киши аниқланган. Табиат муҳофазаси ва ландшафтларни қайта тиклаш бўйича қатор тадбирлар кўзда тутилган.

Шаҳарнинг ривожланиши.

I – биринчи босқич (5-7 йил); *II* – ҳисоб муддати (25-30 йил); *III* – келажакка тахмин;
A – шаҳар ривожланишининг умумий фазовий модели; *B* – жамоат марказининг ривожланиши.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Аҳоли жойлашишининг қандай тизимлари мавжуд?
2. Аҳоли жойлашишининг қандай кўринишлари мавжуд?
3. Аҳоли жойлашишининг қандай шакллари мавжуд?
4. Туманни режалаштиришда ҳудуднинг таҳлили учун қандай омилларни ўрганиб чиқиш лозим?
5. Туман режалаштириш тузилмалари ва лойиҳаларининг қандай турлари бор?
6. Туман режалаштиришнинг асосий вазифаларига нималар киради?
7. Ўзбекистонда қандай лойиҳалаш босқичлари қабул қилинган?

II БЎЛИМ. АҲОЛИ.

Шаҳарлар ривожланишини лойиҳалаш асосида бутун халқ хўжалигининг келажак ривожланиш бош тархи ётади. Шаҳарсозлик масалалари халқ хўжалигининг кундалик ва келажак режалари билан биргаликда ҳал этилади.

Барча шаҳарсозлик лойиҳаларининг асосий масалалари - бу турли мақсадларда фойдаланиладиган шаҳар фондларига бўлган эҳтиёжни ҳисоблаш (турар-жой, жамоат бинолари ва б.) ва уларни шаҳар ҳудудида жойлаштириш.

Шаҳарлар келажак ривожланиши лойиҳалари асосида халқ хўжалиги ривожланишининг узоқ муддатга мўлжалланган келажак режаси ётади.

2.1. Демографик омиллар

Демографияда аҳоли – ер шарида ёки маълум бир ҳудудда – қитъа, давлат, вилоят ва ҳ.к.да яшовчи одамлар (инсоният) жамланмаси. Аҳоли ҳақидаги билимлар системаси тушунчалар, категориялар, қонунлар тизимига эга. Аҳолини ўрганувчи фанларнинг предмети бўлиб унинг ривожланиши ҳисобланади.

Шаҳарлар ва аҳоли жойлашиши лойиҳалари учун демографик жараёнларнинг келажакда қандай бўлиши ҳақидаги кутилаётган маълумотлар муҳим омиллардан ҳисобланади.

XX асрда ер юзида аҳолининг ўсиши жуда тезлашди:

1950 й 2527 млн. киши

1960 й 3060 млн. киши

1970 й 3728 млн. киши

1980 й 4417 млн. киши

1990 й 5242 млн. киши

2000 й 6119 млн. киши

2006 й 6500 млн. киши

2008 й 6707 млн. киши

2050 йилда 9200 млн. киши бўлиши кутилмоқда.

Шундай қилиб, ер юзи аҳолиси биринчи миллиардга 50 000 йил давомида етган бўлса, иккинчи миллиардга - 130 йилда (1930 й);

учинчи миллиардга 30 йилда (1960 й);
тўртинчи миллиардга 15 йилда (1975 й);
бешинчи миллиардга 12 йилда (1987 й);
олтинчи миллиардга 11 йилда (1998 й) етди.

1980 йилларнинг бошларида Ер юзида аҳоли ўсиши суръати жуда тезлашиб кетди: бир кунда 211 минг кишига, бир йилда эса 72 млн. кишига кўпайди! Аҳоли сонининг бундай тез ўсиш суръати *"Демографик портлаш"* номини олди.

XXI аср боларида дунё аҳолиси йилига тахиян 90.1 млн. кишига ошган. Аҳолининг географик ўрни бўйича жойлашиши ҳам анча нотекис: бутун дунё аҳолисининг 70 % и куруқликнинг 7 % ини банд этган. Дунё бўйича ҳозирги кунда икки мингдан ошди халқ борлиги аниқланган.

Ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларда янги жараён ривожланмоқда - аҳоли сони ўсишининг секинлашуви (туғилишнинг камайиши, ўлимнинг камайиши). Бу жараён *"демографик қиш"* номини олди.

Аҳоли кўпайишининг прогрессив режими халқ хўжалиги тармоқларининг режавий ва пропорционал ривожланишининг ҳал қилувчи омилларидан ҳисобланади. Шунинг учун демографик жараёнларнинг демографик хусусиятларини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Бу меҳнаткашларнинг сиёсий ва иқтисодий аҳволи - аҳолининг жинс ва ёш таркиби никоҳлили ва никоҳсизлик даражаси, туғилишга объектив ва субъектив омилларнинг таъсири, аҳоли ҳаётининг ўртача давомийлиги, миграцион жараёндир. Демографик жараёнларнинг регионал хусусиятлари реал ҳаётдан келиб чиқади ва ҳозирги авлод қай даражада ўзини-ўзи қайта ишлаб чиқишига боғлиқ.

Давлатнинг доимий халқ хўжалиги тармоқларини ривожлантириш бўйича ғамхўрлиги, ишсизликнинг камайиши, моддий фаровонликнинг ошиб бориши, аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиниши, оиланинг мустақамланиши, медицина хизматининг яхшиланиши, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш аҳолини қайта ишлаб чиқиш сифатига ижобий таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси аҳоли сони бўйича МДХ давлатлари орасида Россия ва Украинадан кейин учинчи ўринда туради. Аҳоли ўсишининг юқори темплари қуйидаги қатор сабаблар: тарихий, ижтимоий-иқтисодий ва айниқса, демографик омилларнинг оқибатидир. Аҳоли сонининг йиллик ўртача ўсиши 3-3,5% га етади, 1999 йилда табиий ўсиш минг кишига 173 кишини ташкил этган. Қишлоқ аҳолисининг табиий ўсиши шаҳар аҳолиси ўсишидан анча юқори, бунинг оқибатида Республиканинг умумий аҳолисига нисбатан қишлоқ аҳолиси салмоғи катта бўлади. Шаҳар аҳолиси сонининг абсолют ўсиш тенденцияси давом этмоқда, лекин охириги йилларда шаҳар аҳолисининг солиштира оғирлиги 1979 йилда 41,2% дан, 1997 йилда 37,7 % га тушиб бормоқда. Ўзбекистоннинг пойтахти Тошкент шаҳрида аҳоли сони юқори темпларда ўсмоқда, 55 йил ичида аҳоли 4 бараварга, 1945 йилда 556 мингдан 1999 йилда 2144 мингга ўсди.

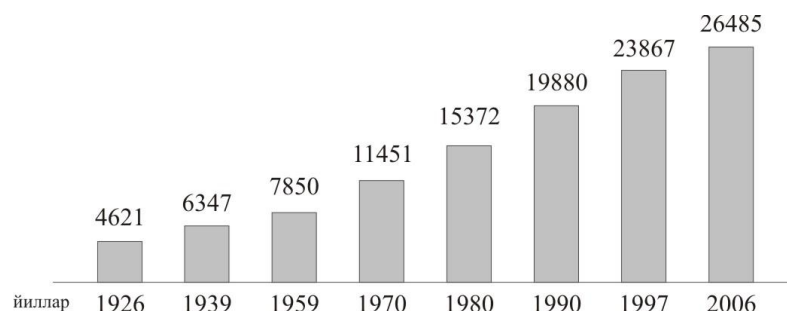
Охириги йилларда Ўзбекистон Республикасида туғилиш бирмунча камайди

буни аҳолининг маданий даражаси ошгани, медицина ходимлари томонидан катта тушунтириш ишлари олиб борилгани, аёлларнинг республика ривожланишининг иқтисодий жараёнида қатнашаётганлиги билан тушунтириш мумкин. Аҳолини қайта ишлаб чиқаришнинг ҳозирги типи - туғилишнинг ва ўлимнинг камайишидир. Туғилишнинг камайиши ўлимнинг камайишига қараганда секинроқ юз бергани учун табиий ўсиш кўпаймоқда. Қишлоқ аҳолисининг ҳаракатчанлиги ошмоқда, натижада шаҳарлар томонидан қишлоқ аҳолисининг табиий ўсиши ютиб юборилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг табиий ҳаракати, 1000 киши

Йиллар	1990	1991	1992	1993	1999
Туғилиш	33,7	34,5	33,1	31,4	22,8
Ўлиш	6,1	6,2	6,3	6,6	5,8 .
Табиий ўсиш	27,6	28,3	26,6	24,8	17,3
Чақалоклар ўлиши 1000 та туғилганга нисб.	34,6	35,5	37,3	32,0	21,9
Миграция сальдоси, минг	-115,5	-30,2	-74,7	-54,0	-57,1

Ўзбекистон Республикасида демографик сиёсат курилишни тартибга солишга йўналтирилган бўлиб, бунда оилани режалашга алоҳида аҳамият берилади: кўп болали оиладан ўртача болали оилага аста-секин ўтиш - демографик сиёсатнинг бошқа муҳим мақсади маҳаллий аҳоли ҳаракатчанлигини оширишдир.

**Ўзбекистон Республикаси аҳолиси сонининг ўсиши
(минг киши ҳисобида).**

2.2. Миграция жараёнлари.

(Аҳолининг кўчиш жараёнлари).

Миграция жараёнлари ҳозирги кунда жуда мураккаблашган. Миграция оқимларини меҳнат ресурсларига талаб жойларга (Мирзачўл, Жиззах) йўналтиришнинг иложи ҳар доим бўлмаган. Шу билан бир қаторда мигрантларнинг кўпчилик қисми меҳнат ресурслари билан нисбатан таъминланган туманларга интилиши кузатилган.

Меҳнат ресурсларининг кўнгилсизлиги келган жойларида ўрнаша олмай, тезликда ташлаб кетишлари туфайли одамларнинг оммавий норационал миграцияси ва уларнинг ўрнига мигрантларнинг янги катта оқимининг оқиб келишини *"миграцион беланчак"* деб аталади. Шунинг учун аҳолини жалб

этишга эҳтиёжи бўлган туманларда «миграция беланчаги» жараёнларининг олдини олиш учун, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни яхшилаш бўйича чоралар кўриш лозим.

Миграцион сиёсатнинг шаклларида бўлиб етиб бориш қийин бўлган нефт-газ туманларини ўзлаштиришда экспедиция ва вахта-экспедиция усуллари кенг қўлланилмоқда, у ерга аҳоли бошқа туманлардан авиация ёрдамида олиб келинади.

Миллий муаммолар билан боғлиқ туманлар (Қорабоғ, Крим, Тожикистон, Чеченистон ва ҳ.к.) ва ошиқча радиацияли туманлардан (Чернобил ва Семипалатинск) одамларни кўчириш билан боғлиқ миграция жараёнлари экстремал характерга эга. Зилзила, сув тошқинлари, вулқон отилишлари билан боғлиқ табиий офатлар ҳудудларида ҳам катта миграция жараёнлари кузатилади. Булар жуда мураккаб ва оғир жараёнлар бўлиб, ўзлари билан олдиндан аниқлашга имкон бермайдиган катта демографик ўзгаришларни олиб келади.

2.3. Аҳоли ва унинг бандлиги таркибидаги ўзгаришлар

Лойиҳалаш жараёнида аҳолининг ёш таркибида ва унинг бандлиги таркибидаги кутилаётган катта ўзгаришларни ҳисобга олиш лозим. Бунга учта омил ёрдам беради:

- аҳоли умрининг узайиши билан меҳнат қилиш ёшидан ўтган аҳоли улушининг ортиши. Бу хизмат кўрсатиш тармоқларини тубдан қайта қуришни талаб қилади ва ҳ.к.

- техниканинг (автоматизация, механизация, компьютеризация) ривожлангани сари ишлаб чиқариш жараёнларидаги меҳнат ёшидаги кишилар камайиб, хизмат кўрсатиш, фан соҳаларида бандлик ошиб боради.

- ҳозирдаёқ инсоннинг «меҳнат цикли» ўзгарди. У ихтисослик ва квалификация олиб, доимо қайтадан иши ва ҳатто касбини ўзгартириши лозим бўлади.

Бандликдаги бу ва бошқа таркибий ўзгаришлар ўз вақтида баҳоланиши ва ҳисобга олиниши керак.

Ўзбекистон аҳолисининг демографик хусусиятлари республиканинг меҳнат ресурслари шаклланишида намоён бўлади. Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг ўсиши ҳозирги кунда ҳам, келажакда ҳам юқори даражада бўлади. Ўзбекистоннинг, айниқса қишлоқ жойларида меҳнат ресурсларининг ўсиши аҳолини иш билан банд қилиш муаммосини келтириб чиқаради. Республиканинг деярли ярим аҳолиси меҳнатга лаёқатли ёшда ва бу ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида аҳолини иш билан бандлигини таъминлаш муаммоларини ўртага қўяди.

Меҳнат ресурслари ва аҳолининг бандлиги

	1992	1993	1999
меҳнат ресурсларининг барчаси минг кишига	10412,5	10600,0	11999

Иқтисодиёт секторида иш билан банд аҳоли сони, минг киши: халқ хўжалигида, давлат иқтисодиёт сектори, иқтисодий коллектив сектор, иқтисодий индивидуал сектор	8271,4 5187,6 1636,4 1447,4	8215,9 4350,6 2187,6 1677,7	8840,0 2417,0 3937,0 2446,0
иш билан банд аҳолининг солиштира оғирлиги, фоизларда республика аҳолисининг умумий ҳисобдан, меҳнат ресурслари ҳисобдан	37,1 79,4	37,0 77,5	36,4 73,7

2.4. Шаҳарларнинг келажакдаги аҳолиси сонини аниқлаш

Шаҳарни лойиҳалаштиришда режавий меъёрларни қабул қилиш учун аввало унинг аҳолисининг сонини ҳисоблаб аниқлаш керак. Янги аҳоли жойини ташкил қилиш ёки мавжуд бўлган шаҳар ёки посёлкаларни ривожлантириш учун хизмат қиладиган омиллар *шаҳар ҳосил қилувчи омиллар* дейилади.

Шаҳарлар келажакдаги аҳолиси сонини ҳисоблашнииг бир нечта усуллари маълум. Шаҳарсозлик лойиҳалашда қуйидаги усуллар қўлланилади:

- статистик экстраполяция;
- ҳудуднинг чегаравий-демографик сиғими;
- турли ёшлардаги аҳоли гуруҳларининг ўзгариши;
- энергоишлаб чиқариш цикллари,
- меҳнат баланси.

Аҳоли жойлашувининг турли шакл ва турлари жамоат ишлаб чиқариши асосида пайдо бўлади ва ривожланади. Меҳнат қилиш жойлари янги шаҳар ва посёлкаларнинг пайдо бўлиши ҳамда мавжудларини ривожлантириш, уларнинг ўлчамлари аҳоли сонини белгилайди.

Бу омиллар шаҳар ташкилий гуруҳи деб аталади, уларга тегишли корхона муассасалар шаҳар ташкилий гуруҳини ташкил этади.

Шаҳар ташкил қилувчи гуруҳларга қуйидагилар киради:

- барча саноат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотлари, енгил, озиқ-овқат ва маҳаллий саноат ташкилотлари, ҳамда моддий-техника таъминот омборлари ва базалари;

- ташқи транспорт корхоналари, ташкилотлари ва иншоотлари;
- қурилиш-монтаж ташкилотлари;
- илмий-тадқиқот ва лойиҳа ташкилотлари;
- шаҳарлараро аҳамиятга эга бўлган даволаш-соғломлаштириш

ташкилотлари;

Аҳолига хизмат кўрсатиш гуруҳига қуйидаги ташкилотларда ишловчилар киради:

- болаларнинг мактабгача бўлган ташкилотларида;
- мактабларда;
- маданият ва санъат ташкилотларида;
- соғлиқни сақлаш ташкилотларида;
- жисмоний тарбия ва спорт;
- савдо, умумий овқатланиш ва маиший хизмат кўрсатиш

ташкилотларида;

- бошқарув, молия, алоқа ва турар-жой коммунал ташкилотларида.

Аҳолининг сонини аниқлашда асос бўлиб шаҳар ташкилий асос гуруҳи хизмат қилади. Шаҳарнинг катталигига қараб бу гуруҳ аҳолининг умумий сонига турли улушга эга.

Меҳнат баланси усули.

Бу асосий усуллардан ҳисобланади. Шаҳар келажак аҳолисининг сони режалаштирилган халқ ҳўжалиги ривожланиши масштаблари ва меҳнат ресурсларининг кўпайишига боғлиқ ҳолда аниқланади. Ҳисоблаш қуйидаги формула ёрдамида бажарилади:

$$H = \frac{A \times 100 \%}{100\% - (Y_o - Y_n)} \quad \text{ёки} \quad N = \frac{100 \times A}{U_g}$$

бу ерда:

H - шаҳар келажак аҳолисининг сони,

A - аҳолининг шаҳар ташкил қилувчи гуруҳининг абсолют сони, киши,

Y_o - аҳолига хизмат кўрсатувчи гуруҳнинг солиштирма салмоғи, умумий аҳоли сонига нисбатан % ҳисобида;

Y_n - аҳоли мустақил бўлмаган гуруҳининг солиштирма салмоғи, умумий аҳоли сонига нисбатан % ҳисобида;

U_г - аҳоли шаҳар ташкил қилувчи гуруҳининг солиштирма салмоғи, умумий аҳоли сонига нисбатан (%).

Шаҳар ташкил қилувчи гуруҳ (A) аҳолисининг абсолют қиймати ишлаётган корхоналарни ривожланиши келажак режалари ва янги қуриладиган, ҳамда ишлаётган объектларни қайта қуриш лойиҳалари маълумотлари асосида аниқланади.

Ҳисобга олинаётган муддатдан кейин кўпроқ ривожланиш имкониятлари бўлган шаҳарлар учун шаҳар ташкил қилувчи кадрларга 10-15 % заҳира назарда тутиш лозим.

Аҳолига хизмат кўрсатувчи гуруҳ (Y_o) сонининг абсолют қийматини аҳолига турли маданий-маиший хизматлар кўрсатиш келажак режалари асосида аниқланади. Бунда шаҳарнинг катталиги ва унинг аҳоли жойлашиш гуруҳи тизимида тутган ўрни ҳисобга олинади.

Мустақил бўлмаган гуруҳ (Y_n) бу ёш жиҳатдан ёки соғлиги туфайли ишламайдиган гуруҳ ҳисобланади, унга мактабгача ёшдаги болалар, мактаб ёшидаги болалар, нафақахўрлар, инвалидлар, уй бекалари киради.

Қабул қилинган меъёрларга биноан янги шаҳарлар учун шаҳар ташкил қилувчи гуруҳнинг солиштирма (U_г) салмоғини қуйидагича олиш тавсия этилади:

- 1-босқич қурилиш учун - 40 % дан юқори

- ҳисобга олинган муддат учун - 35 % дан кам.

IA, IB ва III иқлимий туманларда жойлашган шаҳарларда мос ҳолда 50 % дан юқори ва 40% дан кам олиш тавсия этилади.

Қайта тикланаётган шаҳарлар учун шаҳар ташкил қилувчи гуруҳ

солиштира салмоғи уларнинг халқ хўжалигидаги соҳаси, аҳолининг ёши томонидан тузилиши, хизмат кўрсатиш даражаси ва бошқаларни ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

Янги шаҳарларга нисбатан қайта тикланаётган шаҳарларда шаҳар ташкил қилувчи гуруҳнинг салмоғи каттароқ бўлади.

Меъёрий ҳужжатларда аҳолига хизмат кўрсатиш гуруҳининг солиштира салмоғи қуйидагича белгиланган:

- йирик ва энг йирик шаҳарлар учун - 19-21 % биринчи босқич қурилиши учун; 23-27 % ҳисобга олинган муддат учун;
- кичик ва ўрта шаҳарлар учун - 15-17 % биринчи босқич қурилиши учун; 19-22 % ҳисобга олинган муддат учун.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Демографик омилларга нималар киради?
2. Демографик жараённинг регионал хусусиятлари нималардан иборат?
3. Ўзбекистан Республикасида демографик сиёсат нималарга қаратилган?
4. Миграция нима?
5. «Миграция беланчаги» нимани билдиради?
6. Аҳолининг ёш ва бандлиги таркибидаги ўзгаришларга қандай омиллар таъсир этади?
7. Шаҳарни келажак аҳолисини ҳисоблашнинг қандай усуллари бор.
8. Шаҳар ташкил қилувчи ташкилотларга нималар киради.
9. Аҳолига хизмат кўрсатиш гуруҳига кимлар киради?
10. Меҳнат баланси усулининг моҳияти нима?

III. БЎЛИМ. ШАҲАР.

3.1. Шаҳарлар типологияси

Типология - бу умумлаштиришнинг юқори даражаси бўлиб, шаҳарларни ҳар томонлама тўла тавсифлаш ва унинг асосида уларнинг ривожланиш стратегиясини белгилаш имконини беради.

Шаҳарларнинг типологиясини белгиловчи энг муҳим аломатларини кўриб чиқамиз:

- халқ хўжалиги соҳаси;
- аҳоли сони;
- иқтисодий-географик ўрни;
- пайдо бўлиш ва ривожланиш давлари.

Шаҳарларни *халқ хўжалиги* вазифаларига қараб классификациялаш ва типологияси уларнинг энг муҳим хусусиятларини акс эттиради:

Кўп функцияли шаҳарлар - маъмурий-хўжалик, маданий ва иқтисодий функцияларни ўзида мувофиқлаштирувчи, ҳамда ривожланган саноат ва транспортга эга. Булар - пойтахтлар, вилоят марказлари ва бошқа йирик шаҳарлар (уларда юқоридаги санаб ўтилган функцияларнинг ҳар бири) шаҳарсозлик аҳамиятига эга. Бу турдаги шаҳарлар муҳим туман ташкил этувчи

марказлардан бўлиб, кенг ва хилма-хил алоқаларга, мураккаб ҳудуд тузилишига эгадирлар.

Туманлараро аҳамиятли саноат ва транспорт функциялари устун бўлган шаҳарлар. Бу турдаги шаҳарларни саноат, транспорт ва саноат-транспорт шаҳарларга ажратиш мумкин.

Саноат шаҳарларининг турлари хилма-хил. Ўзида турли саноат тармоқларини бирлаштирган шаҳарлар кенг тарқалган бўлиб, улар асосан ривожланган саноат туманларида пайдо бўладилар, тез ривожланадилар ва мураккаб ҳудудий таркибга эгадирлар.

Кўпгина саноат шаҳарлари тор саноат ихтисослигига эга, масалан: металлургия саноатининг, машинасозлик, кимё саноатларининг марказ-шаҳарлари.

Бошқа функциялар устун бўлган шаҳарлар - асосан маҳаллий марказлар вазифасини бажарувчи кичик шаҳар жойлари.

Курорт, илмий марказ, темир йўл тугунлари вазифасини бажарувчи шаҳарлар.

Шаҳарнинг халқ хўжалик профили унинг тархий таркибига: функционал қисмларнинг жойлашуви, шунингдек, саноат ва турар-жой туманларига, уларнинг орасидаги оралиқларга, транспорт алоқалари характериға ва бошқаларга катта таъсир кўрсатади.

Шаҳарлар аҳолисининг сони ҳам унинг типологик белгиларидан ҳисобланади. Шаҳарларни аҳолисининг сонига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш қабул қилинган:

- энг йирик шаҳарлар - 500-1000 минггача ва ундан юқори;
- йирик шаҳарлар - 250-500 минггача;
- катта шаҳарлар - 100-250 минггача;
- ўрта шаҳарлар - 50-100 минггача;
- кичик шаҳарлар - 50 минггача.

Шаҳарлар қанча катта ва уларнинг аҳолиси қанча кўп бўлса, улар эгаллаган ҳудуд шунча катта бўлади, тархий таркиби шунча мураккаб бўлади, тархнинг характери ўзгаради ва бошқалар.

Кичик шаҳарлар - асосан пиёда ҳаракати орқали боғланган шаҳарлар шаҳарлар, ўрта ва катта шаҳарларда шаҳар ичи алоқалари учун релсиз транспорт лозим.

Энг йирик аҳолиси 1 млн. дан ошиқ шаҳарларда қоида бўйича тезюрар ташки транспорт (метро) қўлланилади, у шаҳар тархий таркибига анчагина таъсир кўрсатади.

Энг йирик шаҳарларда мураккаб функционал ва тархий таркиб шундай шаҳарсозлик ҳолатини келтириб чиқарадики, унда эркин ҳудудларда янги қурилишидан тортиб, то шаҳарнинг эски қисмини реконструкция қилиш ва қайта қуришгача, ер ости маконларини ўзлаштиришдан, жамоат марказини шаклланишигача бўлган масалаларни ҳал этиш лозим бўлади.

Иқтисодий-географик ўрни: шаҳарлар бир қанча омиллар таъсири остида вужудга келган. Масалан, табиий – иқлимий омиллар натижасида юзага келиши

мумкин, яъни сув ҳавзаларига яқин, водийларда, тоғ ёнбағирларида ва шунга ўхшаш яшаш учун қулай шароитлар мавжуд жойларда. Қадимда карвон йўллари кесишган жойларда ҳам шаҳарлар шаклланган.

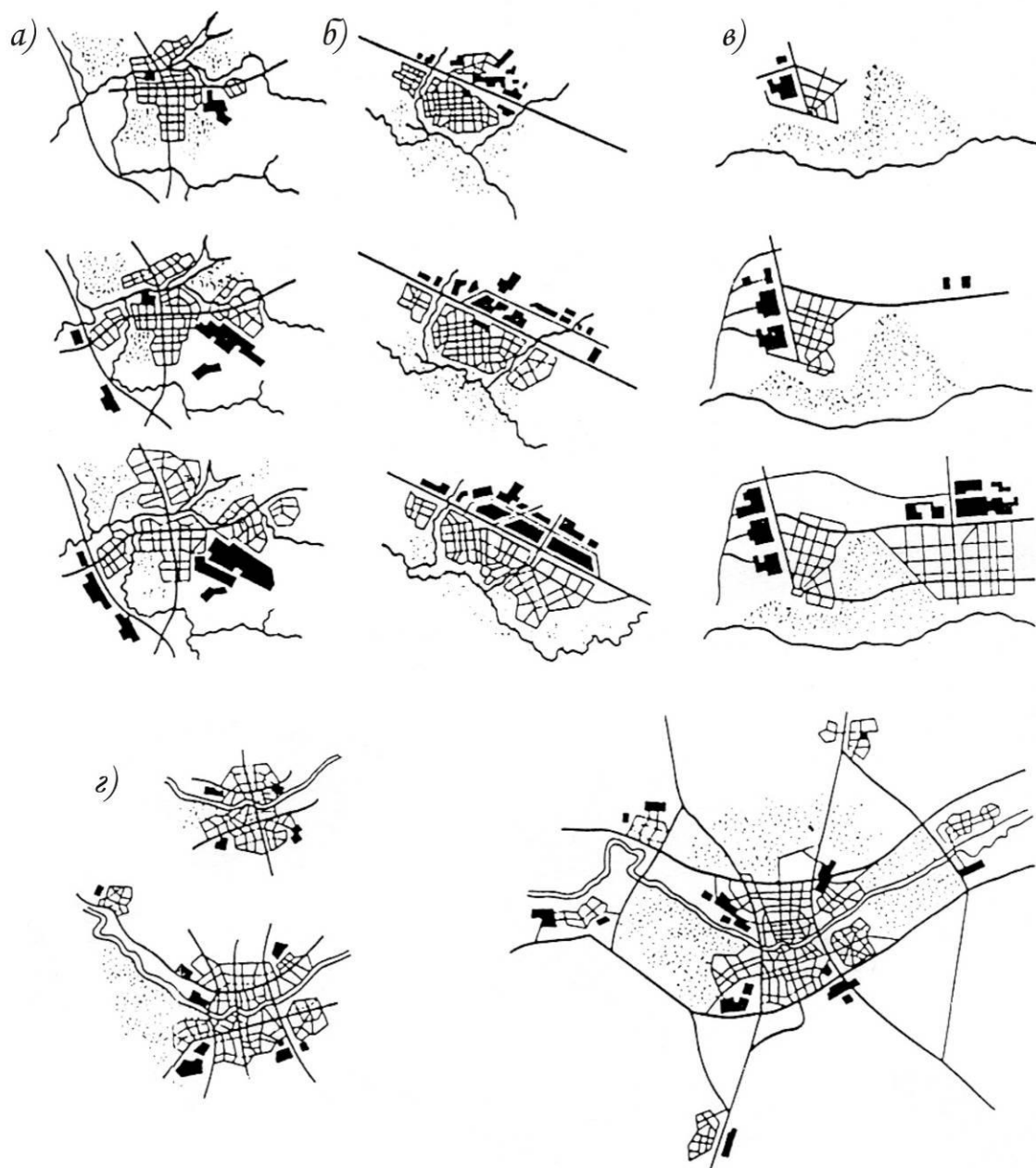
Пайдо бўлиш ва ривожланиш давлари: янги ёки қадимий шаҳар. Масалан, шаҳарсозлик нуқтаи назаридан янги шаҳарларнинг (Навои, Чирчиқ, Бекобод ва б.) тузилиши қадимдан шаклланиб, ривожланиб келган шаҳарларга (Самарқанд, Бухоро, Хива ва б.) нисбатан бошқача бўлади. Чунки қадимий шаҳарларни ривожлантиришда замонавий шаҳарсозлик талаблари билан бир қаторда тарихий муҳит ва ёдгорликларни сақлаб қолиш ҳам асосий аҳамият касб этади.

3.2. Шаҳар лойиҳасининг асосий принциплари ва хусусиятлари

Шаҳарнинг режавий структурасини шакллантиришда муҳим шароити аввало асосий функционал ҳудудлари – саноат ва яшаш ҳудудларига боғлиқ ҳолда унинг келажакда ривожланишини (перспектива) ҳисобга олишдир. Агар шаҳар аҳоли жойлари гуруҳли тизимининг ташкил этувчиси сифатида қаралса, бу шаҳарнинг келажакда ривожланишини ҳисобга олиш туманни режалаштиришдан бошланади. Шаҳарнинг асосий ҳудудларини ривожлантириш қўшни шаҳарлар ривожланишига ҳалақит бермайдиган ва улар билан ҳудудий қўшилиб кетмайдиган йўналишда амалга оширилади.

Шаҳарнинг кенгайиши учун махсус ҳудудлар ажратилади. Шаҳарни ташкил этувчи асоснинг кенгайиши тахминлари, бир кишига турар-жой майдони меъёрининг ўсиши, табиий-иқлимий омиллар таъсири, шаҳарнинг иқтисодий-географик жойлашиши, унинг маъмурий-маданий ва илмий аҳамиятидан келиб чиқиб ушбу ҳудудларнинг ўлчамлари ва шаҳарнинг умумий режавий тузилишидаги ўрни аниқланади. Шаҳарнинг асосий ҳудудлари учун келажакда талабларнинг меъёрлари мавжуд. Улар минг киши ҳисобига аниқланади. Шаҳарнинг асосий қурилиш массиви ичида барча қурилиш турлари учун ҳудуд 15-20 га/минг киши, яшаш ҳудуди учун 10-12 га/минг киши ҳисобида ажратилади.

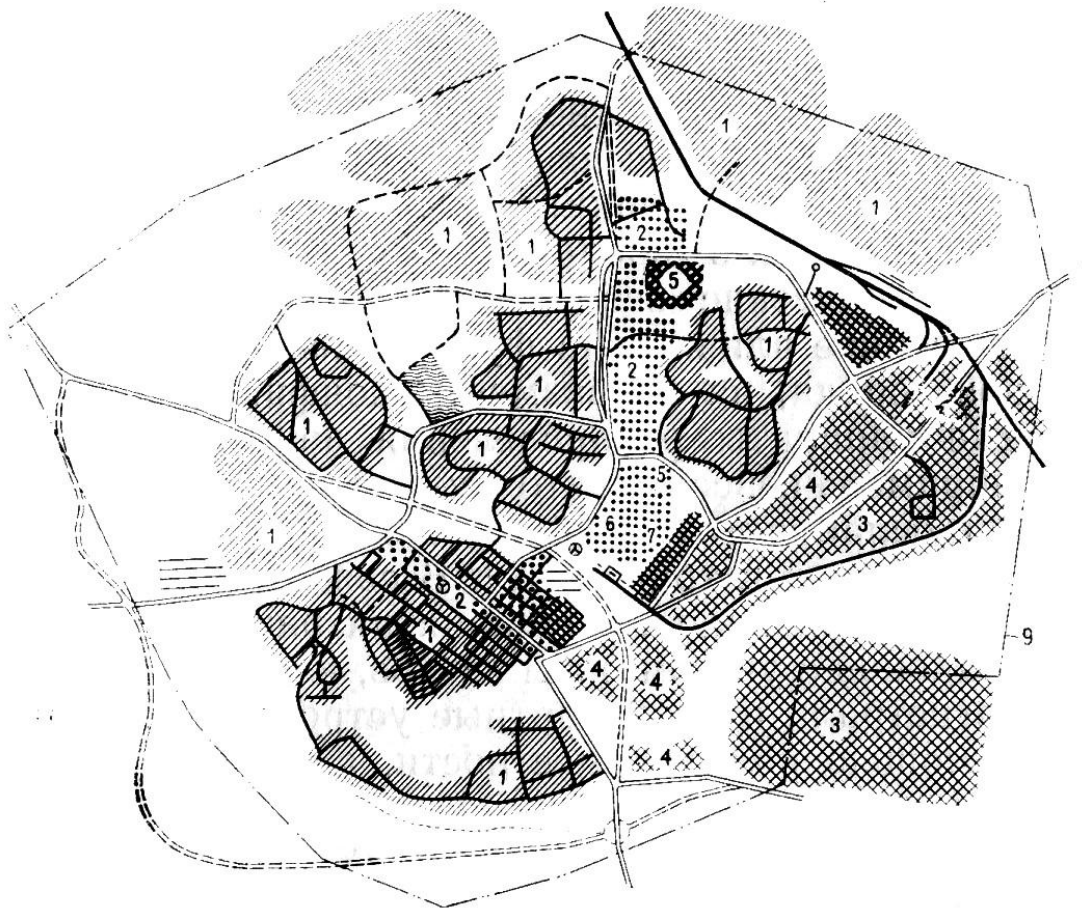
Амалиётда шаҳарнинг асосий ҳудудларининг бир нечта ўзига хос ҳудудий-фазовий ривожланиш схемаси шаклланди. Булар: секторли, параллел, иккита саноат-яшаш мажмуалари ва аҳоли жойларининг гуруҳли тизимида.

Шаҳарнинг асосий қисмлари ҳудудий-мақоний ривожланиш чизмаси:

a – секторли; *б* – параллел; *в* – иккита ишлаб чиқариш аҳоли яшайдиган комплекслар билан; *г* – аҳоли жойларининг гуруҳли тизимида.

Эски шаҳарларда келажакда ривожланиш схемаси кўп жиҳатдан шаҳарнинг тарихий шаклланган структураси билан белгиланади. Янги шаҳарларда ҳудудий-фазовий ривожланиш схемаси юқорида келтирилган омилларни ҳисобга олган шаҳарнинг бош тарҳини ишлаб чиқишда кўриб чиқилади.

Шаҳарнинг бош тархи схемаси (ёпиқ композиция):

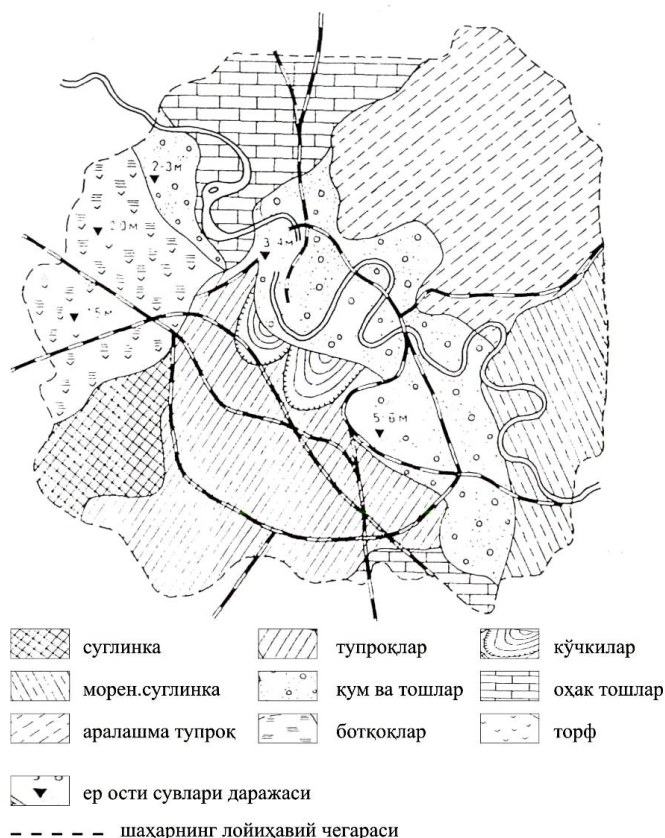
1 – турар-жой туманлари; 2 – шаҳар маркази; 3 – оғир саноат; 4 – енгил саноат; 5 – спорт маркази; 6 – соғлиқни сақлаш маркази; 7 – савдо маркази; 8 – стадион; 9 – шаҳар чегараси.

3.3. Мавжуд шаҳарнинг ривожланиши ва янгисини қуриш учун ҳудуд танлаш

Шаҳарни режалаштириш лойиҳасини тузиш қурилиш учун ҳудуд танлашдан бошланади. Ободонлаштирилган шаҳар муҳитини яратиш авваламбор қурилаётган шаҳар ёки унинг бир қисми ҳудудини тўғри танлашга боғлиқ.

Танланган ҳудуднинг табиий шарт-шароитлари: рельефи, тупроғи гидрогеологик, иқлимий, ландшафт ва бошқалар шаҳарсозлик учун қулай бўлиши керак, ҳудуд керакли ўлчамда ва конфигурацияда, келажакда маконий ривожланиш имкониятига эга бўлиши керак.

Қулай табиий шароитлар қуйидаги омилларни кўзда тутати: унчалик баланд-паст бўлмаган рельеф, етарли зичликдаги тупроқлар, чуқур жойлашган ер ости сувлари, сув босиш ва ер ости сувларининг кўтарилиши хавфи йўқлиги, қулай микроиклим, шамоллардан етарли даражада ҳимояланганлик, қуюқ кўкаламзорлар ёки жуда бўлмаганда ўсимликлар экиш учун ярайдиган тупроқ.

Шаҳар ҳудудини гидрологик ва инженер геологик текшириш схемаси.

Ҳудуд келтирилган коммуникацион шароитларга эга бўлиши, унда сув таъминоти, канализация, энергетика муаммоларини тежамли ечиш имкониятлари бўлиши керак. Табиийки, танланган ҳудуд ҳар доим бу талабларга жавоб бермайди, юқорида келтирилган омилларнинг бир қисми унда бўлмаслиги мумкин. Бу ҳолда уни кам харажат кетказиб қурилиш учун яроқли қилиш муҳимдир. Бунда рельефни режалаштириш, дарё қирғоқларини тартибга солиш, мелиорация сув тошқинидан ҳимоя қилиш, сув таъминоти, оқава сувларини тозалаш ва бошқалар оқилона чегаралар доирасида бўлиши лозим.

Аҳоли жойига ёки унинг қисмларига жой танлаш масаласи капитал маблағлар катталиги ва уни ушлаб туришга кетадиган харажатлар мумкин бўлган таъқиқлар, чегараланишлар ва лойиҳавий талаблар билан боғлиқ турли хил муқобил вариантларни солиштириш орқали амалга оширилади.

Янги шаҳар қурилиши ва мавжуд шаҳарни кенгайтириш учун қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим:

- одамлар ҳаёти учун жойнинг энг қулай табиий шароитларини;
- атроф-муҳит муҳофазаси талабларини;
- саноат, турар-жой, транспорт ва қурилишнинг бошқа турларини;
- майдоннинг сифатига бўлган талабларини;
- саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти учун қулай шароитлар яратиш ва аҳоли ҳаётини энг кўп қулайликлар билан таъминлаш нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда шаҳар асосий қисмларининг ўзаро жойлашиши шароитларини;
- ҳудудларни муҳандисона тайёрлаш ва ободонлаштириш шароитларини;

- қурилиш иқтисодиёти талабларини ҳисобга олиш керак.

Янги шаҳар учун ҳудуд туманни режалаштириш материаллари асосида танланади. Бунда қурилиш учун танланаётган ҳудуд қуйидагиларга эга бўлиши керак:

- шаҳарнинг келажакда кенгайиши имкониятларини ҳисобга олиб қурилишнинг барча турларини жойлаштиришга етадиган ўлчамга;
- саноат, турар-жой ва жамоат биноларини қуришга, ҳамда қимматли инженерлик ишларисиз кўкаламзорлашга имкон берадиган табиий шароитларга;
- шаҳарнинг тегишли қисмларини темир йўл ва автомобил тармоғига қулай қўшилишини ҳисобга олган ҳолда шаҳарнинг турли функционал қисмларини мақсадга мувофиқ ҳолда жойлаштириш учун қулай шароитларга етарлича яқин энергия ва сув таъминоти манбаларига эга бўлиши лозим.

Шаҳар тархи лойиҳаси келажак қурилиш ҳудудини шаҳарсозлик тадқиқ қилишга асослангандир. Бунда бу ҳудудда қуйидаги тадқиқотларни ўз ичига олган таҳлил ўтказилади:

- *табиий-иқлимий* - ҳарорат, инсоляция, намлик ва шамол режимини, ландшафт ва рельеф, сув ҳавзалари ва ўрмон массивлари турли шаклларида баҳолаш; замин ва ўсимликларнинг тупроқ шароитларини баҳолаш;
- *табиий ландшафтни баҳолаш* - ҳудудни детал топографик ўрганиш, рельеф шакллари гидрогеологик ва гидрологик режим, геологик тузилиш ва тупроқларнинг кўтариш қобиляти, сув тошадиган ва ер ости сувлари кўтариладиган майдонлар, эрозия ва жарлик ҳосил бўлиши ва бошқа аниқлаштирилган характеристикалар билан инженер-қурилишни баҳолаш;
- *ҳудудни маъморий-ландшафт ўрганиш* - бу шаҳарни ва унинг меъморий ансамблларининг меъморий-тархий композициясини яратиш учун лозим. Бунда жойнинг перспективалари ва бўлажак иморатлар панорамалари, асосий кўриниш нуқталари аниқланади, ландшафтнинг турли хил элементлари, кўкаламзор, сув ва очик ҳудудларнинг мувофиқлиги таҳлил қилинади.

Табиий-иқлимий омиллар. Маълум бир ҳудудда кўп йиллар давомида кузатилган ва ушбу ер қопламасига (тупроқнинг устки қатлами, сув, ўсимликлари ва бошқалар) боғлиқ бўлган об-ҳавонинг йил мобайнидаги қонуний жараёнлари умумий қилиб *иқлим* дейилади.

Иқлим географик кенглик, денгиз сатҳидан баландлиги, атмосферанинг физик характеристикалари мажмуи, унинг ҳарорати (қуёш активлиги), намлиги, шамол ва ёғинлар орқали аниқланади. Иқлим таъсири остида тупроқ қатлами ва ўсимлик дунёси шаклланади. Иқлимнинг ҳайвонот дунёси, инсон ҳаёти ва унинг кундалик турмуш тарзига таъсири катта.

Қуруқлик, сув ва қуёшнинг доимий ўзгарувчан ўзаро таъсири маълум бир ҳудуднинг табиий-иқлимий хусусиятларини ташкил этади, об-ҳавонинг ўзгаришига боғлиқ бўлган атмосфера ҳолатини аниқлайди. Ўзгарувчан жараёнлар частотаси қуёш энергияси интенсивлиги ва бу жараёнларда қатнашувчи намлик даражасига боғлиқ. Бу иккала омил намлик ва қуёш иқлимнинг муҳим ташкил этувчисидир.

Иқлим шаклланишига шамол ва ҳаво массалари оқимиға механик тўсиқ сифатида хизмат қилувчи рельефнинг баланд пастлиги маълум даражада таъсир кўрсатади. Шунинг учун тоғлар аксарият ҳолларда иқлимий ҳудудлар чегараси бўлиб хизмат қилади.

Иқлим режалаштиришга катта таъсир кўрсатади. Жойнинг ҳарорат ва ҳаво намлиги, ёғинлар миқдори, шамол тезлиги ва қайтарилиши ҳамда инсоляция шароитларининг бирлиги турли хил табиий омилларга боғлиқ доимийдир. Масалан, ёғинларнинг ўртача йиллик миқдори Кавказорти куруқ туманлари учун 150-200 мм ни, Петербургда 750 мм ни, Сочида - 2080 мм ни ташкил этади.

Турли хил жойлар учун жойнинг намлиги 40-75 % атрофида тебранади.

Радияция – нур таратиш (лотинча *radiare* – нурлар таратиш). Қуёшнинг бир дақиқа давомида ернинг 1см^2 юзига перпендикуляр нур тушганда келадиган иссиқлиги бир минут давомида 1см^2 юзага 2кал тўғри келадиган *қуёш доимийси* дейилади. Қуёшнинг 1м^2 юзаси тахминан 100 минг л.с. энергияни ёруғлик тезлигида таратади. Бу энергия ультрабинафша радиация (қиска тўлқинлар) ва инфрақизил радиация (узун тўлқинлар) шаклида узатилади. Бу радиациянинг катта қисмини биз иссиқлик шаклида, кам қисмини ёруғлик шаклида қабул қиламиз

Ернинг қуёш атрофида ўзгарувчан айланиш ўқи билан айланиши йил давомида ернинг ҳар хил ҳудудларида ёруғликнинг ҳар хил тарқалишига олиб келади.

Ернинг радиация орқали қабул қиладиган қуёш энергияси миқдори қуёшнинг кун давомида баландлиги, нурларининг тушиш бурчаги, кенглик, нурланиш давомийлиги, денгиз сатҳининг баландлиги ва атмосфера шароитидан келиб чиқиб аниқланади.

Қуёш энергияси атмосферадан ўтиш жараёнида тарқалади ва ютилади, бу эса ернинг радиациясини анча кучсизлантиради.

Шаҳар муҳитининг иссиқлик режими тўғридан тўғри нурланиш ва тарқалган нурларнинг акс эттирган радиациядан шунингдек ҳаво ҳароратидан ташкил топади. Иссиқ иқлимли ҳудудларда шаҳарсозлик амалиётида тўғридан тўғри радиацияга шаҳар муҳитига кўпроқ доимий таъсир кўрсатувчи омил сифатида катта аҳамият берилади. Режалаштириш воситалари ёрдамида иссиқлик даражасини бир мунча юмшатиш мумкин (сув билан, соя бериш, ҳудудни махсус кўкаламзорлаштириш).

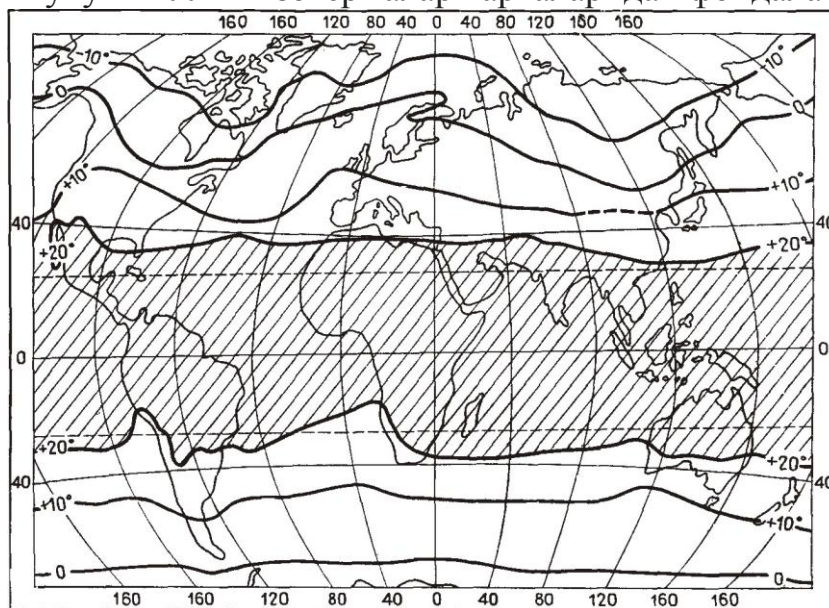
Бошқа томондан ер юзаси ҳавога иссиқликни қайтариш хусусиятига эга. Денгиз ва куруқлик ҳароратлари бир хил эмас, бундан ташқари куруқлик юзасининг қизиши ҳам ҳар хил: баъзи жойларда-даралар, яйловлар, экинзорлар, бошқа жойлар-ўрмонлар ва ботқоқликлар, учинчи-саҳролар. Ўсимлик қоплами ерни иссиқлик ажратиб чиқаришдан асрайди. Бундан ташқари ўсимликлар сувни парлантиради ва бунга ҳам иссиқлик энергияси сарфланади. Натижада ўсимлик билан қопланган ерлар кундуз камроқ қизийди. Кундузги вақтда, айниқса ёзда ер юзаси қаттиқ қизийди, кечаси эса етарли даражада совийди.

Маълумки, сувнинг иссиқлик ютиши куруқликниқидан 2 баробар кўп, бу эса бир хил шароитда маълум бир вақтда куруқлик юзаси сувга нисбатан 2 барабар кўпроқ қизишини билдиради. Ундан ташқари, сув қизиш жараёнида парчаланади ва бунга ҳам иссиқлик энергиясининг анчагина қисми сарф бўлади. Бироқ, денгиз юқори даражада иссиқлик ютиши натижасида куруқликка нисбатан кўп иссиқлик йиғади ва денгиз сатҳи куруқлик юзасидан иссиқроқ бўлади. Ер юзидаги денгиз ва океанлар юзасидан ўртача ҳарорати куруқлик юзасининг ўртача ҳароратидан 3° баланд бўлади.

Йиллик ҳаво ҳароратидан ернинг ҳар хил қисмларида ҳар хил ва авваламбор у албатта ҳудуднинг географик кенглигига боғлиқ. Кенгликка боғлиқ ҳолда тўртта асосий йиллик ҳарорат тури ажратилади: Экваториал, Тропик, мўтадил пояс типи, кутбий.

Ҳудуднинг кенглигига боғлиқ ҳолда ва денгиз таъсирида қизишнинг ҳар хил шароитлари ер юзида ҳарорат тақсимланишининг **изотермлар** билан ифодаланувчи мураккаб кўринишини шакллантиради.

Ер юзаси бўйлаб ўртача бир йил давомида иссиқликни тақсимланишини тасаввур қилиш учун йиллик изотермалар карталаридан фойдаланилади.

Йиллик изотермлар харитаси. Штрихланган қисм — иссиқ иқлимли ҳудудларнинг шартли белгиланган қисми (Половинкин б-ча).

Иссиқ иқлимли ҳудудларга Осиёнинг кўпгина районлари, Австралиянинг катта қисми, шимолий Африка, АҚШнинг жанубий штатлари, Мексика, Марказий ва Жанубий Америка давлатлари киради.

Ҳарорат режими радиация баланси билан узвий боғлиқдир. Кунлик ва йиллик ўзгаришлардан қатъий назар шаҳарларда ҳавонинг ўртача ҳарорати, чўллардан ташқари, қишлоқ ҳудудларидагидан баландроқ. Шаҳарларда қишлоқларга нисбатан олганда баландроқ аккумуляциялаш иссиқлик баланси кузатилади. Гранит қабул қилган иссиқликнинг маълум %ини ютса, торф ва япроқлар иссиқликнинг катта қисмини атроф муҳитга беради. Тошли деворлар, йўл қопламалари газон иссиқлигидан анча юқори бўлган иссиқликни ўзида сақлайди.

Шаҳарларда ҳароратнинг баландлиги сабаби шунингдек, унинг тутун гумбази ер юзидан қайтган радиацияни ушлаб қолиши; тош ва асфальтли кўчалар иссиқликни йиғиши; ҳавонинг қуруқлиги парланиш натижасида ўртача иссиқлик сарфини камайиши билан изоҳланади.

Инсон организмига иссиқлик таъсирини шаҳарда ер юзининг қайтариш хусусияти ҳам кўрсатади, шунингдек бинолар девори материали ва инсон билан бионинг ўзаро жойлашиши ҳам таъсир кўрсатади.

Қайтган радиация катталиги тўғридан тўғри нурланишнинг интенсивлиги ва юзадан қайтариш хусусиятига (альбедо) боғлиқ.

Қурилиш материаллари, грунт ва ўсимликлар альбедоси (%да) ҳам юзанинг материали, ранги, фактураси ва бошқа физик хусусиятларига боғлиқдир.

Шунинг учун қурилмалар юзалари ва йўл қопламалари қайтган нурнинг кўшимча манбалари бўлган ҳолда шаҳарда иссиқлик босимини кучайтиради ва шаҳарнинг ноқулай шароити вужудга келади.

Инсоляция - бу инсон организмига иссиқлик ёруғлик ва биофизик таъсир кўрсатувчи ер юзининг тўғридан тўғри нурланишидир.

Инсоннинг муҳим гигиеник аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда (бактериял таъсир ва антирахит эффект) санитар нормалари қурилма ҳудуди инсоляциясини зарурий шароит сифатида тасдиқлашган.

Шаҳарни лойиҳалаш ва қуришда уларнинг ҳудудини шундай тақсимлашадикки, шаҳар қурилмалари очиқ муҳитлар билан навбатма-навбат келиши лозим (газонлар, ўсимликлар ва сув иншоотлари), бу эса ҳавонинг алмашиши ва қизиқ кетмасликни таъминлайди. Ҳароратнинг ўзгариши шунингдек, қурилмалар зичлиги ҳудуд рельефига боғлиқ.

Шаҳар қурилиши системасида иссиқлик босимини камайитириш мақсадида ориентация, инсоляция, вентиляция, бинолар баландлиги ва зичлиги масалаларининг ўзаро боғлиқлиги ҳисобга олиниши лозим. Кварталларни периметрал қуришда кўчалар тизими ориентациясини қуёш ҳолатидан келиб чиқиб лойиҳалаш мақулдир. Бундай ҳолатда биноларнинг зарурий инсоляцияси кўчалар кенглиги, бино баландлиги ва улар орасидаги масофанинг катталигига боғлиқ.

Аҳоли жойларини режалаштиришда ҳам ижобий, ҳам салбий томонларга эга. Масалан, мураккаб туманлар (III - IV иқлимий қисмлар) учун ҳарорат ва нурнинг кўплиги хоналарни қизиқ кетишига олиб келади ва бу туманлар хоналарни горизонтнинг Ғарб ва Жанубий-Ғарб томонларига қаратиш мақсадга мувофиқ эмас.

Катта бўлмаган ҳудуд ёки ҳудуднинг бир қисми иқлимий шароитлари мажмуаси *ҳудуд микроиқлими*ни ифодалайди. Микроиқлимнинг асосий метеорологик кўрсаткичларига ҳарорат, намлик, ўртача ҳарорат, радиация, ҳаво ҳаракати тезлиги, ёритилганлик даражаси ва ёруғликнинг тақсимланиши киради. Микроиқлимда ҳудуд рельефи, шимолий ёки жанубий қиялик, ҳудуднинг водий ёки тоғлилиги, грунт ва тупроқ хусусиятлари, ўсимлик қоплами, шаҳар қурилиши характери, ҳавонинг заҳарланиш даражаси ва

бошқалар кўзга яққол ташланади. Бунинг натижасида шаҳар ҳудудининг микроиқлими табиий ва сув билан таъминлаш кўкаламзорлаштириш юзаларни асфальт билан қоплаш, қурилиш зичлиги каби шаҳарсозлик омилларининг ўзаро таъсири натижаси сифатида қаралади. Иқлимий омиллар йил давомида доимий таъсир кўрсатади, шунинг учун масалан, тропикда яшовчи инсон организмида мослашиш фасллар алмашиб турадиган ҳудудда яшовчи, организми ҳимоя хусусиятлари ўзгариб турадиган инсон организми каби кечмайди.

Микроиқлим шароитларини, яъни бирор ҳудуднинг чекланган доирасидаги иқлимий ҳодисаларни ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга.

Шаҳарларнинг микроиқлими шаҳар ташқарисидаги ҳудудлар иқлимидан қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

- шаҳарларда қиш ва ёзда иссиқроқ, ҳарорат юқорирақ;
- ҳавонинг абсолют ва нисбий намлиги камроқ;
- шамолнинг тезлиги камроқ (шамол кўчалар бўйича эсиб йўналишини ўзгартиради ва ўрамалар пайдо қилади);
- қуёш радиацияси шароитлари ёмонроқ, ёруғлик ва ультрафиолет радиацияси кучсизроқ: шаҳарлар ҳавоси чанг ва тутун зарралари билан ифлослангани туфайли атмосферанинг тиниқлиги камроқ.

Микроиқлим айниқса болалар учун сезиларлидир, чунки ҳавонинг ер усти қатлами (60 см юқорида) бутунлай бошқа кўрсаткичларга эга ва санитар шароитларга кўра анча оғир бўлади.

Шаҳарнинг, туманнинг микроиқлими иморатларнинг қаватини, уларнинг орасидаги ораликни тўғри танлаш ва кварталларни шамоллатиш йўли билан ўзгартирилиши ва яхшиланиши мумкин.

Микроиқлимни турар-жой ҳудудларига киритилган ҳатто кичик сув ҳавзалари, ер юзасининг аҳволи (қуруқ ер, асфальт қоплама, тош қоплама, гулзор ва ўтлоқлар), яшил ўсимликлар ва дарахтлар турини танлаш анчагина ўзгартириши мумкин, уларнинг баъзилари намликни ютса, баъзилари эса ўзини таркибидаги сувни парлантириб, атроф-муҳит ҳароратини пасайтиради.

Намлик. Атмосферанинг қуйи қатламидаги ҳавода ер юзидан парланувчи сув парлари мавжуд. Парланиш тезлиги биринчи навбатда ҳарорат ва шамолга боғлиқ. Кузатишлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, тропикларда океан юзидан йил давомида 3 м гача қалинликда сув қатлами парланади. Бироқ ҳаво фақат маълум миқдорда сув парларини қабул қилиши мумкин, меъёрдан ошган парланиш ҳавони ўта даражада тўйинтириб юборади. Маълумки, тўйинган ҳавони қиздирса, у Яна қўшимча сув парларини қабул қила олади, аксинча, совитилса, конденсация ҳосил бўлади, яъни сув парлари қуюқлашади.

Бундан маълумки, ҳавонинг турли миқдордаги максимал сув парларини қабул қилиши ва ўзида ушлаб туриши ҳароратга тўғридан тўғри боғлиқ.

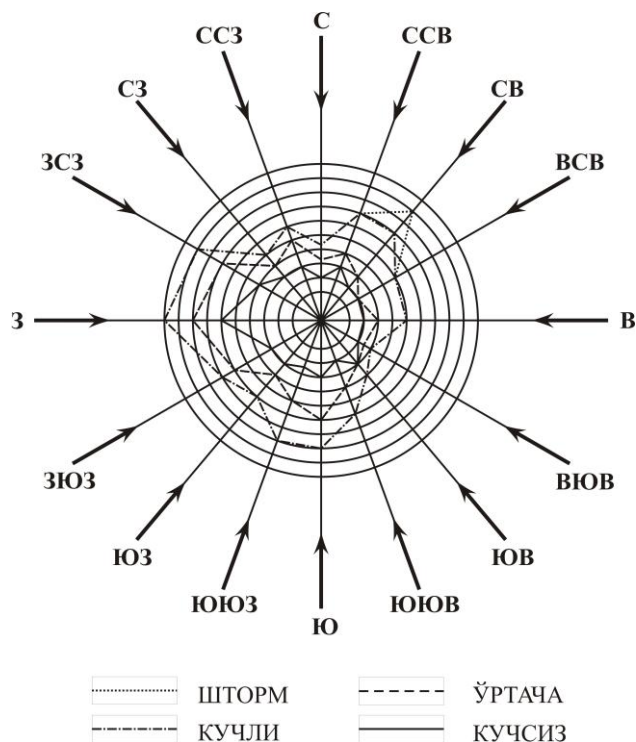
Шамол. Ҳаво массасининг горизонтал йўналишида ҳаракатланиши шамол дейилади. Шамолнинг асосий йўналиши (энг кўп эсадиган томон) - турар-жой ҳудуди жойини танлаш ва унда функционал зоналарни жойлаштиришда муҳим омил ҳисобланади. Бунда ҳудуднинг рельефи нафақат иссиқлик ҳаракатерига,

балки шамол тезлигига ҳам таъсир қилиши ҳисобга олинади.

Агар иссиқ ҳудудларда шаҳарсозлик чора-тадбирлари шамолсизликка қарши қаратилса, иссиқ қуруқ иқлимли жойларда барча кучлар қуруқ-шамоллар билан курашишга қаратилган.

Ҳавонинг ҳаракат тезлиги кўп ҳолларда ер юзининг хусусиятларига боғлиқ. Ҳудуд характери, ўсимликлар ва қурилмалар ҳаво массаси учун ҳар хил тўсиқлар ҳисобланади. Шу сабабли ер юзидан баландлик ошган сари ҳаво ҳаракати тезлиги оша боради.

Иссиқ қуруқ шамолларни гармселлар одатда юқори ҳарорат ва қуруқликни олиб келади. Уларнинг юқори ҳарорати уларнинг иссиқ ҳудудлардан эсиши ва юқори даражада чангланишига боғлиқ (чанг зарралари қуёш нурида қизийди ва гармселларнинг ҳароратини кўтаради). Гармселларнинг ҳарорати 40°C га ва ундан юқори кўтарилиши мумкин. Гармселлар Осиё чўлларида иссиқлик ва қуруқликни олиб келади деган фикрлар иқлимшунослар томонидан рад этилган.

Шамол йўналиши (шамол қайтарилиши ва кучининг векторли диаграммаси).

Қуруқ ҳудудлар шаҳарсозлигида муҳим шарт шамол режимдан фойдаланиш ҳисобланади. Бу шамолдан ҳимоя қилувчи кўкаламзор ҳудудларни асосий шамол йўналишига кўндаланг, нам ҳудудларда бўйлама жойлаштирилади: бу ҳаво алмашилиши ва қурилмалар аэроциясига шароит яратиб беради.

Шамолларнинг ўртача йиллик тезлиги ва қайталаши доимийдир ва «шамоллар гули» деб аталган графикни 8 ёки 16 румб – дунёнинг асосий томонлари бўйича тузиш имконини беради. Бу маълум бир масштабда шамол йўналишининг қайтарилиш бирлигини ёки шамолнинг ўртача ва максимал тезлиги бирликларини ҳар бир румбга мос ҳолда вектор йўналишида қўйилади. Векторларнинг охирги нуқталарини чизиқлар билан туташтирилади. Шамол гули берилган ҳудуд учун шамол қайтарилишлари натижаларига асосланиб

йилнинг энг иссиқ ой ва энг иссиқ кварталида олинади. Бунинг сабаби - ушбу вақтда санитар-гигиеник масалаларда энг катта ноқулайликлар юзага келади: касаллик тарқатувчи микроорганизмлар кўп тарқалади, саноат муассасалари атрофида ҳаво муҳитининг экологик шароити ёмонлашади. *Ҳукмрон шамол йўналиши* шамол гулининг марказига йўналган энг катта векторга мос келади.

Табиий ландшафтни баҳолаш. Табиий ландшафтнинг асосий компонентларига қуйидагилар киради:

- гидрогеологик шароитлар;
- геологик шароитлар;
- рельеф,
- сув ҳавзалари ва сув тармоқлари;
- ер ости сувлари;
- тупроқ ва кўкаламзорлар;
- тирик табиат - ҳайвонот ва ўсимлик дунёси.

Инженер-геологик кртада ҳар хил рельеф шароитидаги, ҳар хил юк кўтариш қобилиятига эга бўлган, грунт таркибидаги сувнинг юқорилиги ва тошқинлар даражаси ҳар хил ҳудудлар, шунингдек, физик-геологик жараёнлар кўрсатилган ҳудудлар (чўкиш, жарликларнинг ўпирилши, сейсмик ҳаракатлар, ҳаркатланувчан кумлар ва ҳ.к.) ва саноат аҳамиятидаги фойдали қазилмалар ўрни ажратилади.

Охирги пайтда қурилиш учун ҳудудларнинг етишмаслиги туфайли, илгари яроксиз деб топилган ерлардан фойдаланиш йўлга қўйилмоқда. Масалан, қия рельефда террасали қурилиш қилиш мумкин, ер ости гаражлари ва омборлар қуриш мумкин. Карьерларни, терриконларни устига тупроқ қатлами ётқизиб, у ерларда жамоат боғлари, дарёларнинг ўзанларида эса дам олиш ҳудудлари ташкил этиш мумкин.

Ҳудудни меъморий-ландшафт баҳолаш. Шаҳарнинг режавий тузилиши, қурилмалар ва кўкаламзор ҳудудлар композициясига ижодий ёндошиш, шаҳарнинг меъморий-бадий кўринишини шакллантиришни белгилаб берувчи ҳудудий хусусиятларни ҳудуднинг меъморий-ландшафт таҳлили аниқлаб беради.

Қурилиш ҳудудини меъморий-ландшафт ўрганиш шаҳарнинг меъморий-лойиҳавий композициясини, унинг меъморий ансамблларини яратишда режавий тузилиш ва ҳудуднинг табиий хусусиятларини ўзаро уйғунлаштириш учун лозимдир. Бунда ландшафт бирликларининг чегаралари аниқланади (ландшафт ва подландшафтлар), ҳудуднинг перспектив кўринишлари учун асосий кўриш нуқталари белгиланади, ландшафт элементларининг турли-туманлиги таҳлил қилинади (кўкаламзор, сув ва очиқ ҳудудларнинг уйғунлиги, йилнинг ҳар хил фаслида ўсимлик қопламининг ранги ва ҳ.к.).

Архитектура амалиётида ландшафтларнинг таснифи ва турларга ажратиш методикаси ишлаб чиқилган. Ландшафт-эстетик ўрганиб чиқишда тўртта асосий ландшафт ажратилади – ўрмон, яйлов-чўл, дарё бўйидаги ва маданийлаштирилган (экиладиган) турлари. Ўз навбатида ландшафтлар ёпиқ,

яримочиқ ва очик ландшафтларга ажратилади.

Худуднинг алоҳида ажралиб турадиган ландшафт хусусиятидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- ўзига хос рельеф ва ўсимлик қопламига эга бўлган ерлар;
- ўзига хос меъморий-режавий кўринишга ёки қурилмалар худудининг ташкил этилишига эга бўлган ерлар;
- чиройли манзарали кўринишларга (кўриш нуқталарига) эга бўлган худудлар;
- парклар, оролдаги қимматли ўрмонлар, меъморий ёдгорликлар ва ҳ.к.

Шаҳар худудини тадқиқ этишда асосий табиат омилларининг жойлашган ўрни, ўлчами, шаклини аниқлаш лозим. Ўсимликлар билан қопланган худудга ўрмон ва кўкаламзор худудлар мўлажаллаш мақсадга мувофиқ. Мавжуд кўкаламзорлар худудлари кўрсатилиб, уларнинг табиий таркиби ва сифат даражаси аниқланиши лозим. Умумлаштирилган шаклда рельеф баланд-пастлиги, водий ва жарликлар, ажратувчи худудлар, текис участкалар ва ботқоқликлар, барча сув ҳавзалари кўрсатилиши ва ўзлаштириш учун қулай ва ноқулай худудлар ажратилиши керак.

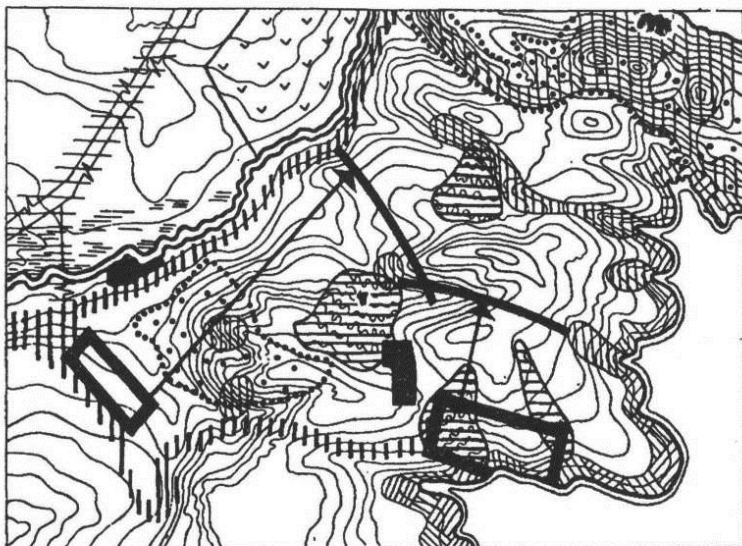
Қимматли ландшафт сифатларига эга бўлган худудларни айниқса, кўрсатиш ва ҳисобга олиш муҳимдир. Бундай худудларга қуйидагиларни мисол келтириш мумкин:

- шаҳар силуэти ёки панорамасини белгиловчи ландшафтлар;
- сув ҳавзалари, шаҳар парклари ва боғларини лойиҳалаш учун қулай бўлган худудлар;
- табиий шароитларни бойитиш учун салмоқли имкониятга эга бўлган ландшафтлар;
- тузлилиқ даражаси юқори ёки бошқа экин экиш учун ноқулай худудлардаги экин экишга яроқли тупроққа эга бўлган худудлар;
- қуруқ худудларда юқорироқ намлик даражаси ва нисбатан намланган тупроққа эга бўлган худудлар сақлаб қолиниши лозим.

Худуднинг афзал томонлари билан бирга эстетик жиҳатдан кўримсиз худудлар ва объектлар аниқланиб, кейинги тўғриланиши учун имкониятлар ўрганиб чиқилади ва реконструкция ишларини (кўкаламзорлаштириш, жарликларни мустаҳкамлаш, ортиқча сувларни қуриштириш ёки сув билан таъминлаш) амалга ошириш кўзда тутилади.

Худуднинг табиий шароитларини тадқиқ қилиш жараёнида олинган материалларни ўрганиб чиқиб, шаҳарни меъморий-ландшафт баҳолашнинг юқорида келтирилган жиҳатлари акс этган мавжуд ландшафт схемаси тузилади.

А

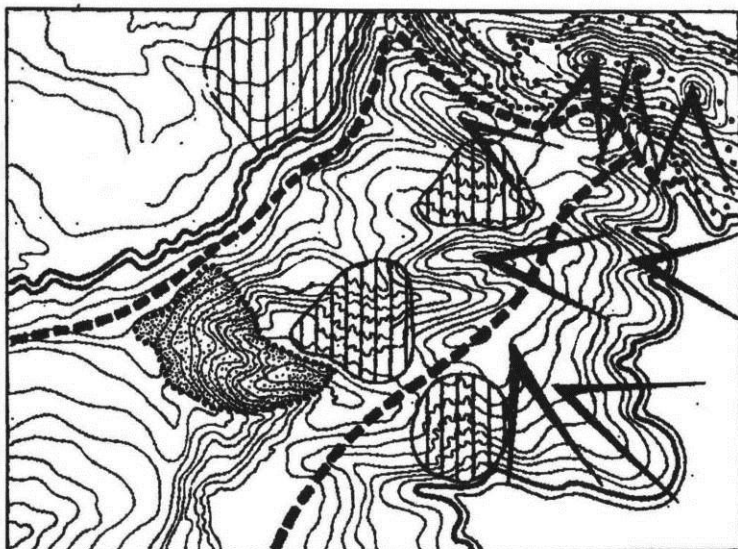
- саноат ҳудудлари
- аҳоли яшаш жойлари
- қишлоқ хўжалик ерлари
- ўрмонлар
- ботқокликлар
- юкори вольтли линия ҳудуди
- темир йўл ўтқазиш чизиғи
- 0 дан 10% гача қияликдаги ҳудуд
- 10 дан 20% гача қияликдаги ҳудуд
- ғадир-будир микрорельефли ҳудуд
- соҳилбўйи чизиғини қайта ишлаш ишлаш ҳудуди
- санитар-ҳимоя ҳудуди

Б

- яхши инсоляция шароитларига эга бўлган ҳудуд
- яхши инсоляцияланадиган ҳудуд
- ёмон инсоляцияланадиган ҳудуд
- ўрмонлар

В

- табиий ландшафтлар чегаралари
- ландшафтнинг маълум бир тури (подландшафт)
- асосий кўриш нукталари
- доимий яшил кўринишдаги ўрмон
- доимий яшил кўринишдаги ўрмон
- мавсумий рангини ўзгартирувчи ўрмон

Г

- қурилиш учун яроқли ҳудуд
- қурилиш учун яроқли бўлмаган ҳудуд
- дам олиш ҳудудини жойлаштириш учун қулай ҳудуд

Яшаш ҳудуди ва дам олиш ҳудудини жойлаштириш учун ҳудудни комплекс шаҳарсозлик таҳлили.

А – инженер-геологик шароитлар, санитар-гигиеник ҳолат; *Б* – ҳудудни микроиқлимий баҳолаш; *В* – ҳудудни архитектуравий-ландшафт баҳолаш; *Г* – ҳудуднинг қурилишга яроқлилиги даражасини якуний баҳолаш.

3.4. Шаҳарнинг транспорт тармоғини лойиҳалаш

Янги шаҳарни лойиҳалаш ва мавжуд шаҳарни реконструкция қилиш жараёни яшаш ҳудуди, саноат ҳудуди ва аҳолининг асосий қатнаш жойлари ўртасида энг қулай транспорт алоқаларини яратиш билан бевосита боғлиқ. Шаҳарнинг транспорт системасини тўғри лойиҳалаш, унинг магистрал кўча ва йўллари, жамоат транспортини жойлаштириш шаҳарнинг бош тархини ишлаб чиқиш жараёнида бир канча режавий, композицион, транспорт ва иқтисодий кўрсаткичлар ва шаҳарнинг аҳоли жойлашиш системасида тутган ўрнига қараб ҳал этилади.

Аҳолининг яшаш жойидан ишлаш жойигача ва асосий қатнаш ерларигача (шаҳар маркази, вокзаллар, шаҳар парклари ва ҳ.к.) бўлган масофани босиб ўтишида энг кам вақт сарф этишини таъминлайдиган транспорт тармоғини лойиҳалаш шаҳарсозликда энг муҳим масалалардан биридир. Бунда тармокнинг техник-иқтисодий кўрсаткичлари, ҳаракат хавфсизлиги шартлари, транспорт ва пиёдалар ҳаракатининг қулайлиги ҳисобга олинishi лозим.

Кўчалар деб, аҳоли яшаш жойларининг шаҳар транспортининг барча тури, пиёдалар, муҳандислик коммуникациялари, ташқи сувларни йиғиш ва олиб чиқиш учун мўлжалланган қисмига айтилади. Кўчалар транспорт оқимларини ўтказди ва кўчаларга яқин иморатларга хизмат кўрсатади.

Кўча-йўл тармоқларининг принципиал схемаси.

Кўпчилик шаҳарларда кўча йўл тармоқлари узоқ вақт давомида шаклланган ва ҳар бир шаҳарнинг ривожланиш боскичларини кўрсатади. Магистрал кўча йўл тармоқлари конфигурацияси бўйича бир қанча принципиал схемага бўлинади. Бу схемалар тоза ҳолда учрамайди, уларни ўрнига комбинациялар ишлатилади.

Радиал схема – қадимий шаҳарларнинг марказий қисмлари типик тармоғи. Шаҳарнинг ривожланиши ва ундаги қурилишнинг ўсиб бориши шаҳар йўллари бўйлаб амалга ошган. Қалъа ёки бозорлар шаҳар маркази, яъни ядроси ҳисобланган.

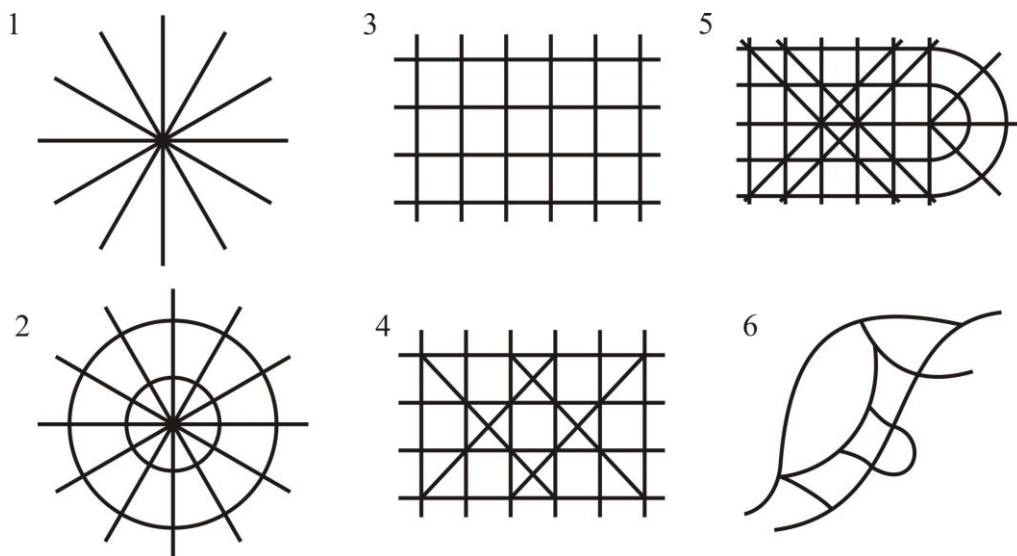
Бундай схема қуйидаги қулайлик ва камчиликларга эга: қулайлиги – шаҳар маркази билан осон боғланиш; камчилиги – туманлараро барча транспорт марказ орқали ўтади.

Автомобиллар сони ортиб бормасдан аввал, унча катта бўлмаган шаҳарларда бу схемада транспорт муаммоси бўлмаган. Ҳозирги даврга бу схема умуман ярамайди, фақат шаҳарнинг тарихий қисмларида учрайди.

Радиал халқасимон схема – халқали кўчалар радиал кўчалар билан тўлдирилади. Кўпчилик ҳолларда халқа кўчалар қалъа деворлари ўрнида юзага келган. Ушбу схема радиал схеманинг бирмунча яхшиланган варианты ҳисобланади. Бундай схема шаҳар тархларида бизнинг давримизгача етиб келган.

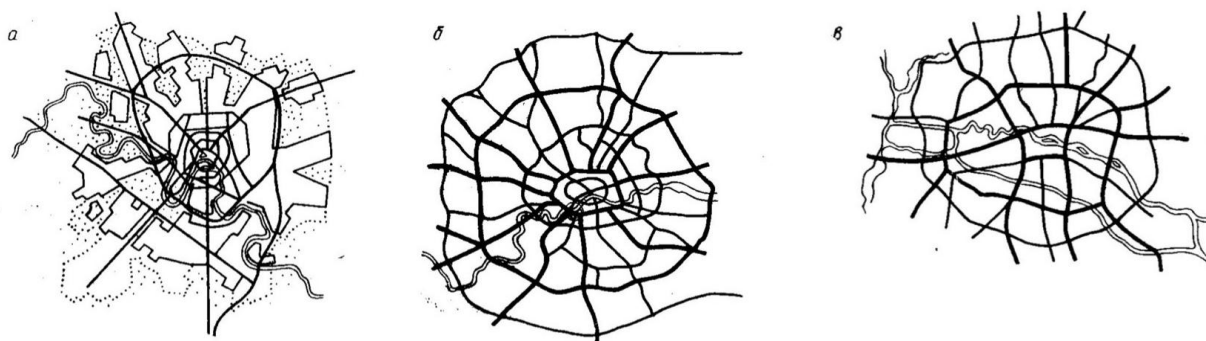
Тўғри бурчакли схема. Ўтган асрда кенг қўлланилган бўлиб, олдиндан лойиҳаланиб қурилган шаҳарларда учрайди. Унда магистраллар тизими 90° га яқин бўлган бурчак остида кесишувчи тўрсимон шаклни ўзида ифодалайди. Қулайлиги - қурилишни ташкил этишда ва ҳаракатланиш учун қулайликлар яратилади; камчилиги - транспортнинг узоқ масофага юришидир.

Учбурчакли схема магистрал кўчалар системаси 60° га яқин бурчак остида кесишиб, магистраллар оралиғи ҳудудларининг учбурчак кўринишидаги ҳудудини шакллантириши.

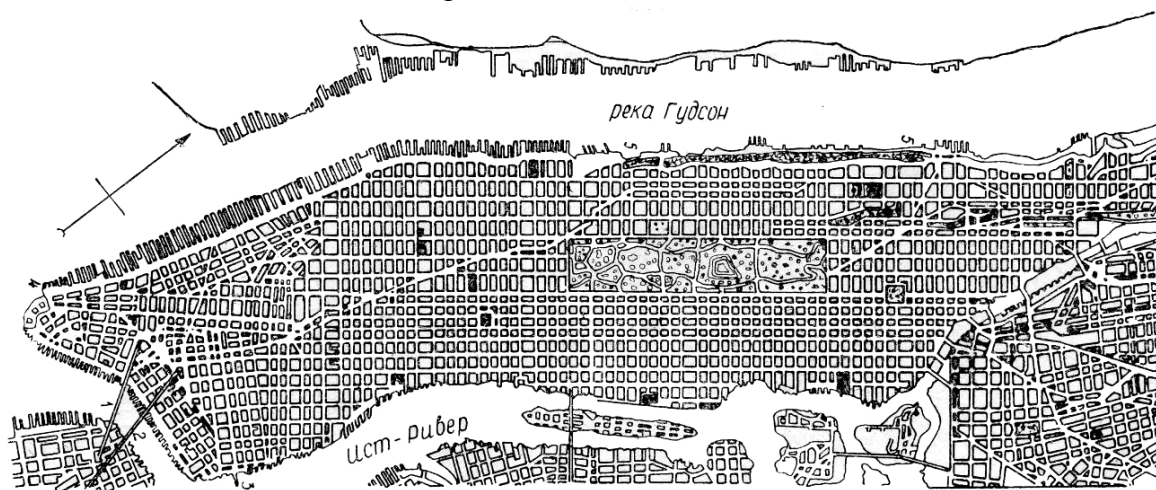
Кўча йўл тармоқларининг принципиал схемалари.

1 - радиал; 2 - радиал-халқасимон; 3 – тўғри бурчакли; 4 – тўғри бурчакли диагональ; 5 – комбинациялашган; 6 – эркин схема.

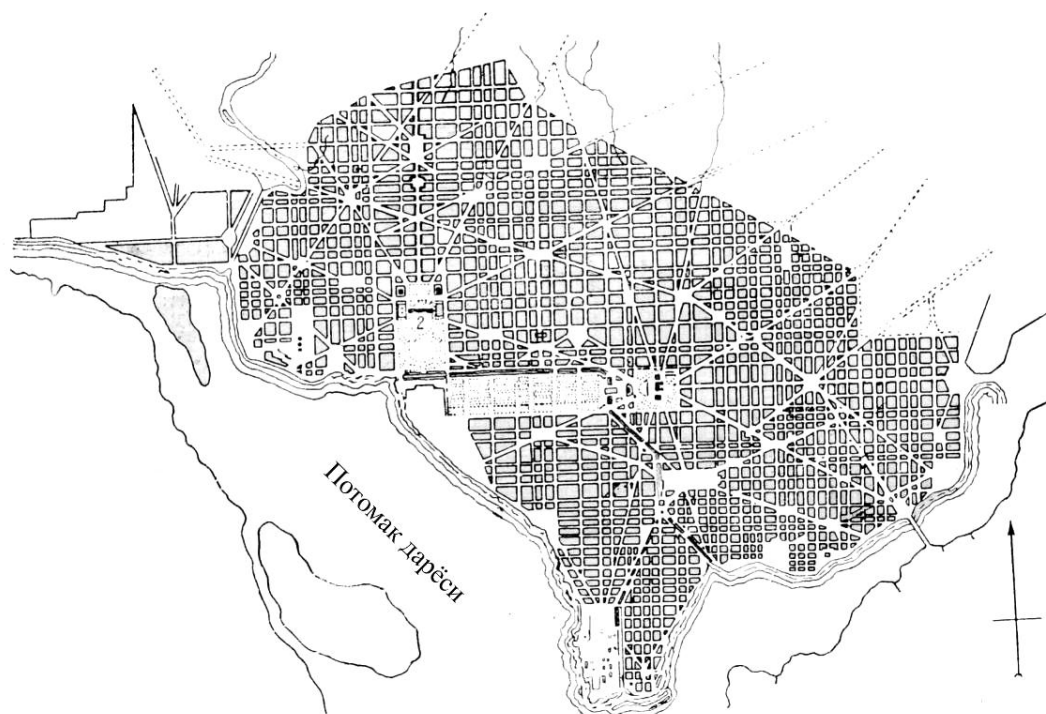

Радиал халқали схемада лойиҳаланган шаҳарлар:

a – Москва; б – Лондон; в – Берлин.

Нью-Йорк. Кварталларнинг бир хил қайтариловчи, транспорт ҳаракатини яхшиловчи диагональ кўчаларсиз тўғри бурчакли лойиҳавий “панжара” мисоли.

Вашингтон. Транспорт ҳаракатини яхшилаш учун диагонал кўчалар ўтказилган тўғри бурчакли лойиҳалаш тизими.

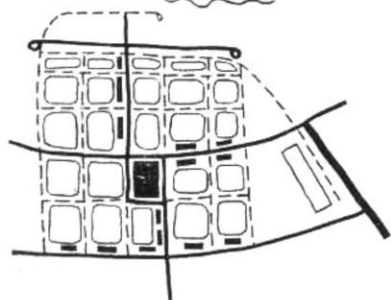
Тўғри бурчакли чизикли схема чўзиқ шаклли (чизикли) шаҳарларда қўлланилади. Шаҳарнинг у бошидан бу бошигача энг қисқа вақтда етиб боришни таъминлаш, шаҳарнинг функционал қисмларини тўғри лойиҳалаш муҳим. Функционал қисмлар шундай тақсимланиши керакки, яшовчиларнинг кундалик турмуши жараёнида жамоат марказлари, маиший хизматлардан ва бошқа хизматлардан фойдаланиши энг қулай ҳолда ташкил этилсин.

Тўғри бурчак-диагонал схема. Тўғри бурчакли схема диагонал магистраллар билан тўлдирилиб яхшиланади. Транспортларни узоқ юриши камайтирилади, вақт кетиши минимал ҳолатга келтирилади. Камчиликлари - магистраллар кесишган жойларида мураккаб тугунлар ҳосил қилинади. Магистрал кўчалар оралиғида қурилишлар қийинлашади.

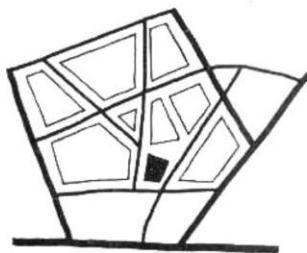
Комбинациялашган схема. Йирик шаҳарларда амалда кенг тарқалган. Мисол учун шаҳарнинг бир қисми мунтазам тўғри бурчакли системада, бошқа қисми радиал- халқасимон ёки учбурчак схемада ҳал қилиниши мумкин. Баъзан шаҳар аҳамиятидаги магистрал кўчалар мунтазам системада, иккинчи даражали кўчалар эса, ярим халқа ёки учбурчак схемада ҳал қилнади.

Эркин схема мураккаб рельефларда қўлланилади. Шаҳар ҳудудининг транспорт тизимини юқорида келтирилган бирорта схема асосида лойиҳалаш имкони бўлмаганда шу усул қўлланилади. Бунда аҳолининг қатнов йўналишлари энг қисқа масофа бўйлаб бирлаштирилади. Лойиҳасиз қурилган кичик шаҳарларда учрайди. Ҳар хил кўча тизимларида энг кўп тарқалган қўшимча бу – илмоқсимон магистраллардир (петлеобразные магистрали).

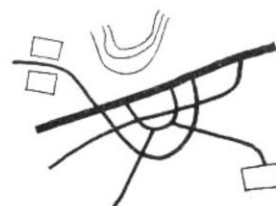
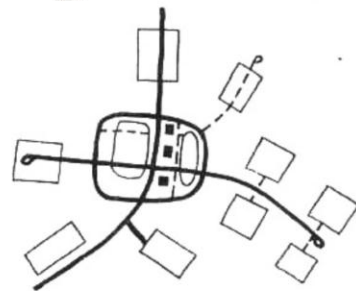
A

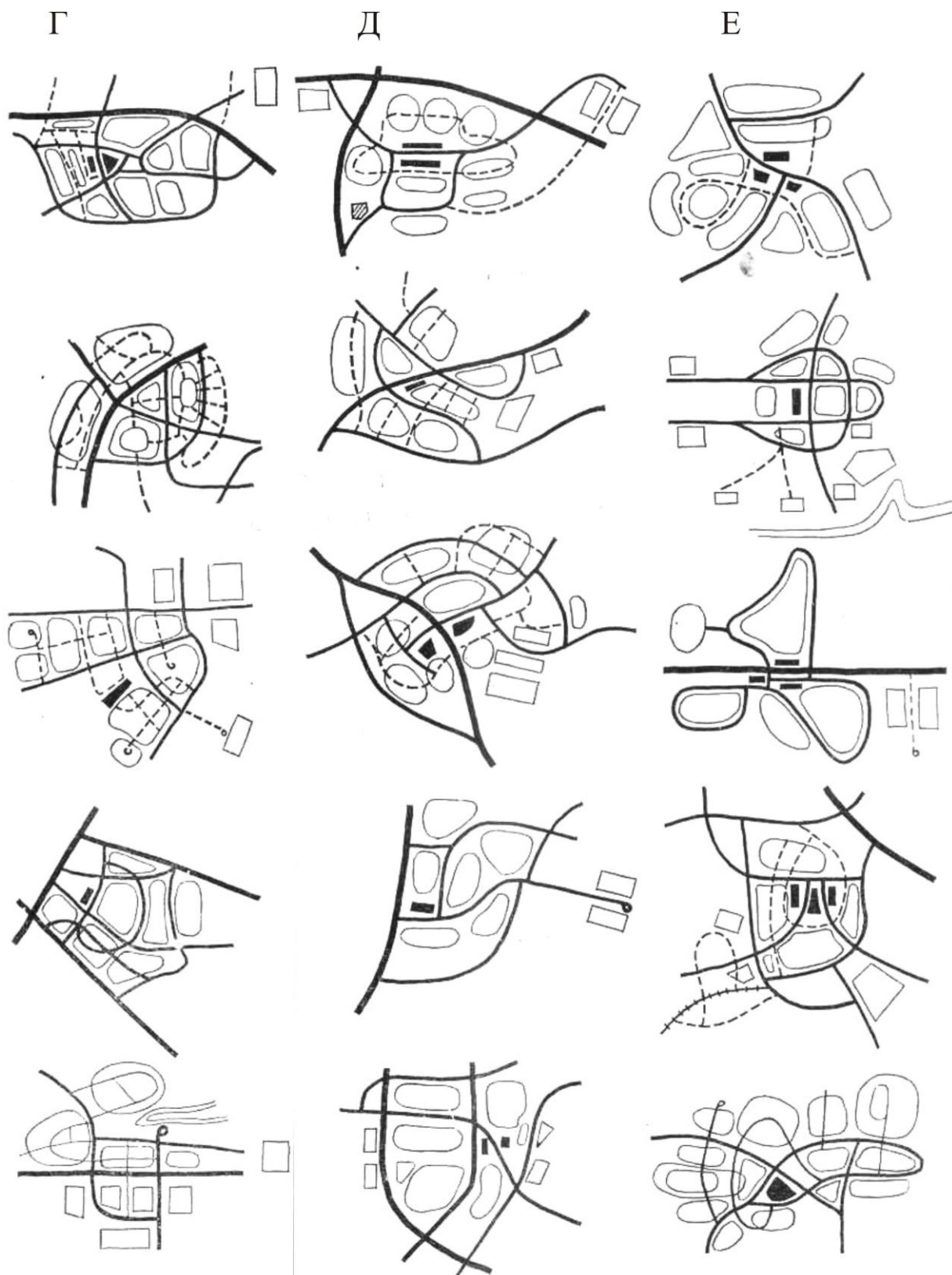

Б

В

Шаҳар магистраллари ва йўллари системалари турларига мисоллар:

А – тўғри бурчакли; *Б* – учбурчак ва кўпбурчакли; *В* – радиал-ҳалқасимон; *Г* – аралаш; *Д* – эркин схемада; *Е* – илмоқсимон схемада.

Кўча йўл тармоқларига қуйидаги талаблар қўйилади:

- шаҳар йўлларининг магистрал кўчаларининг ва йўлакларнинг ягона тизими сифатида қаралиши, тармоқдаги ҳар бир элемент алоҳида қисми сифатида ва ўзининг функциясини бажариши;

- транспорт воситаларини уларнинг конструктив ўзига хослигини ва перспектив ҳаракат ҳажмидан келиб чиққан ҳолда хавфсиз ўтишини таъминлаш, шаҳарнинг ҳамма қисмларини қисқа алоқалар билан боғланишини таъминлаши;

- ташқи транспорт билан боғланиши ва шаҳарга киришнинг қулай таъминланиши;

- курилмаларда муҳандислик коммуникацияларини ўтказишда қулайликлар таъминланиши;

- шаҳар ўлчамига ва транспорт оқимларига мос келиши;

- шаҳар муҳитини гармоник ривожланиш имкониятини, шу жумладан, шаҳар майдонининг ўсиш имкониятини таъминлаш;

- иқтисодий жиҳатдан тежамли бўлиши лозим.

Кўча-йўл тармоқларининг сифатини белгиловчи объектив кўрсаткичлари: кўча-йўл тармоқлари узунлиги, кўча-йўл тармоқлари зичлиги, шаҳар, туман кўча-йўл тармоқлари узунлигининг унинг майдонига нисбати. Тармоқнинг зичлиги қанча катта бўлса унинг ўтказиш қобилияти юксалади. Агар зичлик керагидан кичикроқ бўлса, транспорт оқимини ўтказа олмайди, пробка пайдо бўлади, бекатгача узоқ масофа бўлиб қолади, кўпроқ юришга олиб келади. Агар зичлик юқори бўлса майдон анча камаяди. Шаҳарларда кўча тармоқларининг ўртача зичлиги - 1,5- 2,5 км/км². Марказий қисмдаги зичлик - 2,5-4,0 км/км².

Транспорт оқимининг тезлиги йўналиш бўйича бўлиш лозим. Транзит (шаҳар, марказ, туманга нисбатан) ва юк машиналари ҳаракати ажратилиши лозим. Бу муаммо функционал ҳудудларга ажратиш билан бирга бир вақтнинг ўзида ҳал этилади: оммавий ташрифлар учун объектлар, юк оқимларини шакллантирувчи пунктлар шаҳар тарҳида энг қулай даражада жойлашмоғи, бунда келиб чиқаётган муаммоларни ҳисобга олиш лозим. Масалан, ортиқча катта маблағ сарфланишига ва ортиқча юк ташишга олиб келиши мумкин. Худди шундай моддий харажатлардан ташқари шаҳар аҳолисининг оммавий вақти йўқолишига олиб келади.

Кўча унсурлари.

Ҳаракатланиш йўлагининг ўтказиш қобилияти деб, вақт бирлигида максимал ҳисоб бўйича ҳаракатланиш йўлагидан транспорт воситаларини ўтказиш имкониятига айтилади. Ҳаракатланиш жойларида ўтказиш қобилияти 1200 авт/соат, чорраҳаларда 400-500. Барча ҳаракатланиш йўлакларининг ўтказиш қобилияти ҳаракатланиш қисмининг, яъни кўчаниннг ўтказиш қобилиятини беради. Ҳаракатланиш йўлагининг эни 3,75 м., ҳаракатланиш қисмининг эни 3,75 га қаррали. Масалан: 2 х 3,75; 3 х 3,75; 4 х 3,75 ва ҳ.к. бўлиши мумкин.

Аҳолининг умумий ҳаракатланиши - битта шаҳар кишиси томонидан 1 йил давомида амалга ошириладиган ҳаракатлар сонига айтилади. Унинг катталиги энг йирик шаҳарларда 800-1200 ҳаракатланиш орасида ўзгариб туради. Шаҳар қанчалик йирик бўлса, шунча ҳаракатланиш кучаяди, транспорт тизими қанча яхши бўлса ҳаракатланиш шунча кучли бўлади.

Умумий ҳаракатланиш – 1 йилда 250-300 та меҳнат қилиш мақсадидаги ҳаракатланиш маданий-маиший ҳаракатланиш (барча қолганлари) ва уйга қайтиш учун ҳаракатланишдан иборат. Ҳар бир ҳаракатланишнинг тасодифлигига қарамай уларнинг йиғиндиси катта сонлар қонуни бўйича анчагина доимий катталиқ ҳисобланади. Шунинг учун, шаҳарнинг барча қисмлари ўртасида барқарор алоқалар аҳолининг ҳаракатланиши билан боғлиқ.

Энг йирик шаҳарларда ҳаракатланишнинг ярмидан кўп қисми транспортда амалга оширилади. Транспорт ҳаракатланиши катталиги шаҳарнинг ўлчамларига ва транспорт тизимининг сифатига боғлиқ. Йирик шаҳарларда ҳаракатланиш транспорт тизими имкониятлари орқали чегараланган. Ўз навбатида ҳаракатланиш вақтлари ҳам чегараланади ва инсон ҳаракати учун энергия сарфи кўпаяди.

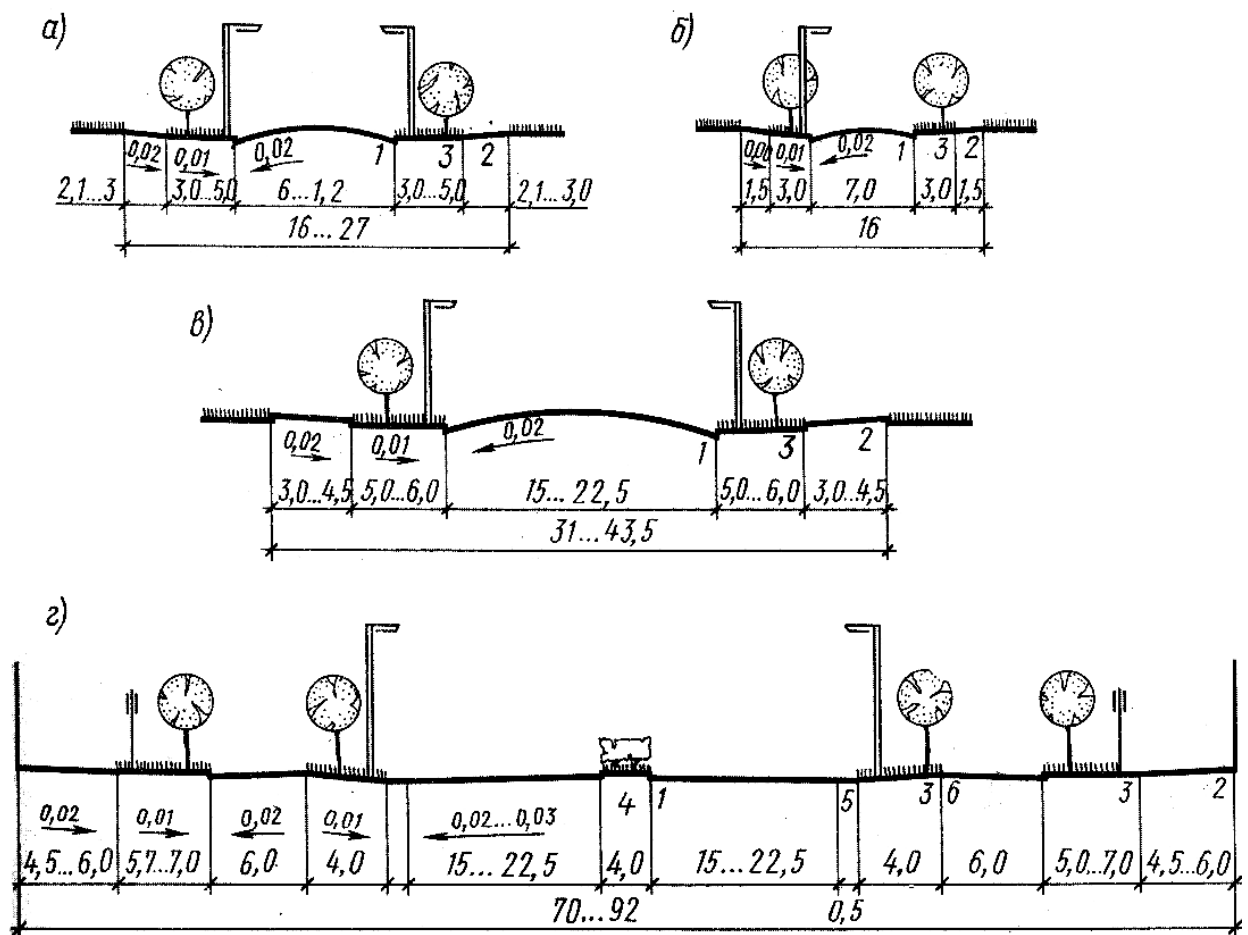
Шаҳар катталашган сари бориладиган объектлар сони ортади, шунинг учун йирик шаҳарларда ҳаракатланишнинг энг юқори кўрсаткичи вақт баланси ва энергия сарфи билан аниқланади. Шаҳарда ҳаракатланишнинг умумий ҳажмини аҳоли сонига умумий ҳаракатланиш катталигини кўпайтириш орқали топиш мумкин. Транспортдан фойдаланиш коэффициентига кўпайтириб олинган натижа транспортда юк ташиш ҳажмини беради. Шаҳар туманлари оралиғидаги йўловчилар оқими катталиги аҳоли сонига ва бу туманлардаги оммавий қатнов жойларига тўғри пропорционал ва уларнинг оралиғига тесқари пропорционалдир. Бунда масофа муҳим эмас, балки ҳаракатланишга сарф қилинган вақт қанча кам бўлса, ҳаракатланиш эҳтимоли аниқроқ бўлади.

Ҳозирги вақтга келиб, мамлакатимиз интенсив автомобиллаштириш даврига кирди. Автомобиллаштириш нормаси 10-15 йил ичида 1000 одамга 96 тадан 200-250 тагача етиши мумкин. Бу кўча ҳаракати интенсивлигини 3-4 марта, шаҳарнинг баъзи қисмларида эса 5-10 марта ўсишга олиб келади. Шунинг учун бу йилларда кутилаётган ҳаракат ҳажмини ўз ичига оладиган кўчалар, шу жумладан тўхтовсиз ҳаракат магистралларини куриш долзарб масалаларга айланмоқда. Автомобиллаштиришнинг юқори даражаси оммавий йўловчи транспорти ролини сира ҳам камайтирмайди. Оммавий йўловчи транспортда ташиш 65-70% дан кам бўлмаслиги лозим.

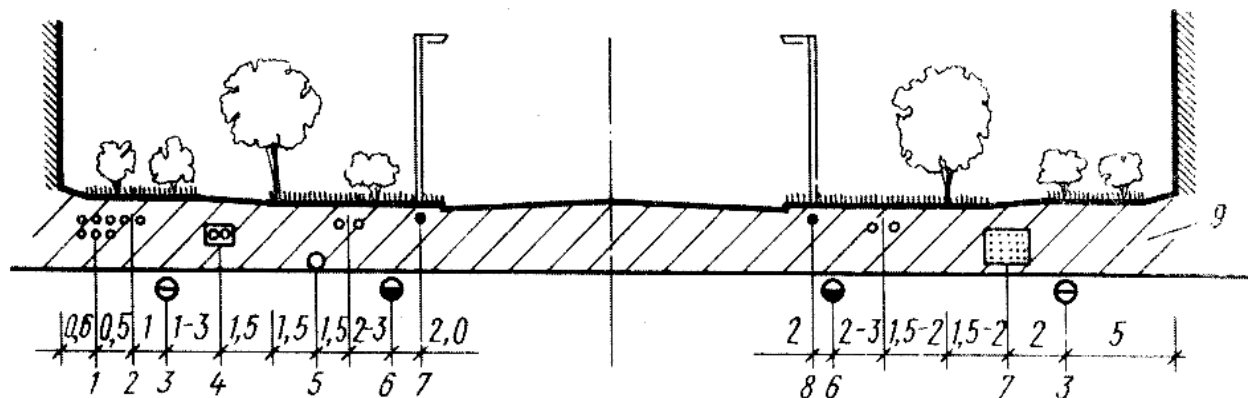
Кўча ҳаракатланиш интенсивлиги вақт бирлигида кўча кесимидан ўтаётган транспорт воситаларининг миқдоридир. Кутилаётган ҳаракат интенсивлигини билган ҳолда кўчалардаги йўлаклар сонини, бундан келиб чиқиб талаб этилган ҳаракатланиш қисмининг кенглигини аниқлаш мумкин.

Ҳаракатланишни ташкил этиш. Шаҳарларда кўча чорраҳалари бўйлаб ҳаракатланишни ташкил этиш келажакда транспорт оқимларини ўтказишни таъминлаши керак.

Кўндаланг кесим – бу кўчани кўндаланг кесишдан ҳосил бўлади. Кўчанинг эни бўйича чегаралари унинг қизил чизиғи дейилади. Ҳеч қандай бино ва иншоот қизил чизиқ чегарасини босиб ўтмаслиги керак.

Кўчалар габаритлари.

Ер ости муҳандислик тармоқлари кўрсатилган кўчанинг кўндаланг кесими:

1 – алоқа кабеллари; 2 – кучланиш кабеллари; 3 – канализация; 4 – иссиқ сув қувури; 5 – водопровод; 6 – газ қувурлари; 7 – коллектор; 8 – ёритгич кабеллари; 9 – музлаш ҳудуди.

Кўча габарити. Кўчаларнинг эни умумий ҳолда қуйидагича аниқланиши мумкин: йўлаклар сонини ҳаракат қисми кенглигига (3,75) кўпайтирилади, бунга икки томондаги пиёда йўлларининг эни қўшилади, ажратиш йўлаклари, трамвай йўллари ҳам шунга қўшилади, олинган натижа қизил чизиклар орасидаги масофа ҳисобланади. Г-50 бўлса, кўча эни 50 м ҳисобланади.

Ажратиш йўлаклари - марказий ҳамда ён томонлама бўлади, эни 2 м

дан 8 м гача. Қурилишда композицион унсур ҳисобланиб, ҳавони тозалайди, шовқиндан сақлайди.

Кўчалар кесишмаси кўча-йўл тармоқлари тизимининг энг нозик жойи ҳисобланади. Кўча кесишмалари ва майдонларда ҳаракатланишни ташкил этиш, улар орқали ўтадиган транспорт оқимининг катталигига боғлиқ. Кесишмалар мураккаблик даражасига қараб бир неча синфларга бўлинади.

Кесишмалар тоифаси		Олий тоифа		Биринчи тоифа		Иккинчи тоифа		Учинчи тоифа	
Магистрал ва кўчалар категорияси		I-I	I-I	I-II	II-II	II-II	III-III	II-II	IV-IV
Оқим тезл. авт/соат		4600-5000	4200-5000	4200-4600	2800-4200	3800-4200	1400-2800	3600-3800	800-1400
Тўғри	Тўғри	3000-3000	3000-3000	3000-3000	2000-3000	3000-3000	800-2000	3000-3000	400-800
Чапга, ўнгга	Чапга, ўнгга	800-1200	600-1200	600-800	400-600	400-600	300-400	300-400	200-300
Кесишмалар турлари	“Беда барги”								
	Халқали								
	Илмоқли								
	Ромб шаклли								

Магистрал кўча ва йўллар кесишмалари таснифи.

I – шаҳар тезкор кўчалари; *II* – тўхтовсиз ҳаркатли магистрал кўчалар; *III* – кесишмаларда светофор билан бошқариладиган умумшаҳар аҳамиятидаги магистрал кўчалар; *IV* – кесишмаларда ўз-ўзини бошқарадиган ҳаракатли туман аҳамиятидаги магистрал кўчалар.

1-синф кесишмалари барча йўналишдаги транспорт оқимларини бири-бири билан кесишмасдан ўтказилиши. Бу синф кесишмалари ичида энг кўп тарқалгани - «беда (клевер) барги» деб аталади.

2-3-синф чорраҳалари асосий йўналиш бўйича транспорт оқимларини кесишмасиз ўтказишга мўлжалланган. Иккинчи даражали йўналишларда светофордан фойдаланилади. Бу синфлар кесишмалари анча интенсив кўча ҳаракатларида ҳар бир кўчада 3000-4000 авт/соат ва ундан ортиқ бўлган ҳолларда қўлланилади. Интенсивлик камроқ бўлган ҳолларда светофордан ёки ўз-ўзини бошқаришдан фойдаланилади.

Ҳар хил поғоналардаги кесишмаларнинг қулайликлари - катта ўтказиш

қобилияти ва юқори ҳаракат тезлиги. Камчиликлари - жуда қиммат, оммавий транспортларни ташкил этиш, пиёдалар учун, муҳитни ташкил этиш учун ноқулай. Ҳар хил поғоналардаги кесишмалар туннел ёки эстакада кўринишида бўлиши мумкин. Туннел қурилиши қулайроқ ҳисобланади. Агар ҳаракат қисми ердан юқори бўлса, у ерларда эстакада мўлжалланади, унинг остки қисмидан фойдаланиш мумкин. Чорраҳалардаги эстетик кўринишга иншоотларнинг конструктив жиҳатлари таъсир этади (равокли, рамали конструкция, таянчлар сони ва ўлчами, улар оралиғи). Кесишмаларнинг бирор турини танланиши учун нафақат муҳандислик меъёрлари, балки иқтисодий, экологик, композицион ва бошқа омиллар ҳисобга олинади.

Иншоотлар яқинида ва тезюар кўчалар бўйлаб иморатлар қурилишини ташкил этишда ҳаракат давомида кишилар уни қабул қила олишини ҳисобга олиш лозим.

Бульварлар - кўчанинг бир қисми ҳисобланади. Бульварнинг меморий-тархий ечими унинг шаҳар тарҳидаги жойига, шаҳарнинг катталигига, у жойлашган кўчага боғлиқ. Бундай майдонларни дам олиш, сайр қилиш ёш пиёдалар ҳаракати, чанг ва шовқиндан сақлаш учун қўлланилади. Интенсив ҳаракатли кўчаларда кўкаламзор майдонларни лойиҳалаш мақсадга мувофиқ. Дам олиш майдони 3 га гача, уларнинг жойлашуви ўлчамлари бажарадиган функциясига қараб қисқа вақт дам олиш учун, меъморий композицион мақсадларда қўлланилади.

Машина тўхташ жойлари - автомобилларни қисқа вақтга (бир неча соат.) сақлашга мўлжалланган. Битта машина учун 25 м/кв майдон керак. Баъзи ҳолларда ҳаракат қилишда тўхташ жойи учун қўшимча йўлак ажратилади.

Оммавий транспорт тўхташ жойлари - уларнинг ўлчамлари йўловчилар миқдорига, маршрутлар сонига қараб аниқланади. Пиёда йўллар ва ҳаракатланиш қисмидан ташқарида жойлаштирилади.

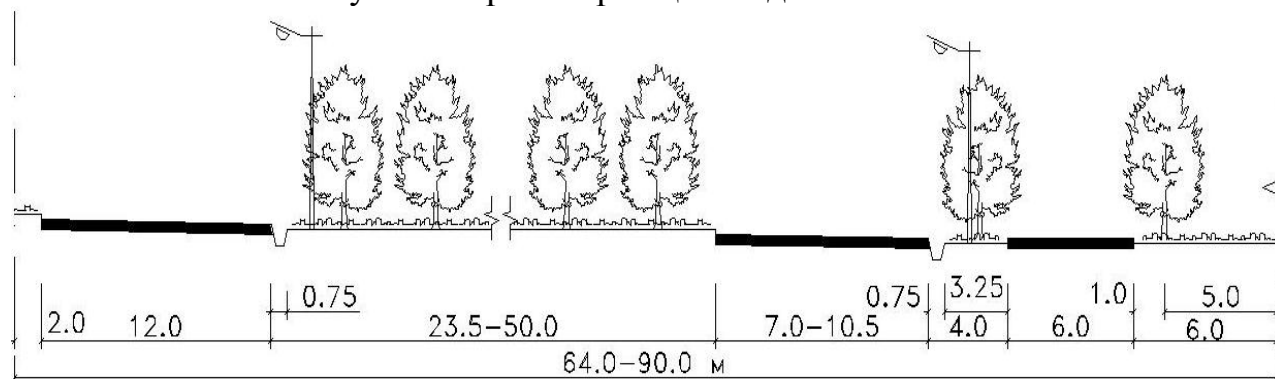
Аҳоли яшаш жойлари кўчалари классификацияси.

Тезкор кўчалар - транспорт оқимларининг энг интенсив йўналиши бўйлаб, марказий ҳудудга уринма қилиб қурилади. Ҳаракат қисми тўла изоляцияланган маҳаллий ўтиш жойлари мавжуд бўлиб, барча кесишмалар ҳар хил даражада. Шунинг учун юқори ҳаракатланиш тезлигига ва ўтказиш қобилиятига эга. Ташқи автомобил йўлларида тўғридан-тўғри чиқади. Турар-жойлар ҳаракат қисмидан камида 50 м узоқлаштирилади. Тезюар автомобил йўлларида талаб нисбатан яқинда пайдо бўлди.

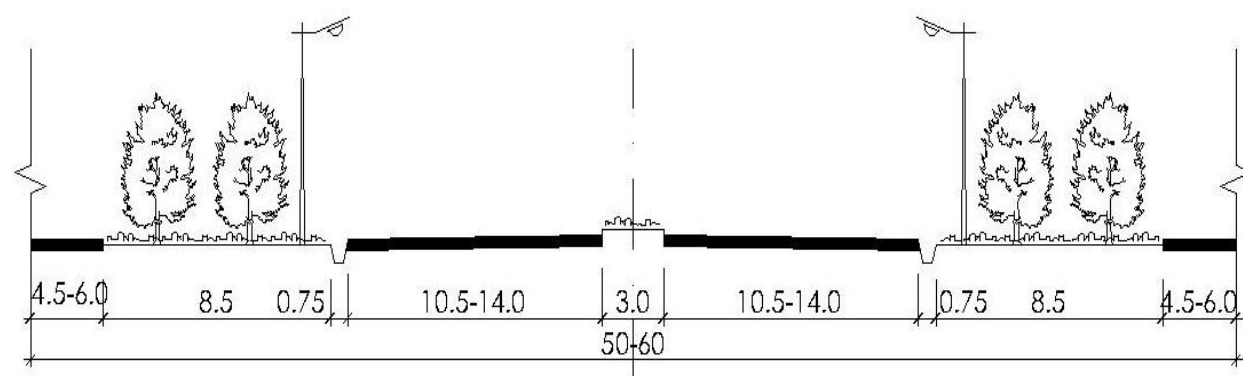
Бетўхтов магистрал кўчалар. Айнан тезюар кўчалар мисоли аммо бунга қўйиладиган талаблар кучлироқ, тезлиги камроқ. Масалан, ҳаракат қисми изоляцияланмаган бўлади. Тезюар йўлларининг ва бетўхтов магистрал кўчаларнинг габарити - 80-140 м. Ҳисобий тезлик 120 км/соат, бурилиш радиуси - 400-600 м.

Умумшаҳар миқёсидаги магистраллар - шаҳарлардаги асосий ҳаракат ҳажмини ўз ичига олади. Шаҳарнинг тархий «каркаси» бўлиб, таркибий ташкил қилувчи магистраллар ҳисобланади. Уларда оммавий қатнашга

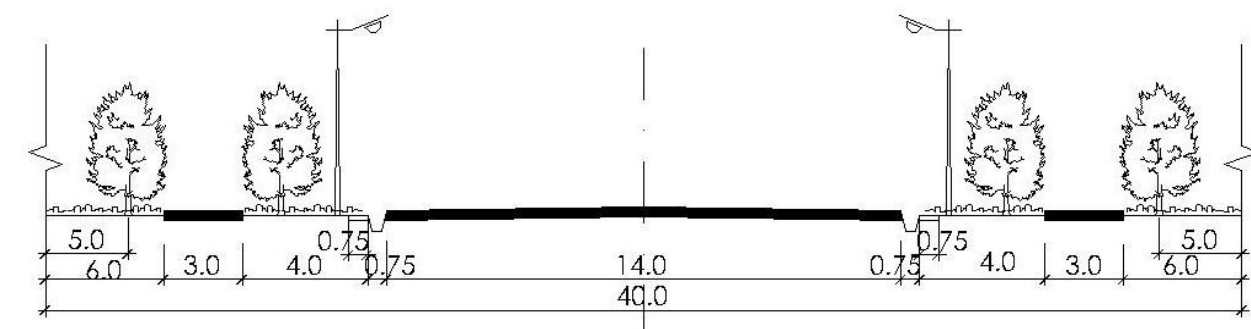
мўлжалланган кўпчилик шаҳар объектлари жойлашади. Габаритлари ҳар хил - 45-80 м. Оммавий йўловчи транспорти қатнайди.

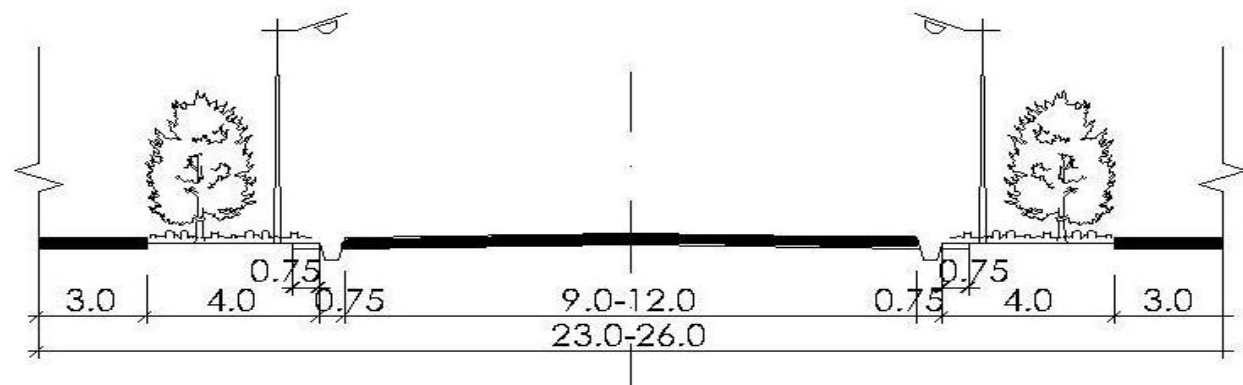
Шаҳар тезкор йўлларининг кўндаланг кесими (йўлнинг ярми кўрсатилган).

Ҳаракати узлуксиз шаҳар магистрал кўчаларининг кўндаланг кесими (турли сатҳларнинг кесишуви ораллиғида).

Туман аҳамиятидаги магистрал кўчаларининг кўндаланг кесими (бинолар олдида дарахтлар билан).

Турар-жой кўчаларининг кўндаланг кесими.

Туман миқёсидаги магистраллар қурилиш меъёрлари классификациясига кўра турар-жой, саноат туманларини ва объектларни умумшаҳар миқёсидаги магистраллар билан боғлайди. Габарити 35-50 м. Шартли равишдаги категорияга эга.

Турар-жой кўчалари – кичик туман ҳамда турар-жой кварталларини магистрал кўчалар билан транспорт ва пиёдалар алоқалари бўйича боғлайди.

Йўлаклар - кичик туманнинг ички қисмида алоҳида биноларга бориш учун ишлатилади.

Бундан ташқари функционал вазифасига қараб:

Асосий кўчалар - асосий жамоат биноларига, савдо ва томоша муассасаларига боришни таъминлайди. Асосан икки томонида жамоат бинолари қурилади.

Савдо кўчалари - нисбатан қисқа, пиёдалар ҳаракати учун мўлжалланган, транспорт хизмати алоҳида ажратилади.

Қирғоқ бўйлари - сув ҳавзалари бўйлаб ўтган кўчалар; кўкаламзорлаштириш, пиёда йўлларини ва дам олишни ташкил этиш учун.

Боғ йўллари –истироҳат боғлари, дам олиш майдонларини магистрал кўчалар билан боғлаш учун хизмат қилади.

Пиёда йўллар – шаҳар кўчаларида асосан пиёдалар юрадиган йўллар бўлиб, савдо, томоша ва овқатланиш муассасаларига олиб боради. Узоқлиги 1 км гача бўлади, агар ундан ошса, магистрал кўчадаги оммавий йўловчи транспортига чиқиш жойлари ажратилади. Пиёда йўлларини ташкил этишда бошқа масштаб қабул қилишини ҳисобга олиш керак - бинолар деталлари, кичик шакллар, ёриткичлар энг қулай шароитда, пиёдалар учун транспортдан ажратилган биноларга яқин махсус йўллар тизими лойиҳаланади.

Пиёда йўлларининг ўлчамлари пиёдалар оқимининг интенсивлигига қараб аниқланади. Пиёда йўлининг битта йўлаги ҳаракатланиш қобилияти 600-1000 пиёдалар/соат; пиёда йўлаклар эни 0,75 м га қаррали. Қурилиш меъёрларига кўра пиёда йўлларининг эни:

- шаҳар аҳамиятидаги магистрал кўчаларда 7,5-4,5 м;
- туман аҳамиятидаги магистрал кўчаларда 3,0 м;
- маҳаллий кўчаларда 2,25 м.

Баъзи зарур ҳолларда пиёда йўллари эни кенгайтирилиши мумкин. Кенгайтириш кўкаламзор ерлар ҳисобига амалга оширилади. Пиёда йўллар ҳисобига киосклар, дўконлар ва бошқа нарсалар қуришга йўл қўйилмайди. Максимал қиялик 6 %.

Пиёда оқимининг катталиги кўчаларга қандай объектлар қурилганлигига боғлиқ. Оммавий қатновчи объектлар ёнида 7,5 м, витриналар ёнида яна 1 м қўшимча киритилади.

№	Кўча-йўл тоифалари	Вазифаси	Статуси	Ҳаракат тезлиги км/с.	Ўтказиш имконияти авт/с.	Айланмиш радиуси min.	Чорраҳалар тури	Кўндаланг габаритлари
1	Тезкор	Шаҳарни агло-	Шаҳарни				Икки	

	йўллар	мерация билан, саноат ва бошқа туман билан боғлайди	агломерация билан боғлайди	120	3000-4000	2000-5000	даража-ли	64-90
2	Шаҳар аҳамиятидаги магистрал кўчалар	Умумшаҳар маркази ва асосий турар-жой туманларини аэропорт ва вокзал билан боғлайди	Шаҳарни режавий туманларга ажратади	100	2000-3000	400	Икки ёки бир даража-ли	30-75
3	Туман аҳамиятидаги магистрал кўчалар	Икки ёки бир нечта турар-жой туманларини умумшаҳар аҳамиятидаги магистрал билан боғлайди	Шаҳарни турар-жой туманларига ажратади	80	300-150	250	Битта даража-да	28-40
4	Маҳаллий аҳамиятдаги кўча ва йўллар	Кичик туман ва кварталларни магистрал кўча билан боғлайди	Турар-жой туманини кичик туманларга ажратади	60	100-200	125	Битта даража-да	23-38
5	Йўлаклар	Кичик туман ичида алоҳида объектларга бориш учун	Кичик туманни турар-жой гуруҳларига бўлади	30	-	30	Битта даража-да	15

Ҳозирги вақтда ва келажакда шаҳар транспортининг ҳамма турлари шаҳар олди ва ташқи транспорт элементлари ўзаро бир-бирини тўлдириши, ўз функциясини бажариши, ўзаро ва атроф қисмлар билан боғлиқ ягона тизимни ташкил этиши лозим.

Транспорт ва пиёдалар ҳаракатланишини ташкил этиш марказ композициясига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Кўчаларни транспорт ва пиёдалар билан тўлдириш, уларда жойлашган объектлар характериға боғлиқ. Баъзи объектлар юқори, баъзилари бир меъёрда босим беради, шаҳар қанча катта ва турли хил объектлар бўлса, босим шунча юқори меъёрда бўлади.

Майдонлар.

Майдонларнинг шаҳарда меъморий-тарихий ва функционал роли мавжуд. Функционал роли - қандайдир функция бажариши, масалан, куйидаги функциялардан бирини бажариши мумкин.

Асосий майдонлар - жамоат биноларига бориладиган пиёда йўллар, намоишлар ўтказилиши учун мўлжалланади; транспорт ҳаракати бўлмаслиги керак.

Жамоат бинолари ва иншоотлари олдидаги майдон - бу биноларга автомобил тўхташ жойларига оммавий йўловчи транспортларининг тўхташ жойларига бориш учун.

Транспорт майдонлари - ёндошган кўчаларга транспорт оқимларини тақсимлаш учун. Оммавий ташриф марказларининг жойлашуви керак эмас.

Вокзал олди майдонлари - ташқи транспорт иншоотларига, автомобил

тўхташ жойларига, йўловчи транспортлари бекатларига кириш учун ҳамда транспорт ва пиёдалар оқимларини ташкил этиш ва ажратиш учун.

Завод олди майдонлари - кириш жойларига, тўхташ жойлари ва бекатларга келиш учун.

Бозор ва савдо марказлари яқинидаги майдонлар – кириш жойларига, бекат ва тўхташ жойларига келиш учун.

Кўп функцияли майдонлар - майдоннинг шаҳар тархида ўрни ва унинг бажарадиган иши бош тархда аниқланади. Майдонни лойиҳалашда транспорт ва пиёдалар ҳаракатини ташкил этиш схемасини тузиш лозим.

Майдонни лойиҳалашда функционал қисмларга ажратиш лозим:

- транспорт оқимларини ўтказиш;
- пиёдалар қисми;
- автомобил тўхташ жойлари;
- оммавий йўловчи транспорт тўхташ жойлари.

Майдонга 3-4 дан ортиқ кўча ёндошмаслиги лозим. Майдон марказларида фаввора ва ёдгорликларни ўрнатиш керак эмас ва ҳоказо.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1 Типология нима?

2 Шаҳар типологиясини белгиловчи аломатлар нималар?

3 Шаҳарларнинг халқ хўжалиги вазифаларига кўра типологиясига нималар киради?

4 Шаҳарлар аҳоли сонига қараб қандай гуруҳларга бўлинади?

5 Шаҳар лойиҳасининг асосий принциплари қандай?

6 Янги шаҳар қурилиши ва мавжуд шаҳарни кенгайтириш учун нималарни ҳисобга олмоқ керак?

7 Қурилиш учун танланаётган ҳдд нималарга эга бўлиши керак?

8 Ҳудуд таҳлили қандай талқиқотларни ўз ичига олади?

9 Табиийғиқлимий омилларга нималар киради?

10 Табиий шарт шароатларга қайси омиллар киради?

V. БЎЛИМ. ШАҲАРНИНГ РЕЖАВИЙ ТУЗИЛИШИ

4.1. Шаҳарнинг асосий функционал ҳудудлари

Шаҳарда яшаётган одамларнинг меҳнат қилиши, турмуши ва дам олиши шаҳарнинг асосий функционал мазмунини ташкил этади.

Шаҳар функционал жиҳатдан фойдаланишига қараб қуйидаги ҳудудларга (зоналарга) бўлинади:

Аҳоли яшайдиган ҳудуд: бунда турар-жой туманлари, кичик туманлар, аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасалари, маъмурий жамоат ташкилотлари, кўкаламзорлар, умумфойдаланадиган спорт иншоотлари, кўчалар ва майдонлар, зарарсиз бўлган айрим саноат ташкилотлари, омборхоналар, ташқи транспорт қурилмалари ва захира ҳудудлари жойлашади.

Шаҳарнинг жамоат маркази полифункционал ҳудудни ташкил қилади. Умумшаҳар маркази ижтимоий сиёсий, маъмурий, маданий ҳаётнинг ва шаҳарликларга хизмат кўрсатишнинг асосий функцияларини ўзида тўплайди.

Саноат ҳудуди: бунда саноат ташкилотлари, маданий-маиший хизмат кўрсатиш ташкилотлари, кўчалар, майдонлар, йўллар, кўкаламзорлар жойлашади.

Ташқи транспорт ҳудуди: бунда темир йўл тармоқлари ва бекатлари, порт иншоотлари, аэродромлар, автовокзаллар, дарё ва денгиз вокзаллари жойлашади.

Коммунал-омборхона ҳудуди: бунда омборхоналар, уларга хизмат қилувчи темир йўл тармоқлари, трамвай, троллейбус ва автобус парклари, ичимлик сув иншоотлари, оқава сувлар иншоотлари, шаҳар коммунал хўжалик иншоотлари жойлашади.

Аҳоли дам олиш ҳудуди (рекреация): бу алоҳида функционал ҳудуд ҳисобланади. Унинг унсурлари (элементлари) шаҳарда аҳоли яшаш жойларида, саноат ҳудудида ва улардан ташқарида, яъни алоҳида дам олиш ҳудуди сифатида жойлашади. Шаҳардан ташқарида қисқа муддатли (дам олиш кунлари) ва узоқ муддатли (таътил пайтида) дам олиш жойлари ташкил этилади (пансионатлар, ўқувчилар оромгоҳлари, боғдорчилик жойлари).

Санитар-ҳимоя ҳудуди: турар-жой ҳудудларини саноат ташкилотлари ва транспорт қурилмаларидан ажратади. Бу ҳудуд кўкаламзорлар ва очик майдонлардан иборат.

Асосий функционал ҳудудларни шаҳар ҳудудида фазовий тақсимлаш анча мураккаб масаладир. Шаҳарнинг айрим ҳудуди битта функцияни бажариб, у монофункционал қисмга айланиши мумкин. Айрим ҳудудларида бир нечта асосий функция қўшилиб кетиб, улар полифункционал ҳудудни ташкил этади.

Илмий йўналишдаги шаҳарларда унинг асосий ҳудудлари каторига илмий тадқиқод институтлари ва конструкторлик бюрolari ҳудуди қўшилади. Курорт шаҳарларда асосий шаҳарни ташкил этувчи ҳудудлар - оммавий дам олиш жойлари, кўкаламзорларнинг йирик массивлари, қишлоқ

хўжалик маҳсулотлари етиштириладиган деҳқончилик ерлари ва бошқалар бўлиши мумкин.

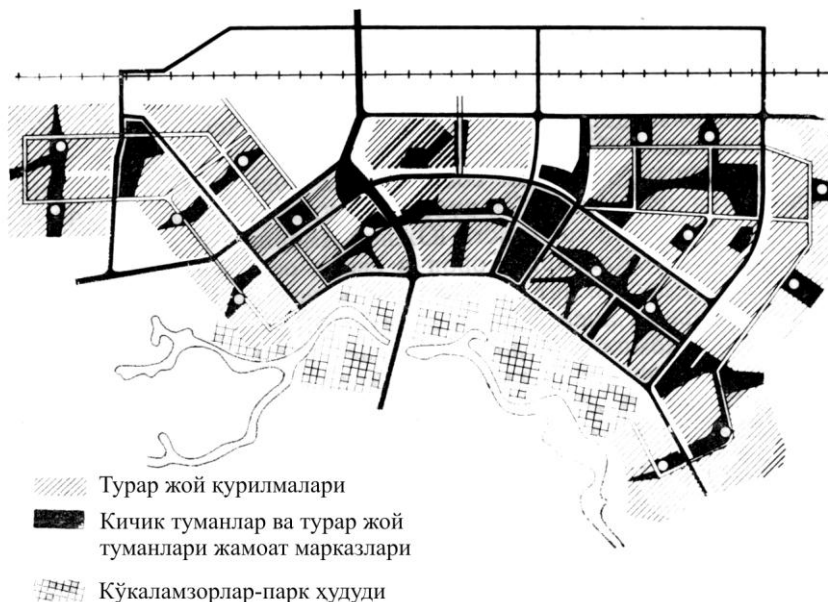
Кўкаламзорлар ҳудуди: соғлом шаҳар муҳитини яратиш учун, кўкаламзор ҳудудлар шаҳарнинг барча ҳудудларини қамраб олиши ва жудаям кичик бўлмаслиги керак. Фақат шаҳарнинг ўзигина эмас, балки унинг алоҳида функционал ҳудудлари ҳам ривожлана олиши лозим. Муҳими, улар бир-бирининг маконий ривожланишига ҳалақит бермаслиги ва зич ўсиб кетмаслиги лозим.

Ташқи кўкаламзор массивларни (ўрмонлар, ўрмон-парклар) шаҳарнинг яшил кўкаламзорлари билан бирлаштириш тавсия этилади, бунда шаҳар ҳудудини кўкаламзор йўллар ва хиёбонлар жойлаштириш кўзда тутилади.

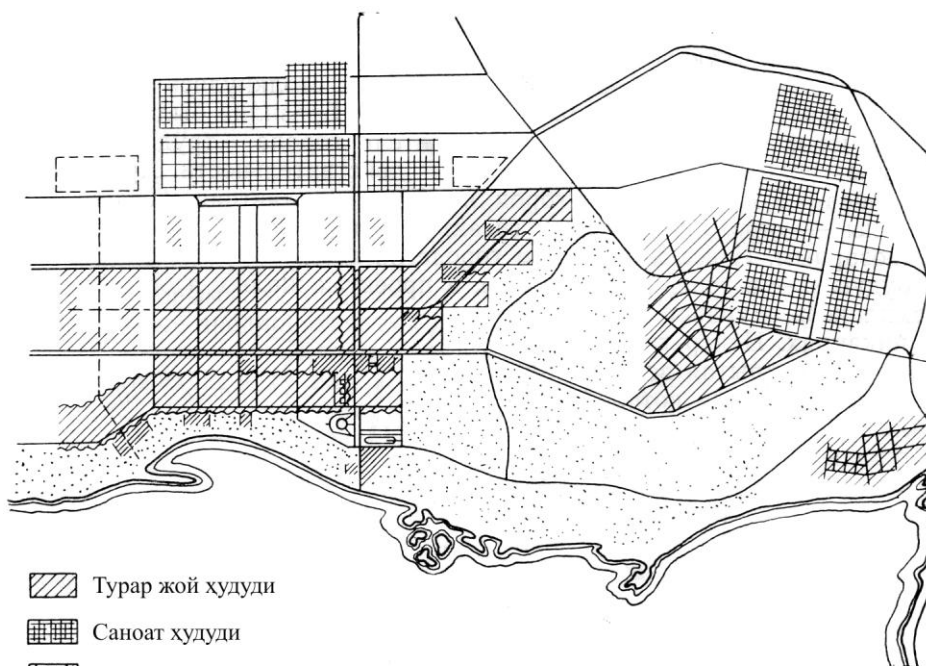
Алоҳида функционал ҳудудлар орасида қулай алоқалар яратиш муҳимдир. Масалан, саноат ҳудуди аҳоли яшайдиган ҳудуд билан, коммунал-омбор ҳудуди ташқи транспорт билан қулай алоқаларга эга бўлиши лозим. Катта юк айланиши бўлган саноат ҳудуди темир йўллар билан қулай алоқага эга бўлиши керак.

Ташқи транспорт қисми ҳудуди турар-жой туманларини вокзаллар, портлар ва бошқалар билан алоқасини темир йўллар билан аҳоли яшаш ҳудудини ошиқча кесмасдан таъминлаши керак.

Транспорт иншоотлари ҳудуди (темир йўл полотноси, станциялари, омборлар) турар-жой ҳудудларини саноат ҳудудларидан ажратиб қўймаслиги ва турар-жой ҳудудлари ҳамда катта сув ҳавзалари ва кўкаламзорлар орасига ёриб кирмаслиги лозим (масалан, Амстердам шаҳри аҳолиси дарё қирғоғига атиги 100 м давомидида чиқа олади, қолган қирғоқ ҳудудлари омборлар ва бошқа иншоотлар билан эгалланган).

Янги шаҳар лойиҳаланиши схемаси.

Янги шаҳар лойиҳаланиши схемаси.

4.2. Аҳоли яшайдиган ҳудуд

Аҳоли яшайдиган ҳудуд, қоида бўйича, шомол йўналиши томондан қараганда саноат ҳудудидан олдин, дарё оқимининг юқорисида, сув ҳавзалари, кўкаламзорлар яқинида жойлашади. Шаҳарнинг аҳоли яшайдиган ҳудудини ташкил этишда унда тураар-жой қурилмаларини, маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасаларини, жамоат марказларини, кўчалар тармоғини ва умумий фойдаланиш кўкаламзорларини тўғри (рационал) жойлаштириш кўзда тутилади.

Аҳоли яшайдиган ҳудудларда ишлаб чиқариш чиқиндиларини чиқармайдиган ва катта юк айланишига эга бўлмаган саноат корхоналари ҳамда илмий-тадқиқот институтлари ва маъмурий-хўжалик муассасалари жойлашиши мумкин.

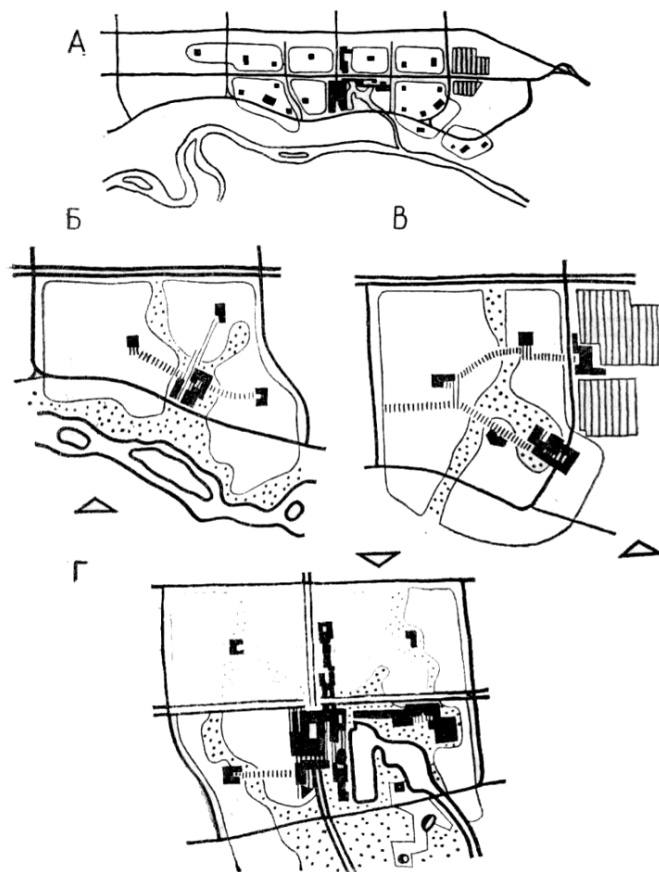
Йирик ва энг йирик шаҳарлар аҳоли яшайдиган қисмида кўпинча мустақил шаҳар *лоийҳавий туманлари* ўзларининг хизмат кўрсатиш марказлари, меҳнат жойлари, кўкаламзорлар тизими ва дам олиш жойлари билан ажратилади. Катта жойни эгаллаган лойиҳавий туманлар, қоида бўйича тураар-жой туманлари, саноат ва дам олиш (рекреацион) туманларга бўлинади.

Тураар-жой тумани шаҳарнинг асосий таркибий бирлиги ҳисобланади. Тураар-жой тумани ҳудуди қуйидаги асосий функционал қисмлардан иборатдир:

- тураар-жой кичик туманлари;
- тураар-жой тумани жамоат-савдо маркази;
- тураар-жой туманининг боғи ва спорт комплекси;
- кўчалар, майдонлар, бульварлар.

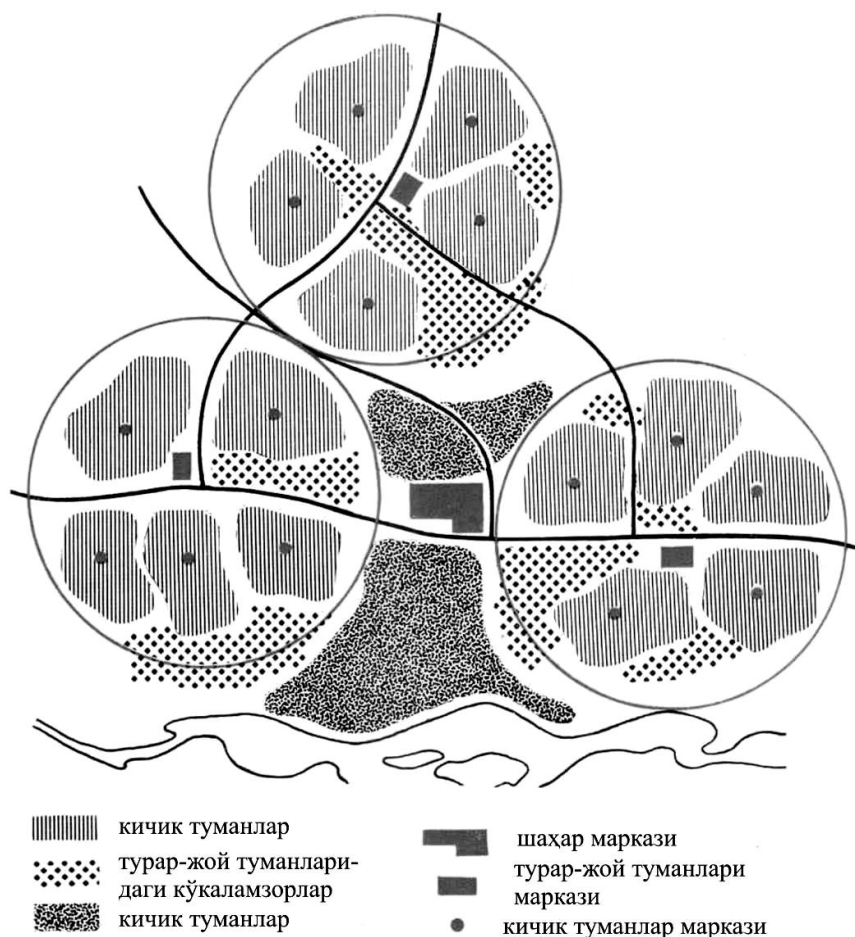
Тураар-жой туманининг катталиги шаҳарни режалаштиришнинг аниқ

шароитлари билан ҳамда унинг жамоат марказини 15-20 дақиқалик пиёда етиш талаблари, яъни 1000 - 1200 м масофа узоқлиги билан белгиланади. Бу тахминан 150-200 га ҳудуд бўлиб, унда 25-40 минг аҳоли яшайди. Турар-жой тумани магистраллараро ҳудудда шаклланади ва унинг ҳудудини тезкор кўчалар, магистрал кўчалар ва шаҳар аҳмиятидаги кўчалар кесиб ўтиши мумкин эмас.

Янги шаҳар турар-жой ҳудудининг ўзига хос турлари.

- А* - 180 минг аҳолига мўлжалланган, узоқлаштирилган саноат ҳудуди бўлган янги шаҳар;
- Б* - сув омбори бўйидаги марказий дам олиш ҳудудига чикувчи яшаш ҳудуди;
- В* - маҳаллий саноатга уланган туман;
- Г* - шаҳар марказига уланган туман. 50 минг кишига мўлжалланган, туман маркази лойиҳаланмаган.

60-80 минг кишилиқ шаҳар яшаш ҳудудининг 25-35 минг кишилиқ турар-жой туманларига ажратилиши. Улар ўзаро умумшаҳар маркази, транспорт магистраллари ва кўчалар, пиёда йўллари, ҳамда кўкаламзор ҳудудлар орқали боғланган.

4.3. Саноат ҳудуди

Асосий меҳнат қилиш жойларидан бири бўлган саноат корхоналари ўзининг жойлашуви ва темир йўллар кириб келишига анчагина ҳудуд талаб қилиб, шаҳарнинг тархий таркибига кучли таъсир кўрсатади.

Саноат ишлаб чиқариши ўзининг *санитар характеристикасига кўра 5 та синфга* бўлинади:

- 1-синф - ҳимоя кенглиги 1000 м;
- 2-синф - ҳимоя кенглиги 500 м;
- 3-синф - ҳимоя кенглиги 300 м;
- 4-синф - ҳимоя кенглиги 100 м;
- 5-синф - ҳимоя кенглиги 50 м.

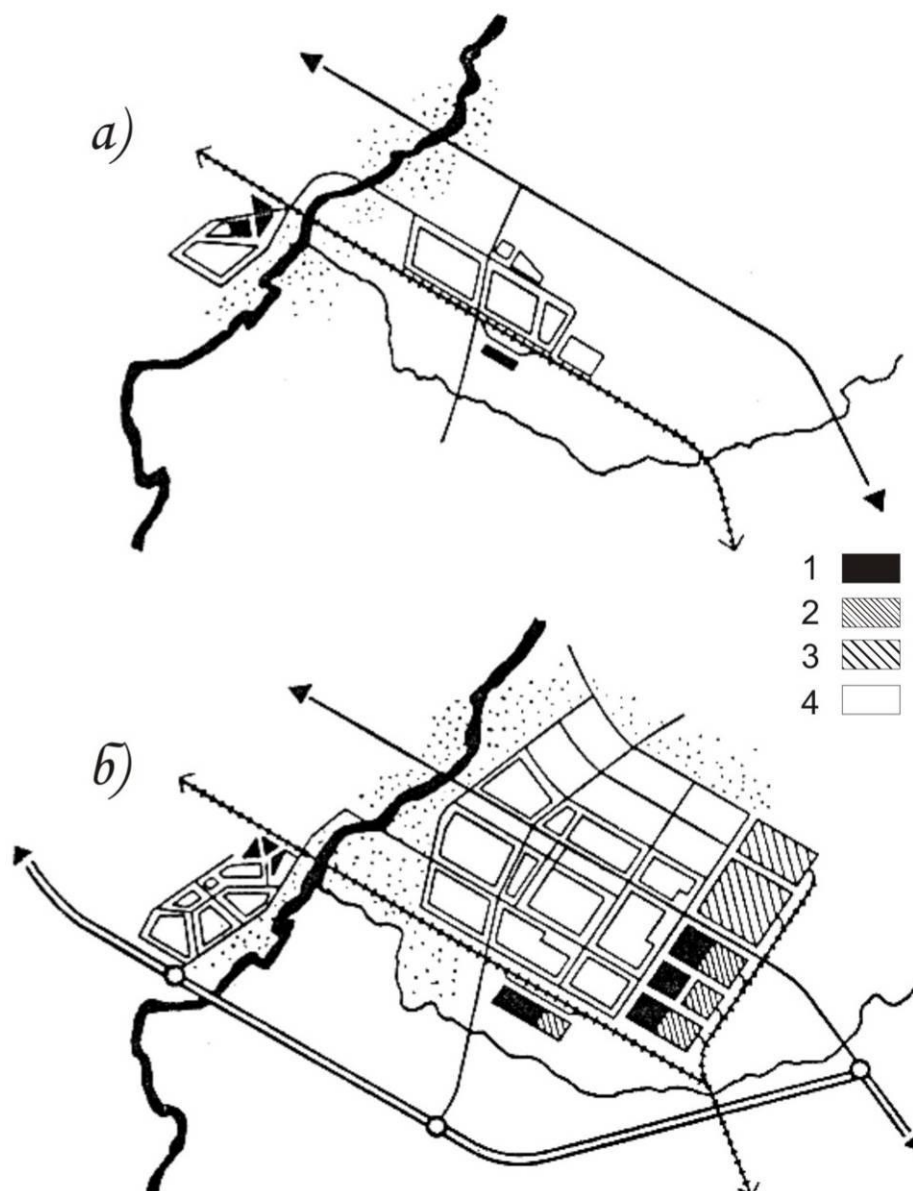
1-2-синфларга - кимё ишлаб чиқариши, металлургия, машинасозлик, фойдали қазилмаларини ишлаб чиқиш. Цемент, оҳак ва бошқа қурилиш молларини ишлаб чиқариш, йирик электростациялар киради.

3-синфга - текстил саноати, ҳайвонот маҳсулотларини қайта ишлаш, ёғочга ишлов бериш корхоналари киради.

4-5- синфларга - озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи корхоналар тегишлидир.

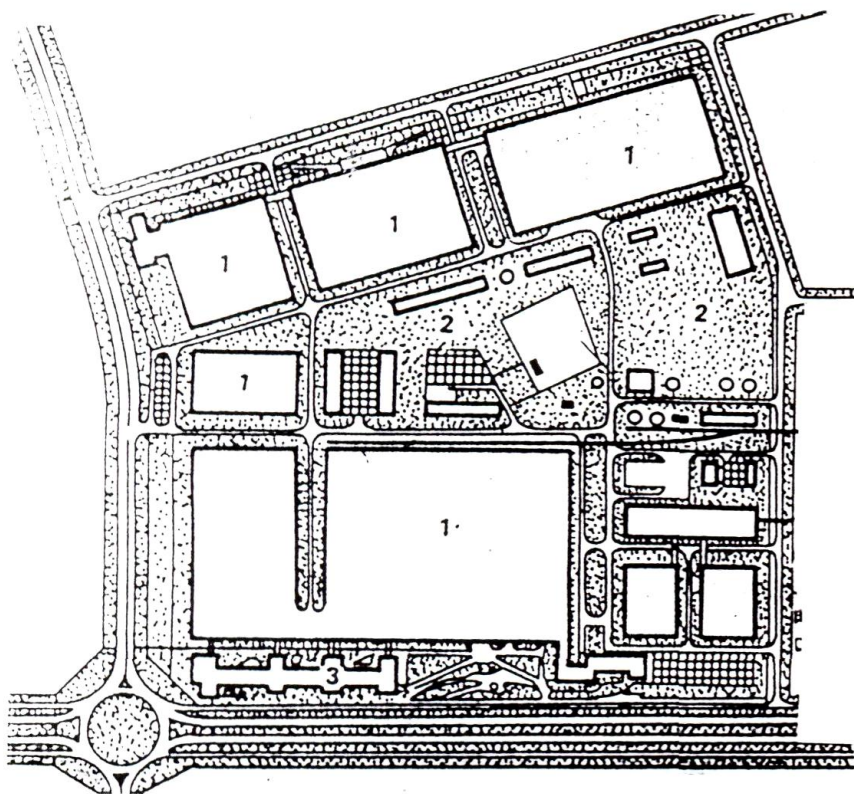
Шаҳарнинг ишлаб чиқариш ҳудуди (Ю. П. Бочаров б-ча).
1-6 – шаҳар саноат туманлари; 7 – корхоналарнинг алоҳида майдонлари.

Ривожланаётган кичик шаҳарларда саноат корхоналарининг жойлашуви.

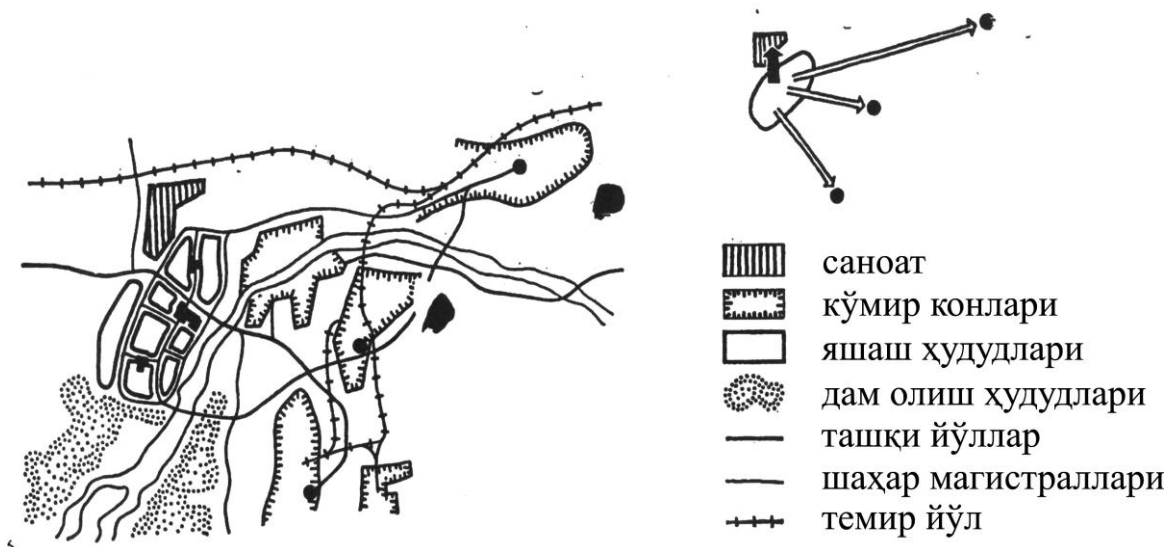
a – мавжуд ҳолат; *б* – келажакка лойиҳавий таклиф (учта корхона саноат тугунини ташкил этади).

1 – дастлабки босқич корхоналар қурилиш майдонлари; 2 – кейинги қурилиш босқичи; 3 – лойиҳавий вақтдан кейинги саноат ҳудудлари захиралари; 4 – кичик турар-жой туманлари ҳудудлари.

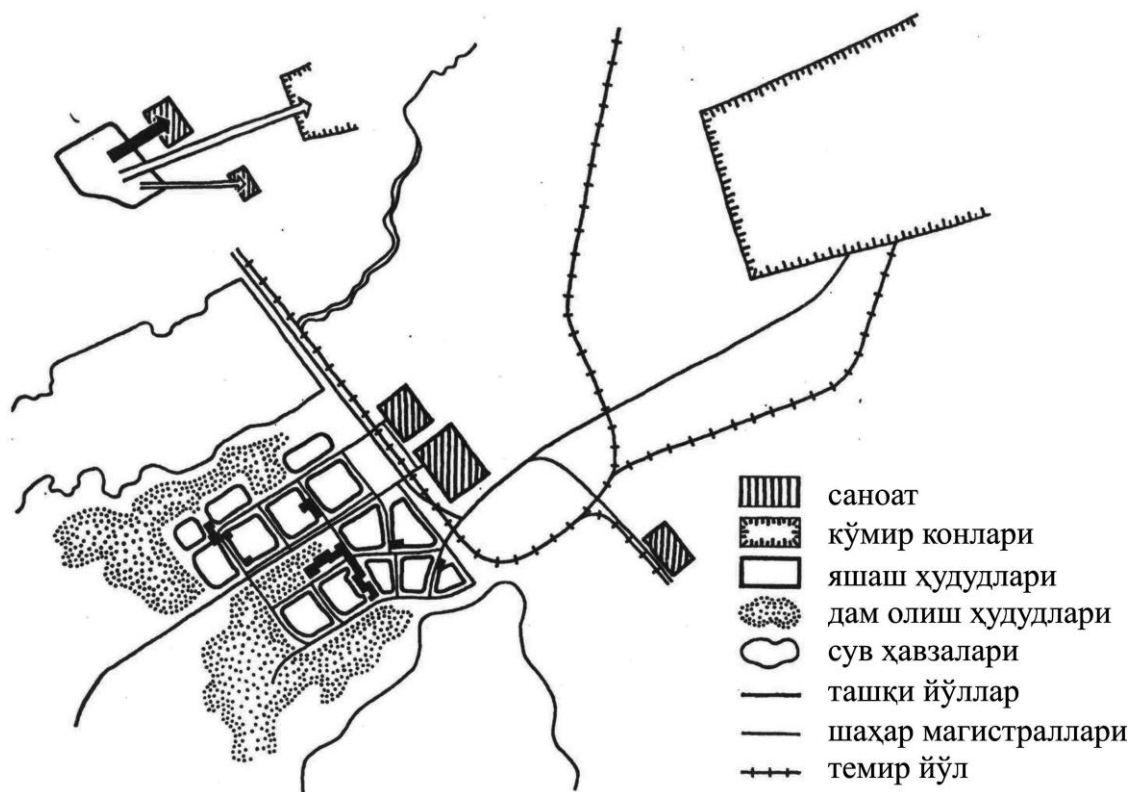

Битта майдондаги саноат корхоналари – саноат тугуни.

1 – саноат корхоналари; 2 – умумтугун объектлари; 3 – маъмурий-жамоат маркази.

Қазиб олиш саноати асосида шаклланган янги шаҳарларда саноат ва аҳолини жойлаштириш. Меҳнат алоқалари схемаси.

Қазиб олиш ва қайта ишлаш саноати асосида шаклланган янги шаҳарларда саноат ва аҳолини жойлаштириш. Меҳнат алоқалари схемаси.

Саноат ҳудудининг ишлаб чиқариш йўналиши, санитар-гигиеник зарарлилиги ва корхоналар юк айланишига кўра ишлаб чиқариш қисми яқинида (100 - 300 м) ёки ундан узоқда (1 - 1,5 км) ташқи транспорт магистраллари билан қулай алоқаларга эга бўлган ҳолда жойлаштирилади.

Саноат ҳудуди аҳоли яшайдиган қисмга нисбатан шомол эсаётган ва дарё оқими бўйлаб қуйи тарафда жойлашиши лозим.

Саноат ҳудуди бутун шаҳар билан магистрал кўчалар тизими орқали яхши боғланган бўлиши лозим.

Саноат ривожланиши ва жойлашиши.

Саноат ишлаб чиқариши ва энг катта туман ва шаҳар ташкилий аҳамиятга эга бўлиб, кўп жиҳатдан шаҳар жойлари тармоқлари, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктура ривожланиши жадаллиги нисбатларини белгилайди.

Саноатни жойлаштиришда ўзаро боғлиқ кенг доирадаги омиллар ҳисобга олинади.

Саноат объектларини хом-ашё, ёқилғи, энергия манбаларини истеъмол туманларига яқинлаштириш - лойиҳалашнинг етакчи тамойилларидандир. Санитар-гигиеник талаблар - шомол ва намлик режими, сув оқими, рельеф ва бошқа омиллар таъсири ҳисобга олиниши лозим. Меҳнат ресурсларининг борлиги ҳам муҳим омиллардан биридир.

Саноат объектларини саноат комплексларига тўплаш масаласи жиддий омиллардан биридир. Саноат комплексларини шакллантиришнинг асосий тамойиллари қуйидагича:

- технологик жиҳатдан ўзаро боғлиқ корхоналарни: хом-ашёни, йўлдош маҳсулотларни ва иккиламчи энергоресурсларни комплекс ишлаш асосида комбинациялаш;

- саноат корхоналарини ярим фабрикат, детал ва ишламалар алмашиш асосида кооперациялаш;

- ёрдамчи хўжаликларни (ремонт, омбор) бирлаштириш;

- ягона транспорт хўжалигини ташкил этиш;

- умумий энергетика хўжалигини тузиш;

- саноат корхоналари гуруҳи учун бирлашган бош сув олиш ва тозалаш иншоотлари, сув тармоқларини насос станциялар, канализация коллектори системаларини ташкил этиш;

- умумий ёки ўзаро боғлиқ аҳоли жойларини ягона жамоат транспорт ва инженер ободонлаштириш системалари билан ташкил этиш;

- умумий қурилиш базасини тузиш;

- меҳнат бўйича кооперациялаштириш - саноат корхоналарини меҳнат ресурсларидан тўлақонли ва рационал фойдаланиш мақсадида гуруҳлаш;

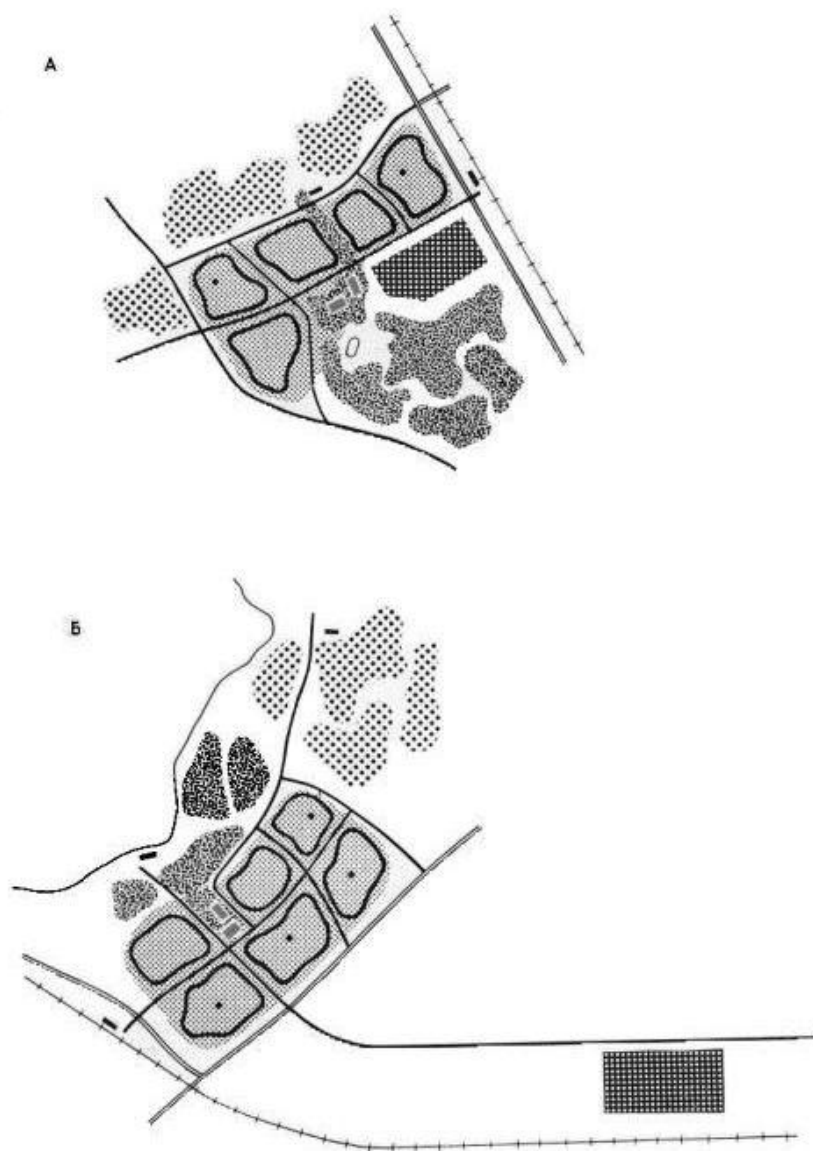
- истеъмол бўйича кооперациялаштириш - маҳсулоти шу саноат тугунида истеъмол қилишга қаратилган саноат корхоналарни жойлаштириш;

- илмий-техник алоқалар бўйича кооперациялаштириш - корхоналарни илмий-техник хизмат кўрсатиш ва ўқитиш марказлари атрофида гуруҳлаш;

- атроф - муҳитни муҳофаза қилиш бўйича кооперациялаштириш.

Мана шу етакчи тарихий кўрсаткичлар бўйича қуйидаги асосий комплекслар гуруҳи ажратилиши мумкин.

Гу- руҳ	Ишлаб чиқариш тавсифи	Меҳнаткашлар сони, минг киши	Ҳудуд майдони, га	Санитар- химоя қисми кентлиги, км	Оқава сувларни ифлосланти-риш даражаси
1	2	3	4	5	6
1	Химия ишлаб чиқариши, қора ва рангли металлургия	20-30	50-1000	10-15	Анчагина жиддий
2.	Оғир, транспорт, энергетика, қишлоқ хжалиги машинасозлиги	20-30	100-300	1-2	Кичик
3.	Ёғочни қайта ишлаш, кимё саноатининг баъзи комплекслари	5-15	100-300	3-6	Жиддий
4.	Машинасозлик (станоксозлик), енгил саноат	5-15	20-200	0,5-1,6	Аҳамиятсиз

Кичик шаҳарларда саноат корхоналарининг жойлашиши: *А* – санитар зарарсиз бўлган; *Б* – санитар зарарли бўлган корхоналарни жойлашиши.

4.4. Шаҳар маркази

Шаҳар марказларининг тархий композицияси унинг шаҳарсозлик профили катталиги, табиий шароитлар билан белгиланади.

Марказлар ўзининг характери ва таркибига кўра маъмурий-хўжалик, маданий-маиший муассаса ва корхоналарни универсал ихтисослашган дўконларни бирлаштирувчи комплекс ёки уларда қандайдир алоҳида хизмат кўрсатиш тури муассасалари жойлашган ихтисослашган марказлар бўлиши мумкин.

Барча хил жамоат марказлари ҳудудларининг ўлчамлари қуйидаги омилларга боғлиқ:

- таркибий тузилма катталигига;
- шаҳар профилига (масалан, курорт шаҳарларда соғлиқни сақлаш ва

маданият объектлари кўпроқ);

- иқлимий шароитларга (шимолий туманларда марказлар анча ихчам, жанубий туманларда кўкаламзор ҳудудларнинг нисбий ҳиссаси каттароқ);

- аҳоли жойлашуви тизимидаги аҳамияти (таянч шаҳарларда келаётган аҳолига хизмат кўрсатишни ҳисобга олиб шаклланган марказлар анча ривожланган);

- шаҳарнинг умумий катталиги.

Шаҳар марказининг умумий катталиги битта одамга 2 - 3 м² ҳисобидан олинади. Умумшаҳар марказида хизмат кўрсатиш муассасалари ва корхоналари ҳудудини қуйидагича тақсимлаш тавсия этилади:

- маъмурий - иш юритиш қисми - 10 %;
- маданий оқартув қисми - 80 %;
- савдо-маиший қисми - 8 %;
- коммунал қисми - 2 %.

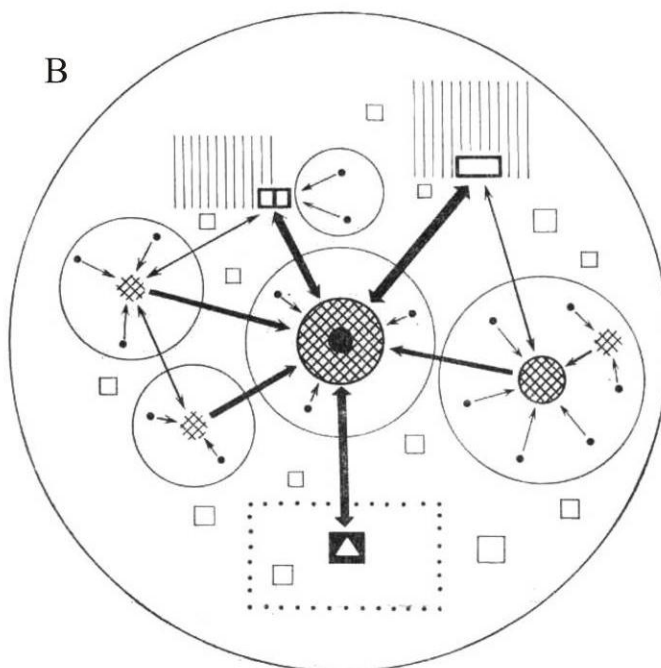
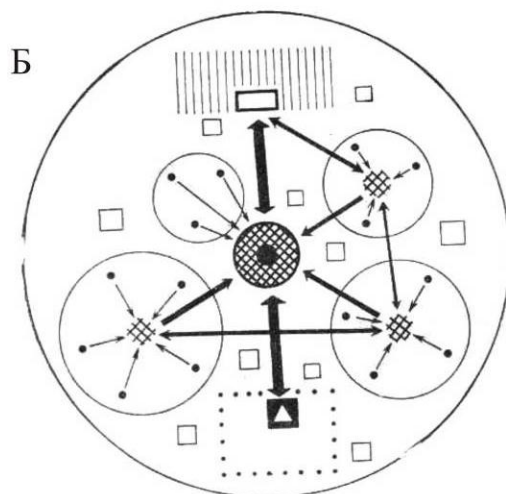
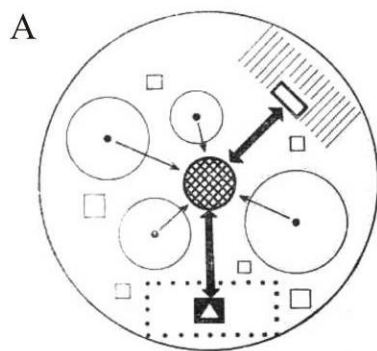
Шаҳар марказининг тузилмаси ва вазифалари.

Шаҳарнинг жамоат маркази ўзида етарли даражада мураккаб режавий тизимни мужассам этувчи шаҳар режавий тузилмасининг муҳим элементи ҳисобланади.

Замонавий шаҳарнинг жамоат маркази деб, ягона режавий ва архитектуравий-ҳажмий кенглик тизимига бирлашган асосий жамоат бинолари жойлашган ҳудуд тушунилади. Бу ҳудудга аҳолига *эпизодик* хизмат кўрсатиш вазифаларини бажарувчи бош маъмурий, маданий-маиший, транспорт, коммунал-хўжалик, савдо ва бошқа муҳим муассаса бинолари жойлашади.

Шаҳарнинг жамоат маркази шаҳардаги барча таркибий қисмларни боғловчи муҳим тугун ҳисобланади. Шаҳарнинг ижтимоий ҳаёти маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассаса ва марказлари тизимининг шаклланишига боғлиқдир.

0

шаҳар маркази

шаҳар тумани маркази

турар-жой тумани маркази

кичик туман маркази

саноат тумани маркази

комплекс туман маркази

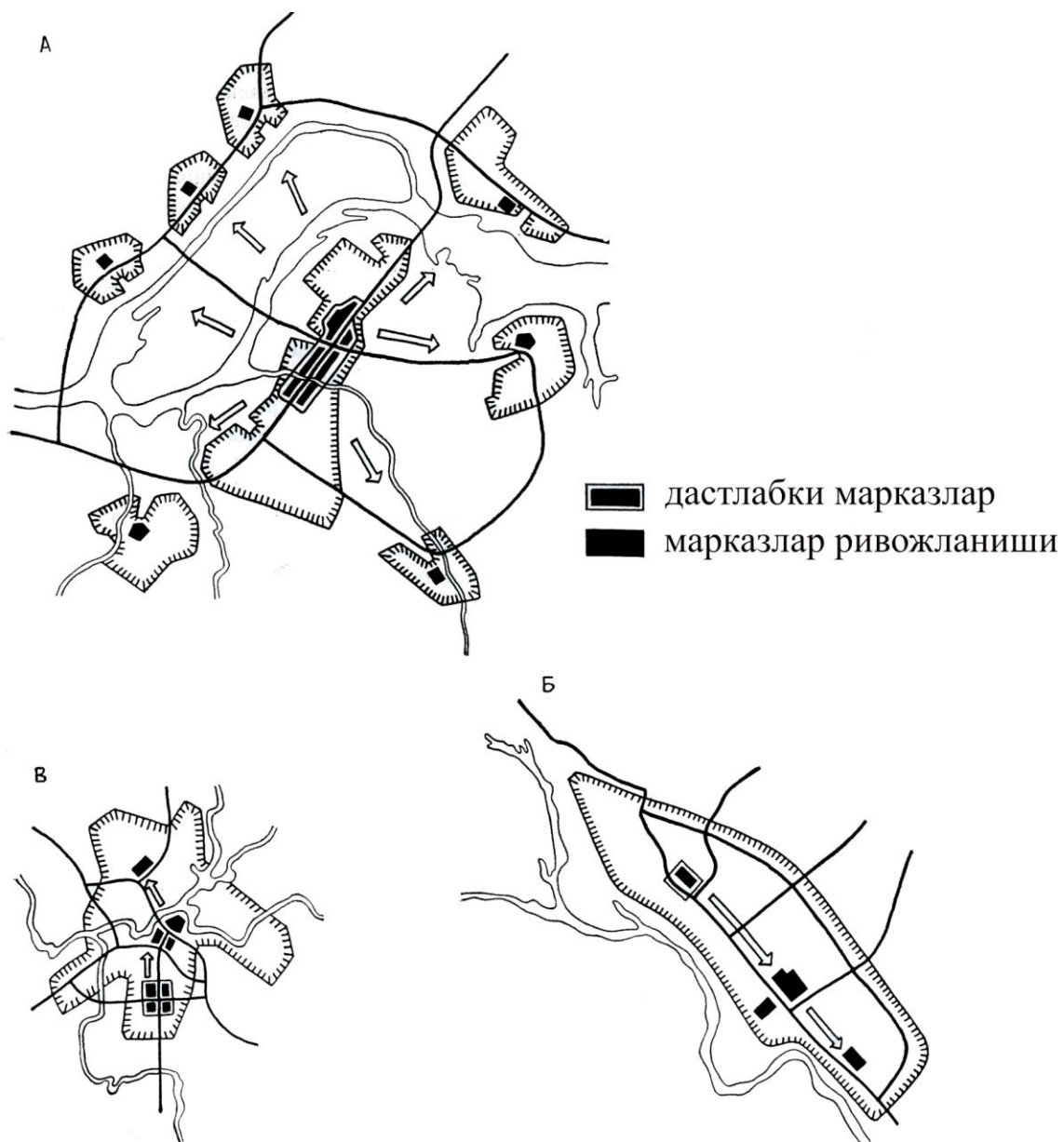
дам олиш ҳудуди маркази

бирор вазифага йўналтирилган марказлар

Шаҳарни лойиҳалашда жамоат марказларининг жойлашиши схемаси.

A – кичик шаҳар; Б – ўрта шаҳар; В – йирик шаҳар.

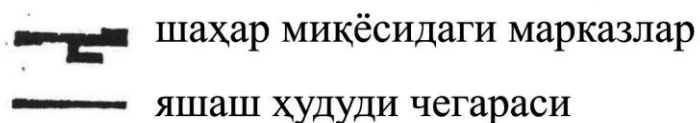
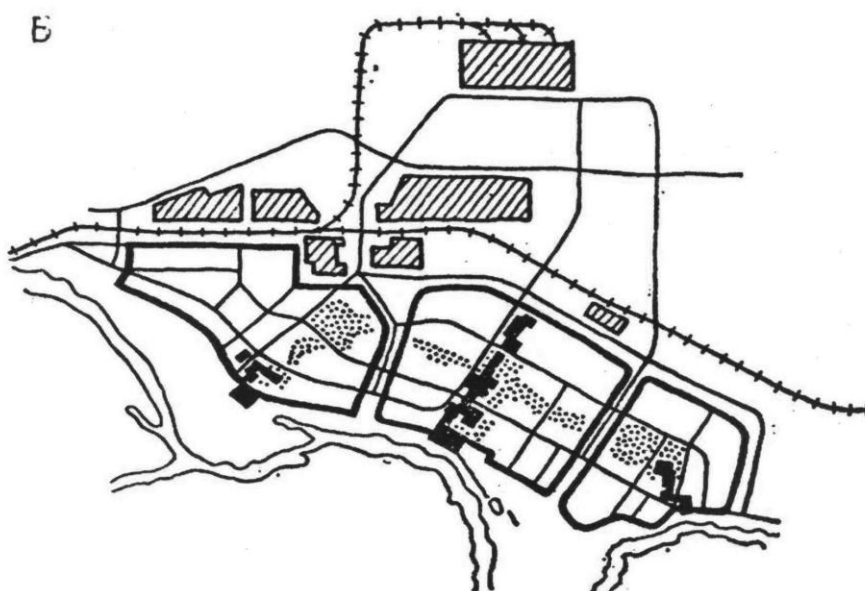
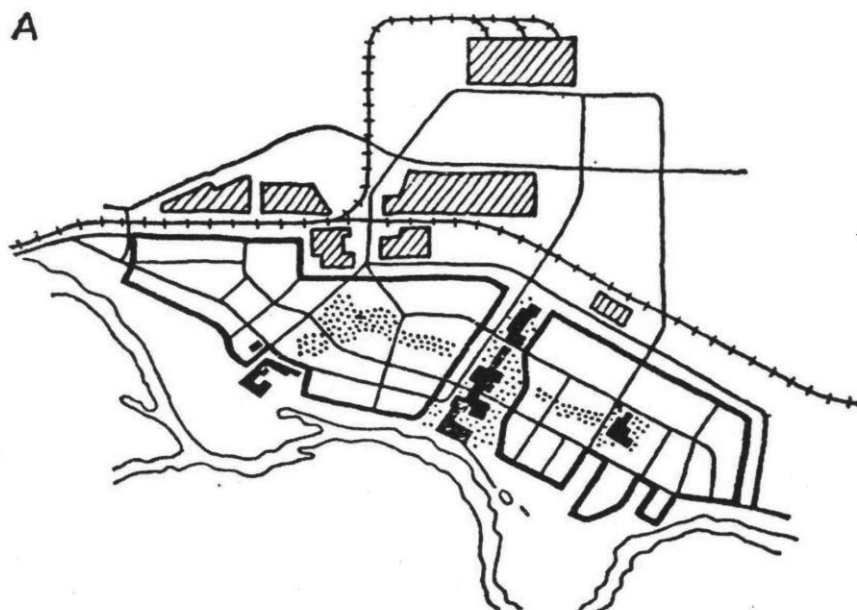

Шаҳар ўсишига боғлиқ ҳолда янги шаҳарлар марказларининг ривожланиши.

А - 450-500 минг кишилиқ шаҳар;

Б - 300 минг кишилиқ шаҳар;

В - 150-200 минг кишилиқ шаҳар.

Ҳар хил лойиҳавий тузилмаларда шаҳар аҳамиятидаги жамоат марказларини жойлаштириш мисоллари.

Шаҳар жамоат марказларининг тузилмаси унинг маъмурий аҳамиятининг кўламига ва халқ хўжалиги тармоқларини жойлаштириш тизимига боғлиқ. Шаҳарнинг ўсиб бориши билан ундаги жамоат марказларининг тузилмаси ҳажми жиҳатдан ривожланади ва мураккаблашади.

Даврий ва кундалик хизмат кўрсатиш функцияларини бир вақтнинг ўзида бажарадиган кичик шаҳар, одатда, ихчам жамоат марказига эга бўлади. Агар кичик шаҳарнинг хизмат кўрсатиш марказига қишлоқ хўжалиги тумани ҳудудий жиҳатдан тегишли бўлса, у ҳолда бу марказдаги муассасаларни ташкил этиш ва ҳисоблашда аҳолининг қўшилиши ҳисобга олинади.

Катта ва йирик шаҳарларда марказлар тизими ҳажмий жиҳатдан ривожланади: турар-жой ва режалаштирилган районлар ҳамда меҳнат қилинадиган ва дам олинадиган зоналардаги марказлар шаклланади. Йирик шаҳарда марказларнинг ривожланган ҳажми тизими мавжуд бўлиб, унинг бош элементи - ўз ҳудуди бўйича шаҳарнинг кенг ҳудуди ҳисобланган маъмурий-ижтимоий жиҳатдан салмоқли функцияни бажарувчи марказий ядрони ўз ичига олган умумшаҳар марказидир. Йирик шаҳарнинг марказий райони нафақат жамоат биноларини, балки қўйилган ижтимоий талабларга мувофиқ равишда қурилган турар-жой биноларининг салмоқли қисмини ҳам ўз ичига олади.

Йирик шаҳарларнинг марказлари вилоят ва республика тизимининг маъмурий маркази ҳисобланилиб, у аҳолига ҳар томонлама хизмат кўрсатиш функциясини бажаради ва аҳолининг марказий шаҳарга қатнаши учун зарур бўлган барча қулайлик ҳамда шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда ташкил этирилади. Йирик шаҳар марказларининг тизими бош умумшаҳар маркази билан бир қаторда умумшаҳар ва умумаҳолига хизмат кўрсатишга ихтисослашган марказларни, режалаштирилаётган туманлар, турар-жой ва кичик туманлар, меҳнат қилиш ва дам олиш зоналаридаги марказларни ҳам ўз ичига олади.

Функционал таркибига кўра жамоат марказлари кўп профилли ва ихтисослашган бўлиши мумкин. Шаҳарнинг функционал профили шаҳар жамоат марказининг таркиби ва тузилмасида ўз аксини топади.

Шаҳар ҳудуди кўпинча функционал ҳудудлар бўйича: маъмурий, маданий-маиший, савдо-сотиққа мўлжалланган муассасалар жойлашадиган ҳудудларга бўлиниши мумкин. Курорт-шаҳарларда ва туристлик марказларида даволаш-соғломлаштириш, маданий-маиший ва кўнгил очишга мўлжалланган ҳудудлар ривожланади. Илмий ва маълумот берувчи марказлар мажмуасига эга бўлган шаҳарларда шаҳарнинг жамоат маркази кўп ҳолларда илмий (илмий текшириш, лойиҳалаш) ҳамда ўқув (олий ва ўрта махсус ўқув) юртлари муассасаларини ўз ичига олади.

Шаҳарнинг жамоат маркази шаҳар аҳолиси ҳамда шаҳар атрофидаги туманлар аҳолисига хизмат қилишни амалга оширади. Шаҳарлараро аҳамиятга нафақат йирик шаҳарлардаги марказлар, балки кичик ва ўрта катталиқдаги шаҳарлардаги марказлар ҳам эга бўлиши мумкин.

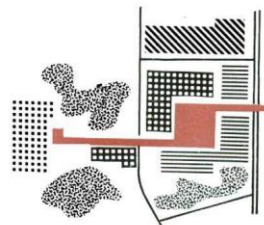
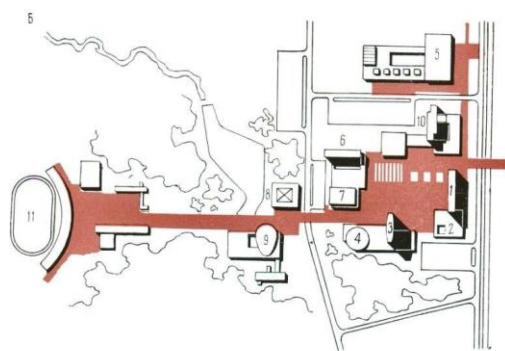
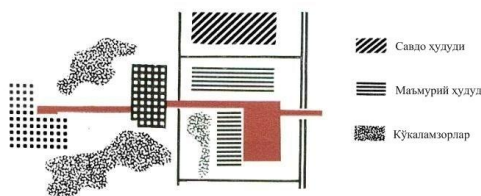
Йирик шаҳарда жамоат маркази ўз ҳудуди бўйича кенг ҳудуд сифатида шаклланади ва унда турар-жой ҳудудлари ҳам ижтимоий функцияларни бажаради. Шаҳар марказида жойлашган турар-жой бинолари ўзида мураккаб масалаларни мужассам этади. Автомобил ҳаракати ҳамда биноларнинг зич жойлашганлиги оқибатида ҳавонинг ифлосланиши ва шовқиннинг юзага келиши туфайли бу ерда қониқарли ҳаёт шароитларини таъминлаш осон кечмайди. Бироқ шаҳар марказидаги турар-жой бинолари кўпинча марказнинг кечқурунги пайтда жонланишини кўзлаган ҳолда лойиҳаланади. Аммо, марказни унда яшовчи аҳоли ҳаёт шароитининг ёмонлашуви эвазига "жонлаштириш" мантиқан тўғри эмас. Кечки дам олиш вақтида шаҳар

марказининг қиёфасини жонлаштиришга кўнгил очиш муассалари, кафе ва бошқа шунга ўхшаш хизмат кўрсатиш муассасаларини очиш орқали эришиш мумкин. Лекин, бу дегани шаҳар маркази турар-жой биноларидан батамом холи бўлиши дегани эмас. Шаҳар марказига яшаш жойларининг учта турини: вақтинча яшайдиган жойлар-меҳмонхоналар, пансионатлар, ётоқхоналар ва шунга ўхшаш мактаб, болалар боғчасига эҳтиёж бўлмайдиган яшаш жойлашларини; марказ ҳудудига хизмат юзасидан доимий равишда келадиган маъмурий ва техник персоналлар учун хизмат квартиралари; меҳнат қилиш билан боғланган яшаш жойлари, масалан, студиялар, устахоналар ва шунга ўхшаш биноларни қуриш мумкин ва уларнинг марказга жойлаштирилиши анча мақсадга мувофиқ деб ҳисобланилади.

Марказнинг режавий тузилмаси.

Шаҳар марказининг ҳудуди жамоат бинолари, яшил ҳудудлар, майдонлар, пиёдалар йўлаклари, машиналар ўтиш йўллари ва улар турадиган жойлар билан шакллантирилади. Марказ ҳудудининг 50% ини транспорт ва пиёдалар йўллари, яшил ҳудудлар ташкил этади. Умуман олганда умумшаҳар марказининг ҳудуди ҳар бир яшовчи учун 3-5 кв.метрни ташкил этади (спорт мажмуалари бундан мустасно).

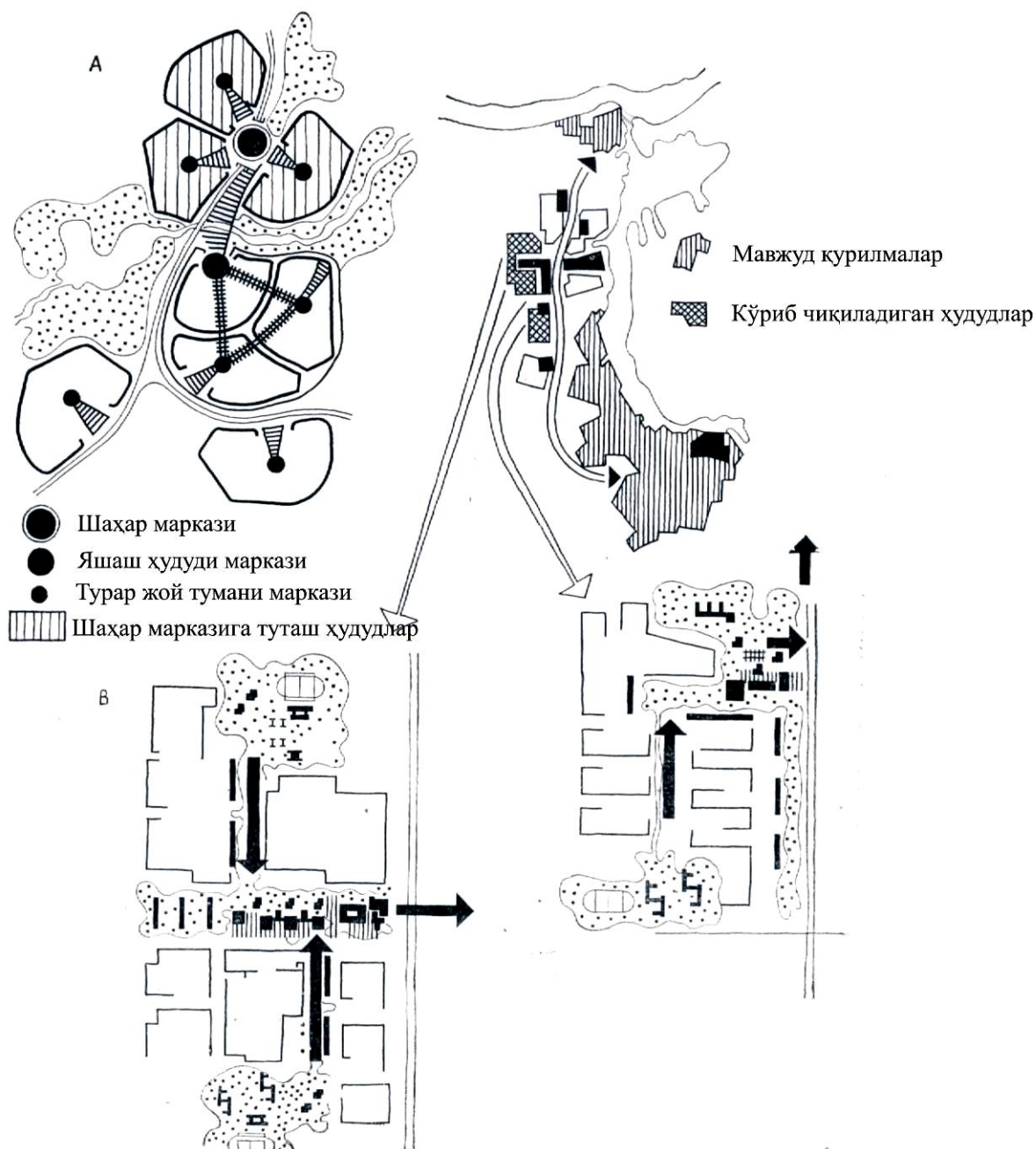
Саноат туманидаги кўрсатиладиган хизматларни умумий шаҳар ва районлардаги маданий-маиший хизмат кўрсатиш тизимлари билан кооперациялаш - бу шаҳарнинг аҳоли яшайдиган ҳудудларини ишлаб чиқариш зарарлари таъсиридан ҳоли этиш (ҳеч бўлмаганда уларнинг таъсирини минимумга тушириш) демакдир.

Шаҳар марказини функционал ҳудудларга ажратиш.

300 мингдан ошiq шаҳарларда жамоат марказлари тизими.

Турар-жой қурилмалари умумий композицион ечимининг шаҳар туманининг жойлашиши ва ҳудудининг катталигига боғлиқлиги:

А – умумий режа; *Б* – марказий туман; *В* – туман қурилмалари композицияси бевосита марказ ансамблига боғлиқ ва унга бўйсунди; *Г* – туман қурилмалари композицияси жамоат марказига олиб боровчи асосий ҳаракат артерияси билан боғланган.

Марказни транспорт билан таъминлаш.

Шаҳарнинг марказий туманида кўпгина муассасалар: савдо ташкилотлари маъмурий бинолар ва бошқа оммавий ташриф объектлари жойлаштирилади.

Шунинг учун шаҳарнинг марказига қатнов, шаҳарнинг бошқа районларига қараганда юқори бўлади. Бундан келиб чиқиб:

- шаҳар магистраллари тизими шаҳар марказидан транспорт транзит оқимларини четга олиш лозим;
- оммавий йўловчи транспорти тармоқлари кўча тармоқлари зичлигига

бошқа туманларга қараганда юқори бўлиши лозим;

- марказий қисм автомобил тўхташ жойлари билан таъминлаши зарур. Марказни тўхташ жойлари билан таъминлаш мумкин бўлмаган ҳолда уни марказий қисм чеккасида ташкил этиш мумкин. Тўхташ жойларидан керакли жойгача оммавий йўловчи транспортидада борилади. Шаҳарнинг барча районларидан марказгача оммавий йўловчи транспортида бориш 30-45 минутдан ошмаслиги лозим. Шароитга қараб бир транспортдан иккинчи транспортга ўтириш шаҳарнинг марказий ядросидан анча узокдаштирилади. Оммавий қатнов объектлари транспорт билан таъминланиши зарур. Бошқа томондан бевосита транспортга яқин майдонлар (айниқса метро) қимматли саналади.

Маъмурий, савдо ва спорт комплексларини транспорт билан таъминлаш.

Улар асосий магистралларда метро станцияларга яқинроқ, қилиб жошлаштирилиши зарур мажмуалардан транспортларгача қулай пиёда йўллари бўлиши лозим. Тўхташ жойлари 300 м дан ошмаслиги керак. Бинолар қизил чизикқа нисбатан ичкарироқда жойлашади. Тўхташ жойлари ер остида, кўп қаватли, ишчиларга алоҳида, келиб кетувчиларга алоҳида ташкил этилади. Савдо ташкилотлари учун алоҳида кириш, товарни олиб келиш ва тушириш майдончалари, платформалар, ер остки майдончалар жойлаштирилади.

Спорт ва кўргазма мажмуалари одатда метро бекатларидан четроқда бўлади. Шунинг учун баъзи ҳолларда келиб-кегиш таъминланади. Келувчиларни бир неча чиқиш жойларига ёйиш зарур, бундай ҳолларда ички транспортдан фойдаланилади. Меҳмонхоналар марказ билан яқин боғланиши керак. Тўхташ жойлари келиб кетувчилар учун алоҳида, хизматчилар ва хўжалик эҳтиёжлар учун алоҳида берилади. Шаҳарнинг марказий қисмида шаҳарнинг пассажирлар оқими ва қимматли ерлари энг кўп тўпланган марказий қисмдаги вокзал, порт, бозорларда тўхташ жойларига алоҳида эътибор бериш керак.

4.5. Коммунал-омбор ҳудуди

Омборхона хўжалиги шаҳар ҳудудининг ўртача 1,5-2 % ини ва турар-жой ҳудудидан ташқарида эса 6% гача майдонни эгаллайди.

Коммунал-омбор қисмлар шаҳар ичи ва ташқи транспорт тармоғи билан яхши алоқага эга бўлиши лозим. Улар ҳам аҳоли жойлари кам бўлган саноат туманларида жойлаштирилади.

Коммунал-омбор қисми савдо омборлари, мева-сабзавот сақланадиган омборлар, трамвай деполари, троллейбус, автобус ва таксомотор парклари, маиший-хизмат кўрсатиш муассасалари, кир ювиш, кимёвий тозалаш ва бошқа объектлардан иборат.

Шаҳар таркибида омборхона хўжалигининг жойлашиши, шаҳарсозликнинг қуйидаги асосий талабларини бажаришга асосланиши лозим:

– транзит юк ташишдан ташқари барча шаҳар ички юк

ташувчи оқимни камайтириш;

- шаҳар ҳудудидан самарали фойдаланиш.

Коммунал-омборхона хўжалигини жойлаштириш шакллари ва тамойилларини аниқловчи шаҳарсозлик омилларига қуйидагилар киради:

- шаҳарнинг режавий таркибида омборхоналарни функционал-фазовий ташкиллаштириш;
- омборхона ҳудудларидан фойдаланиш самарасини ошириш;
- омборхона мажмуасини ҳажмий-фазовий ечими.

Омборхона мажмуасини асосий режавий ташкиллаштириш қуйидагича бўлади:

- мажмуа ҳудудини юкни қабул қилиш, сақлаш ва жўнатишга мўлжалланган омборхона майдони ажратилган ҳолда чегаралаш;
- юкни қабул қилиш ва жўнатиш, бир транспортдан бошқасига қайта юклаш вазифаларини бажарувчи транспорт ҳудуди;
- маиший ва ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи ҳудуд;
- санитар-химоя ҳудуди.

Коммунал-омборхона ҳудудида омборхона ва коммунал муассасалар учун ҳудудлар ажратилади. Алоҳида коммунал муассасалар ва омборхоналар (савдо-тақсимлаш омборхоналари, маиший таъминот омборхоналари ва ҳ.к.) турар-жой ҳудудида жойлаштирилиши мумкин.

Коммунал-омборхона ҳудудларида озиқ-овқат саноати муассасаларини озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат, махсус омборхоналар (музлатгичлар, картошка, мева-сабзавот сақлагичлар), коммунал-транспорт ва аҳолига маиший хизмат корхоналарини жойлаштириш лозим.

Аҳолининг кундалик эҳтиёжи учун зарур бўлмаган омборхона мажмуи тизимлари, одатда, аҳоли турар-жойларидан ташқарида, ташқи транспорт, айниқса темир йўл транспорти тугунларида шакллантириш лозим.

Аҳоли турар-жойлари ва уларнинг кўкаламзор ҳудудларидан ташқарида, шаҳар атрофидаги махсус жойларда ёнғинга қарши ва махсус меъёрларга амал қилинган ҳолда давлат заҳиралари омборхоналари, биринчи гуруҳга таалукли нефт ва нефт маҳсулотлари омборхоналари, сиқилган газ, портловчи моддалар омборхоналари ва қурилиш материалларининг базавий омборхоналари жойлаштириш кўзда тутилади.

Коммунал-омбор қисмини аҳоли яшаш ҳудудидан ташқарида иложи борича саноат корхоналари ва бошқа объектларининг санитар-химоя қисмидан фойдаланилган ҳолда жойлаштириш лозим. Коммунал-омбор қисми ҳудудини ҳисоблашда унинг таркибий қисмларини битта одамга тўғри келиш меъёрларига асосан олинади (қурилиш меъёрлари ва қоидалари бўйича).

Кичик шаҳарлар учун аҳолининг маълум гуруҳига хизмат қилувчи, туман марказларида ёки каттароқ аҳоли пунктларида марказлаштирилган омборхоналар кўзда тутилиши керак.

Йирик ва катта шаҳарларда коммунал-омборхона ҳудудлари турар-жой ва саноат ҳудудлари билан транспорт алоқасини таъминлашни инобатга

олган ҳолда ёйилган (тарқоқ) ҳолда жойлаштириш лозим.

Хўжалик омборхоналари шаҳар бутун ҳудудининг ўртача 1,5-2 % ини, шаҳарнинг аҳоли кам яшайдиган ҳудудларида эса 6 % ини ташкил этади. Шаҳар тузилмасида омборхоналар асосий шаҳарсозлик талабларини бажарилишига асосланиб жойлаштирилади: шаҳар ичидаги барча юк оқимларини минималлаштириш (бундан транзит юк ташувлар мустасно) ва шаҳар ҳудудидан тўғри фойдаланишни йўлга қўйиш.

Шаҳарнинг омборхона хўжалиги бир нечта тармоқ гуруҳлари: саноат, савдо, қурилиш, ёқилғи ва бошқа омборхоналардан ташкил топади.

Шундай қилиб, шаҳардаги коммунал-омборхона ҳудудларининг шаҳарсозлик ечимлари қуйидаги принциплардан келиб чиқади:

- ер ости ҳажмий кенглигидан фаол фойдаланган ҳолда омборхоналар мажмуасини кооперациялашни шакллантириш;
- омборхоналар мажмуаси тармоқларини тўғри ташкил этиш ҳисобига шаҳар ҳудуди бўйича қўшимча юк ташиш йўллари тиклаш ва уларни шаҳар ташқарисига жойлаштириш;
- шаҳар омборхоналар мажмуаси тизимини шаҳар ички ва шаҳар ташқарисидаги юк ташиш транспорти элементлари билан биргаликда шакллантириш;
- транспорт-юк ҳудудларини ташқи транспорт объектлари ва иншоотлари билан биргаликда битта мажмуада шакллантириш.

Коммунал-омборхона ҳудудлари шаҳарга йўналган асосий юк трассаси кесишмалари бўлган транспорт коммуникацияси билан яқиндан боғланган бўлиши керак. Бундай транспорт коммуникацияси ташқи омборхона юк ташиш трассасининг оқимини ва истеъмолчига етказилишини қамраган бўлиши лозим.

Ташқи алоқаларнинг транспорт-коммуникацияси тизимида коммунал-омборхона ҳудудларини истеъмолчи билан энг қисқа йўллар билан боғлаш самарали усулдир. Бу шартларни бажариш шаҳар ичида юк-транспорт оқимининг камайишига, шаҳар атмосферасидаги заҳарли газларнинг камайишига, қурилиш ва эксплуатацияга сарфланадиган харажатнинг камайишига олиб келади.

Коммунал-омборхона ҳудудлари учун ажратиладиган майдонлар йирик ва жуда йирик шаҳарларда кўп қаватли омборхоналар қурилишини ҳисобга олган ҳолда ҳар бир шаҳар аҳолисига 2 кв.м. ва бошқа шаҳар турар-жойларида 2.5 кв.м. ни ташкил этади.

4.6. Кўкаламзорлар ҳудуди

Шаҳар ландшафти жуда кенг тушунча бўлиб, бу бутун шаҳар муҳити ёки унинг ҳоҳлаган бир қисми. Бироқ, одатда шаҳар ландшафти деб бутун шаҳарни эмас, балки фақат очиқ, қурилишлардан ҳоли ҳудуд – боғ ва парклар, хиёбонлар ва бульварлар, кўча ва йўллар, дарё ва кўллар, турар-жой қурилмалари ҳовлилари ва жамоат бинолари участкалари, саноат муассасаларининг кўкаламзорлаштирилган ҳудудлари ва бошқа ҳудудлар

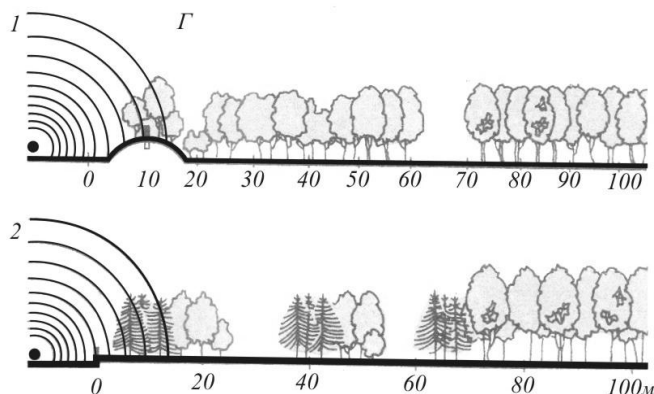
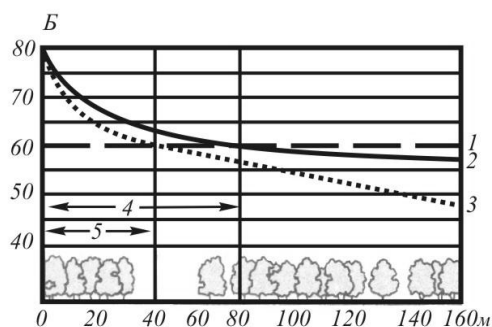
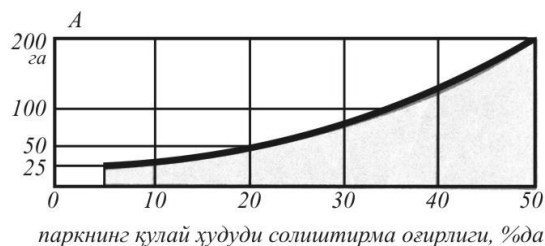
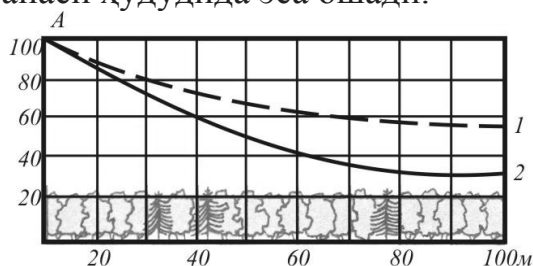
айтилади. Бундан ташқари, шаҳар ҳаётининг ажралмас қисми сифатида шаҳар атрофидаги ҳудудларни – қишлоқ-хўжалик ерлари, ўрмон парклар, дам олиш ҳудудлари, лагерлар ва пансионатлар, шаҳар ташқарисидаги парк ва қўриқхонларни келтириш мумкин.

Яшил ўсимликлар шаҳарнинг энг муҳим ва эффектив ободонлаштириш тури ҳисобланади. Шаҳарсозликда яшил ўсимликларнинг аҳамияти катта. Улар шаҳар ҳарорат режимининг қувватли регулятори бўлиб, ҳаво таркиби ва тозалигига ижобий таъсир кўрсатади, шаҳар шовқинига қарши курашда фойдаланилади, шаҳарнинг ландшафт жозибалилигини яратади. Инсоннинг ҳолатини унга катта гигиеник ва психологик таъсир кўрсатишни яхшилайти.

Иссиқ иқлимли ҳудудлар шаҳарсозлигида яшил ўсимликларга муҳим эътибор қаратилади. Ўсимликлар ҳавони филтрлайди, ёруғликни нивелирлайди, овозни текис тарқатади, қуёш радиациясини ютади ва намлик чиқарган ҳолда ҳавони совутади. Яшил ўсимликлар ҳавони тозалайди, чунки улар йирик ва тез чўкувчи чанг зарраларини ўзида ушлаб қолади. Кўкаламзорлар ҳавонинг қизиб кетишини камайтиради ва бу билан шаҳар устидаги чанг ва тутундан иборат гумбазни ҳосил қилувчи юқорига кўтарилаётган ҳаво оқимини ҳаракатини қайтаради.

Шаҳар марказида қизиган ҳавонинг концентрациясини камайтирувчи парклар қуриш мақсадга мувофиқ, чунки шаҳар маркази деярли шамолдан изоляцияланган.

Иссиқ ҳудудларда, айниқса нам ҳудудларда иссиқлик босимини юмшатиш ва бирор ҳудуд ёки бинони тўсиқсиз вентилляциясини таъминлаш ўртасидаги мувозанатни сақлаш лозимдир. Ҳудудни тўғри кўкаламзорлаштириш усуллари ёрдамида шаҳарнинг ҳарорат-радиация ва шамол режимини бошқариш мумкин. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳаво тезлиги дарахт шохларидаги барглار орасидан ўтаётганда камаяди, танаси ҳудудида эса ошади.

Ҳар хил катталиқдаги кўкаламзорлар объектларининг соғломлаштирувчи

аҳамияти: *A* – ўсимлик чизиқларининг газдан ҳимояловчи таъсири: 1 – газ билан тўйинганлик даражасининг кўкаламзорлаштирилмаган ҳудудда пасайиши (дастлабидан % нисбатда), 2 – худди ўша кўкаламзор чизиқ таъсирида; *B* – ўсимликларнинг шовқиндан ҳимоя қилиш хусусияти: 1 – амалдаги санитар меъёр, 2 – очик ҳудудда шовқин даражасининг пасайиши, 3 – худди ўша ўсимликлар чизиғи билан, 4 – ноқулай шовқин ҳудуди, 5 – ўсимликлар чизиғи ортидаги ноқулай шовқин ҳудуди; *B* – қулай ҳудуд ўлчамларининг объект ўлчамларига боғлиқлиги (%): *Г* – кўкаламзорлаштириш воситаларини шовқиндан ҳимояловчи сифатида қўллаш: 1 – 1,5 м ўлчамли тепаликдаги ўсимликлар, 2 - 1,8-2 м баландликдаги бетон девор билан бирга қўлланилган ўсимликлар чизиғи.

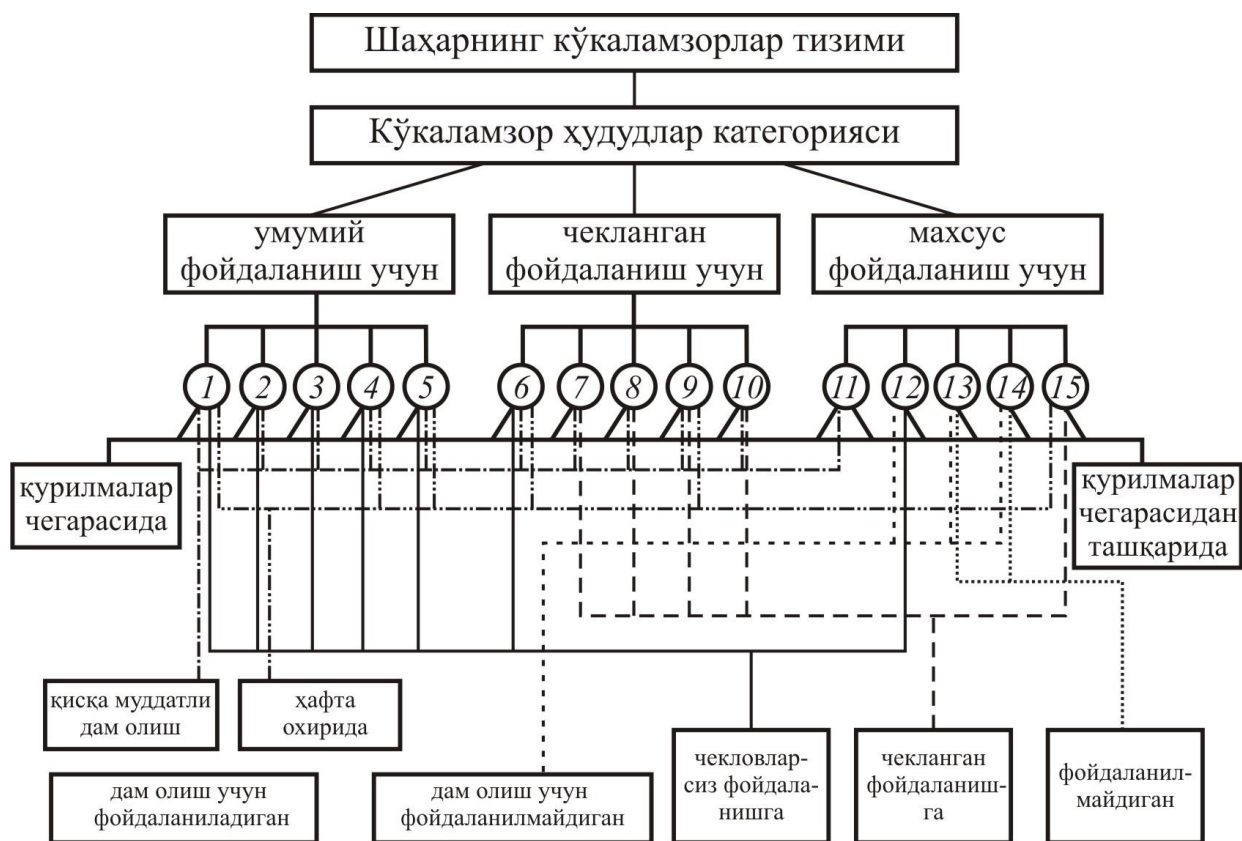
Кўкаламзорлаштирилган ҳудудларни функционал қисмларга бўлишда учта категорияга бўлинади:

- *Умумий фойдаланиш* - шаҳар ташқарисидаги ўрмон-парклар, шаҳар ва туман парклари. Турар-жой туманлари боғлари, скверлар, бульварлар; кўчалар, майдонлар, кирғоқ бўйи ўсимликлари, хиёбонлар;
- *Фойдаланиш чекланган* - квартал ичидаги боғлар, уйлар ҳовлиларидаги кўкаламзорлар, жамоат ва саноат бинолари ҳудудларидаги ўсимликлар;
- *Махсус вазифали* – санитар-ҳимоя, сув муҳофаза қисмлари, ботаника ва зоология боғлари, питомликлар, қабристонлар.

Жойлашиш характери бўйича шаҳар ташқарисидаги ва шаҳар ичкарисидаги яшил массивларга бўлинади.

Шаҳар ташқарисидаги массивлар – ўз навбатида, умумий фойдаланишга мўлжалланган ва чекланган фойдаланишга мўлжалланган шаҳар атрофи кўкаламзорларига ажратилади.

Шаҳар ичкарисидаги массивлар – умумий, чекланган ва махсус фойдаланиш учун мўлжалланган кўкаламзорлардан иборат. Умумий йўналишдаги парклар - маданият ва истироҳат боғлари, турар-жой туманлари ва кичик туманлар боғлари, скверлар, бульварлар, хиёбонлар ҳамда ихтисослашган боғлар - болалар, спорт, ботаника боғлари, зоопарклар ва ҳ.к.лар шаҳар кўкаламзорлари тизимини ташкил этади.

Замонавий шаҳар кўкаламзорлар тизими: 1 – парклар; 2 – хиёбонлар; 3 – бульварлар; 4 – турар-жой туманлари боғлари; 5 – кичик туманлар боғлари; 6 – турар-жой ҳудудларидаги кўкаламзорлар; 7 – болалар муассасалари ва мактаблар кўкаламзорлари; 8 – жамоат бинолари олдидаги яшил экинлар; 9 – спорт иншоотлари олдида; 10 – саноат корхоналари олдида; 11 – ҳимоя кўкаламзорлари; 12 – қабристонлар; 13 – питомниклар; 14 – боғдорчилик ерлари; 15 – ботаника боғлари, ҳайвонот боғлари.

Ҳудуднинг яшил ўсимликлари эҳтиёжини ҳисоблашда битта одамга тўғри келадиган кўкаламзор ҳудудлар меъёридан фойдаланилади (қурилиш меъёрлари ва қоидалари.)

Шаҳар атрофи кўкаламзорлари тизими.

Умумий фойдаланишга мўлжалланган шаҳар атрофи кўкаламзорлари.

Ўрмон – шаҳар атрофидаги табиий яшил массивлар. Улар бир турдаги дарахтлардан ёки ҳар хил турдаги дарахтлардан ташкил топиши мумкин.

Ўрмон-парк – аҳолининг табиий муҳитда дам олиши учун мўлжалланган ободонлаштирилган табиий яшил массивлар. Ўрмон-паркларда пиёдалар йўлаклари, беседкалар, чайлалар, скамейкалар ўрнатилган дам олиш жойлари, савдо, овқатланиш жойлари, ўйин майдончалари, гулхан ёқиб дам олиш учун майдонлар жойлаштирилади. У ерда пансионатлар, меҳмонхоналар, спорт, саёҳат масканлари лойиҳаланади.

Ўрмон тозалаб турилади, манзарали жойлар, чиройли кўриш нуқталари яратилади. Ҳайвон ва қушлар яшаши учун шароитлар яратилади.

Миллий боғлар – айнан бир ҳудудга хос бўлган ландшафт спецификаси ва ўсимлик шаклларининг ўзига хос хусусиятига эга бўлган ҳудудлар. Миллий боғлар кам учрайдиган ва йўқолиб бораётган ўсимликларни сақлаш учун яратилади.

Алоҳида табиат ёдгорликлари – ноёб, қимматли сув ва ўсимлик объектлари бўлган ландшафтлар худуди бўлиб давлат томонидан ҳимоя қилинади. Бу ҳудудларга келиш қатъий томоша қилиш қоидаларига асосан амалга оширилади.

Сарой-музейлар парклари – бу паркларни ўз даврининг буюк архитекторлари, ҳайкалтарошлари, рассомлари, боғбонлари бошчилигида ҳукмдорлар, бой дворянлар саройлари атрофида яратишган. Бу сарой-парк ансамблларида фақат олий табақадаги одамлар фойдаланишган. Ҳозирги кунда улар тарих музейларига айлантирилиб, ҳамма учун ташриф буюриш имкони яратилди.

Йўллар бўйидаги ҳимоя-декоратив ўсимликлар шаҳарни шаҳар атрофи худуди билан боғлаб, шаҳар атрофи худудининг кенг яшил белбоғини ташкил этади.

Чекланган фойдаланишга мўлжалланган шаҳар атрофи кўкаламзорлари.

Кўриқхоналар – йўқолиб бораётган ўсимлик, ҳайвонлар турларини, қимматли ландшафт, тарихий ёдгорликларни сақлаб қолиш учун ташкил этилган ҳудудлар. Кўриқхоналар давлат томонидан ташкил этилиб, муҳофаза қилинади.

Сув йиғиш станциялари ва тозалаш иншоотларининг кўкаламзорлаштирилган ҳимоя ҳудудлари оқава сувлар қурилмаларидан шаҳар ва бошқа аҳоли жойларининг ҳаво бассейнига инфекция ўтмаслигини таъминлайди.

Қабристонлар яшил ҳудудлари – қисқа муддатга келувчи одамлар учун қулай шароит яратиш ва санитар вазифаларни бажариш учун лойиҳаланади. Дарахтлар ўзининг илдиз системаси орқали тупроқ ва грунт сувларини инфекция тарқатувчи микроорганизмалар ва захарлардан ҳимоялайди.

4.7. Ташқи транспорт қисми

Ташқи транспортга ҳаво транспорти, темир йўл транспорти ва сув транспорти киради.

Ҳаво транспорти

Аэропортлар пассажирларни ташиш сонига ва учишнинг интенсивлигига асосан 5 та техник категорияга бўлинади. Бир кунда 100 тадан ортиқ учиш ёки бир йилда 4 миллиондан ортиқ йўловчи ташилса - синфдан ташқари аэропорт. Бир кунда 50-100 маротаба учиш ва йилига 2 - 4 миллион йўловчи бўлса - 1 синф аэропорти.

Аэропорт мажмуасига қуйидагилар киради: аэродром-самолётлар учиш ва қўниш майдони; аэровокзал-йўловчиларга хизмат кўрсатиш мажмуаси; учишни ташкил қилишда техник хизмат ва самолётларга хизмат кўрсатиш.

Аэродром-учиш майдони, учиш ва қўниш йўлаги (1-5 км), қайрилиш йўлаклари, самолётлар тўхташ жойлари. ВПП сони: синфдан ташқари 2 асосий, 1 та ёрдамчи, қолганлари 1 та асосий, 1 та ёрдамчи. Аэродромларни аҳоли пунктларидан ташқарида жойлаштирилади, синфдан ташқарилари

уларнинг чегарасидан камида 30 км. Санитар химоя чизиқлари қурилмаларига - 5 км, уйларга 30 км. Шаҳар томонга учиш ва қўниш бўлмаслиги керак, учиш ва қўниш йўналишлари бўйича коридорлар ҳар бир томондан 2 км, узунлиги 30 км. Ушбу коридорга тўғри келиб қолган қурилмалар махсус қоидага бўйсунди. (400 м гача ҳар қандай қурилиш ман этилади, уларнинг баландлиги чегараланади) аэропортларни жойлашувидаги асосий вазифани аҳолини шовқиндан ва ноқулай таъсирлардан химоялаш ва вақтни тежаш. Вертолётлар билан ташиш қиммат, шовқин-сурони кўп, алоҳида майдон ажратилиши лозим бўлгани учун кўп тарқалмаган.

Шаҳарда аэровокзалларни жойлаштириш мумкин, аэродром алоҳида бўлади. Аэродромни жойлаштиришда табиий шароитлар ҳисобга олинади.

Сув транспорти - ўтириш, тушиш ва юкларни қайта ишлаш портларда юз беради. Ташқи қисм рейд деб аталади, ичкиси гавань, кемаларни тўхташи пирсада амалга ошади.

Темир йўл транспорти. Темир йўллар юкларнинг ҳажми, поездлар сони ва йўлларнинг аҳамиятига қараб 4 категорияга бўлинади. Ҳисобий тезлик 120 дан 500 км/соатгача. Ажратиш йўлаги темир йўл ёқаси бўйлаб эни 50 м бўлган, бошқа ташкилотлар жойлашиши мумкин бўлмаган йўлақлар кўкаламзорлаштирилади ёки транспорт иншоотлари учун фойдаланилади.

Темир йўл станциялари:

Разъездлар (йўллар сони 1-2);

Саралаш станциялари-узунлиги 5,5 км, эни 0,9 км;

Юк ташувчи (омборлар, келиш йўллари, юклаш қурилмалари);

Йўловчи;

Саноат (вагонларни ҳар бир корхонага алоҳида бўлиш);

Техник станцияларнинг оралиғи 30 км дан кам.

Қоидага асосан бевосита шаҳар юк ташиш билан боғлиқ бўлмаган барча станциялар шаҳар ташқарисида жойлаштирилади. Транзит юк оқимини олиб ўтилиши учун айланма йўллар қурилади. Юк станциялари турар-жой қурилмаларидан четроқ жойлашади. Йўловчи станциялар ва тўхташ пунктлари оммавий йўловчи транспорти тармоғи билан боғланиши лозим. Бу саволлар шаҳар бош тархида ҳал қилинади.

Автомобил йўллари.

Ташқи йўлларнинг муҳимлиги доим юқори бўлган. Автомобил пайдо бўлиши билан йўллар биринчи даражали аҳамият касб этдилар. Автомобилнинг конструкция ва эксплуатация шароитларидан келиб чиқиб, йўл элементларининг техник ҳолатига бўлган талаб пайдо бўлди. Ҳозирги пайтда юқори техник категорияли йўллар мураккаб иншоотлар қаторида саналади.

Техник параметрларга ва аҳамиятига кўра автомобил йўлларини 5 - та техник категорияларга бўлинади.

1-2 категориялар-умумшаҳар миқёсидаги, ҳисобий тезлик 150 км/соатгача, бошқа хил йўллар билан ҳар хил поғонада кесишади. 5 техник йўллари учун ҳисобий тезлик 60 км/соат. Автомобил йўлларининг кўндаланг-

кесими: ҳаракат қисми, чеккаси, ажратиш йўлаги, кюветлар. Йўл элементлари бор ер йўлагига ер полотноси дейилади. 1 техник категория учун - 28,5м; 5 техник категория учун - 8 м.

Аҳоли яшаш пунктларини автомобил йўллари кесиб ўтиши. Ҳозирги вақтда автомобил йўллари аҳолии яшаш пунктларидан ўтаётиб, транспорт оқимларини ўтказа олмаётган кўчаларга айланмоқда.

1 ва 2 категорияларида автомобил йўллари қурилмалар бўлмаган жойдагина ўтказилиши мумкин, қурилмалар фақат бир томонлама ҳаракат қисми четидан камида 200 м узоқликда бўлиши мумкин. Йўл ва қурилмалар орасидаги йўлак қишлоқ хўжалик техник экинларини экишга ишлатилади.

Автомобил йўлларнинг шаҳарга ёндошиши мумкин бўлган схемалар:

- автомобил йўли айланма йўлга ёндошади;
- автомобил йўли шаҳар ичига киритилади ва марказ ядросига уринма қилиб ўтказилади. Бундай ҳолда у тўхтовсиз ҳаракатдаги магистрал кўчалар меъёрлари бўйича қурилади.

Автомобил йўллар шаҳар ташқи қисмидан ўтказилади ва у билан 2 та йўл орқали бирлаштирилади. Ёндошув схемалар аҳоли пункти катталиги, ҳаракат интенсивлиги ва транзит катталигига боғлиқ. Техник хизмат кўрсатиш станциялари, бензин колонкалари шаҳарнинг чекка қисмларида жойлаштирилади, автовокзаллар шаҳар йўловчи транспортлари билан яхши таъминланиши лозим.

Шаҳар олди қисми транспорти.

Худди шаҳар транспорт тармоғига ёндошган ҳудудлар актив ўзлаштирилгани каби, энг йирик шаҳарларга ёндошган ҳудудларда асосий транспорт йўллари бўйлаб урбанизациялашган ҳудудларнинг ўсиши кузатилмоқда.

Йирик шаҳарлар ўз таъсир доирасида агломерация ҳосил этиб, ўзаро боғлиқ аҳоли жойлашуви марказларига айланмоқда. Бу қисмда алоқалар одамларнинг ҳаракатланишида (маятникли миграция) кўринади. Асосий шаҳар қатновнинг 90-95 % и унинг марказидан 2 соатлик етарлилик қисми доирасида юз беради. Бундан маълумки, ўзаро боғлиқ аҳоли жойлашуви тизими чегараси шаҳар олди қисми транспорт тизими сифати билан белгиланади. Бу қисмнинг кенгайишига, унда аҳоли яшаш даражасининг яхшиланишига махсус шаҳар олди қисм транспорт тизимини ташкил этиш орқали эришилади.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Шаҳар ҳудуди қандай функционал қисмларга бўлинади?
2. Монофункционал қисмларга нималар киради?
3. Полифункционал қисмлар таркиби нималардан иборат?
4. Шаҳар яқинидаги қисм деганда нимани тушунамиз?
5. Коммунал-омбор қисми таркибига нималар киради?
6. Ташқи транспорт қисмига нималар киради?
7. Дам олиш қисмининг таркиби қандай?
8. Санитар-ҳимоя қисми нималардан ташкил топган?

9. Аҳоли яшайдиган қисм таркибига нималар киради?
10. Саноат қисми нималардан иборат?

V. БЎЛИМ. ТУРАР-ЖОЙ ТУМАНЛАРИ ВА КИЧИК ТУМАНЛАРНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ЛОЙИХАЛАШ.

5.1. Турар-жой тумани тузилишининг асосий принциплари.

Маълумки, одамларнинг турмуши, уларнинг яшаш, болаларни тарбиялаш, таълим олиш, дам олиш, маданий даражасини ошириш, соғлиқни сақлаш, савдо-сотиқ ва бошқа маиший хизматлардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган эҳтиёжларни қондириш жараёни шаҳарларнинг аҳоли яшовчи қисмларида мужассамлангандир.

Ҳозирги замонда уй-жой тушунчасининг чегараси анча кенгайган бўлиб, у ҳозир аҳолига зарур хизмат кўрсатиш ташкилотларининг тўлиқ мажмуасини ўз ичига олади. Ҳозирги кунда хонадон ичидаги қулай яшаш шароитларини яратиш шартлари аҳоли яшаш туманларидаги ижтимоий-маданий ва маиший эҳтиёжларни юқори даражада қондириш шартлари билан қўшилиб кетади. Бундай кенг кўламда аҳоли учун қулай яшаш шароитини яратиш уй-жой биноларининг турли ижтимоий хизмат кўрсатиш ташкилотлари билан узвий қўшилиб кетишини тақозо этади. Уй-жой биноларининг ижтимоий хизмат кўрсатиш ташкилотлари билан узвий боғланиши Республикамиз шаҳарлари аҳоли яшовчи қисмларининг ижтимоий ва таркибий тузилишини шакллантиришнинг асосий таомили ҳисобланади.

Уй-жойларнинг ижтимоий хизмат кўрсатиш ташкилотлари билан узвий боғланишидаги асосий қоидалардан бири, бу аҳолининг хизмат кўрсатиш ташкилотларидан фойдаланиш тезлигига боғлиқ ҳолда уларни уй-жойларга яқинлаштиришдир, яъни аҳолининг қайси ташкилотга қатнаш эҳтиёжи тез ва кўпроқ бўлса, ўша ташкилот уй-жойга шунчалик яқин жойлаштирилиши лозим. Аксинча, аҳоли камроқ фойдаланадиган ташкилотларнинг хизмат кўрсатиш доираси кенгроқ бўлади. Ҳозирги замон шаҳарсозлиги асосида ётган бу ижтимоий талаб хизмат кўрсатиш ташкилотларини улардан аҳолининг фойдаланиш тезлигига қараб гуруҳларга бўлишни тақозо этади.

Ҳозирги вақтда олиб борилган илмий тадқиқодлар Республика ва бошқа хорижий мамлакатлар тажрибаларини умумлаштириш натижасида турар-жой қурилиши ва хизмат кўрсатиш ташкилотлари тизимини ташкил қилишда барча маданий-оқартув, савдо, тиббий ва хўжалик ташкилотларини тўрт босқичга бўлиш қулай эканлиги аниқланди. Хизмат кўрсатиш ташкилотларининг бу босқичларини аниқлашда аҳолининг уларга қатнаш тезлиги, пиёда бориш узоқлиги, битта ташкилот хизмат кўрсатиши мумкин бўлган минимал аҳоли сони, ташкилотларнинг рентабел ишлаши, хизмат қилиши ва бошқалар ҳисобига олинган.

Биринчи босқичга аҳоли ҳар куни фойдаланадиган корхона ва ташкилотлар, яъни ошхона, қаҳвахона, болалар боғчалари, умум таълим мактаблари, энг зарур маҳсулотлар дўкони, маиший хизмат кўрсатиш

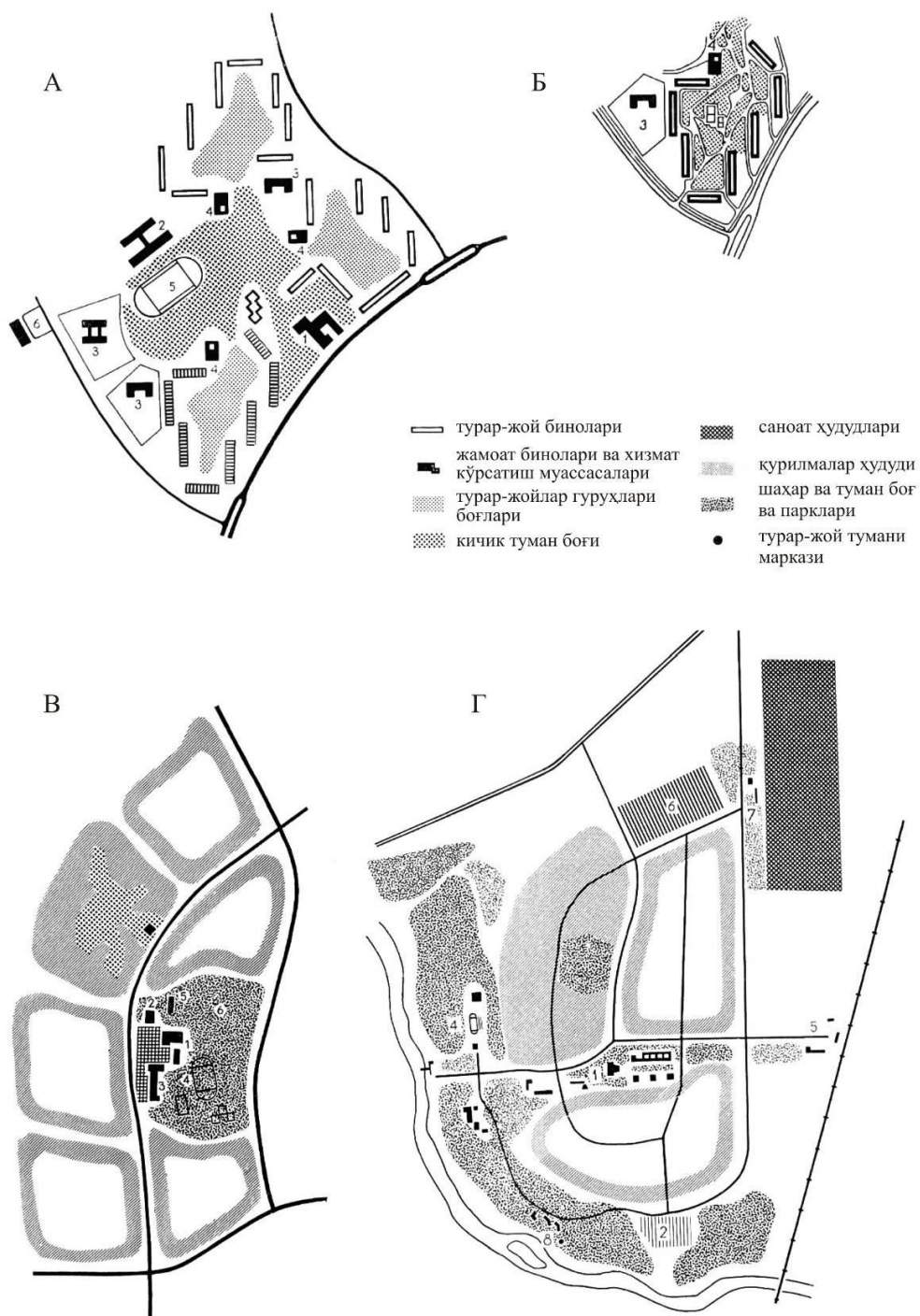
ательеси ва маданий-оқартув хоналари киради. Бу ташкилотларни турар-жой биноларидан 500 метргача узоқликда жойлаштириш мумкин;

Иккинчи босқичга аҳоли даврий қатнайдиган маданий-маиший ташкилотлар ва корхоналар киради: кинотеатрлар, кутубхоналар, ресторанлар, спорт заллари, поликлиникалар, туғруқхоналар, туман касалхоналари ва бошқалар. Буларни турар-жой биноларидан 1-1.5 км гача узоқликда жойлаштириш лозим;

Учинчи босқичга аҳоли онда-сонда эпизодик қатнайдиган умумшаҳар аҳамиятидаги ташкилот ва корхоналар киради. Маъмурий ташкилотлар, театрлар, музейлар, кўргазмалар, меҳмонхоналар, савдо, илмий, спорт ва касалхона марказлари ва бошқалар. Бу бинолар шаҳар маркази мажмуасига бориш қулай бўлган ҳудудларда жойлаштирилади;

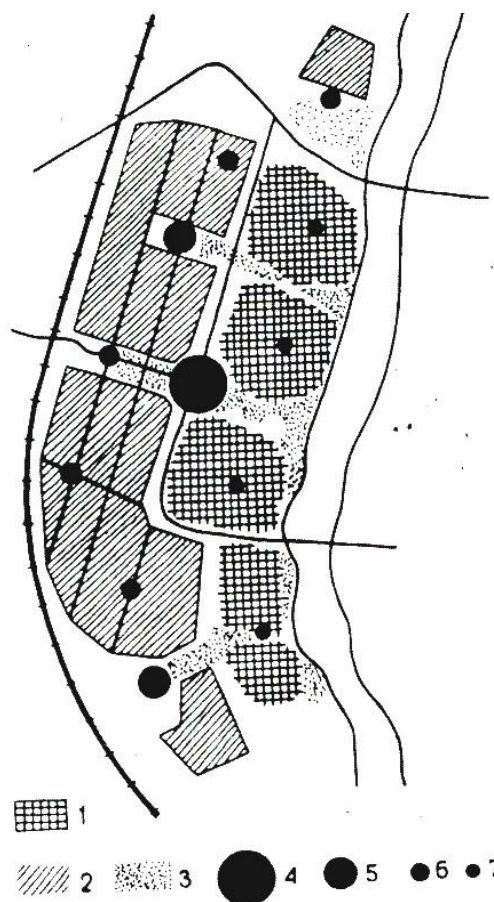
Тўртинчи босқич шаҳар ёнида жойлашган ва аҳолининг оммавий дам олишига мўлжалланган ташкилотлар ва қурилмалардан ташкил топади. Пансионатлар, сайёҳлар марказлари, ўрмон боғлари, мемориал боғлар ва ҳ.к.

Ҳамма маданий-маиший ташкилотларнинг босқичларга бўлиниши шаҳар аҳоли яшаш жойлари тузилмалари бирликларини шакллантиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

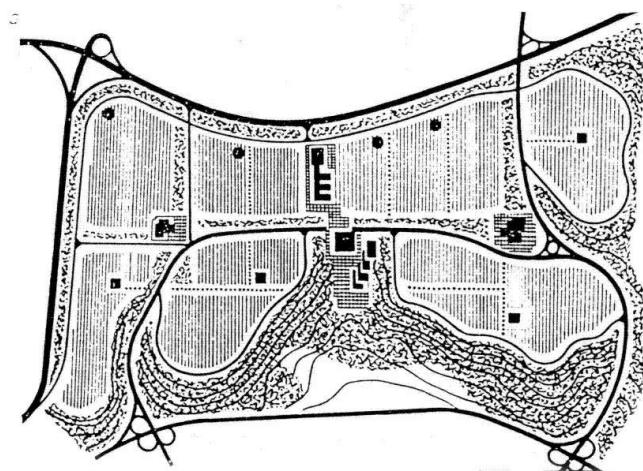
Хизмат кўрсатишни ташкил этишни тўртта босқичда амалга ошириш.

А – кичик туман, Б – турар-жой гуруҳи: 1 – кичик туман жамоат маркази; 2 – мактаб; 3 – болалар боғчаси; 4 – биринчи босқич хизмат кўрсатиш мажмуаси; 5 – стадион ва спорт майдончалари; 6 – гаражлар; В – турар-жой тумани: 1 – клуб ва кутубхона; 2 – кинотеатр; 3 – савдо маркази; 4 – спорткомплекс; 5 – поликлиника; 6 – турар-жой тумани боғи; Г – шаҳар: 1 – шаҳар маркази, маъмурий-жамоат муассасалари; 2 – тиббиёт маркази; 3 – спорт маркази; 4 – ёшлар маркази; 5 – вокзал, меҳмонхона ва коммунал муассасалари; 6 – ўқув муассасалари ва илмий тадқиқот институтлари; 7 – саноат тумани маркази; 8 – дам олиш ҳудуди муассасалари.

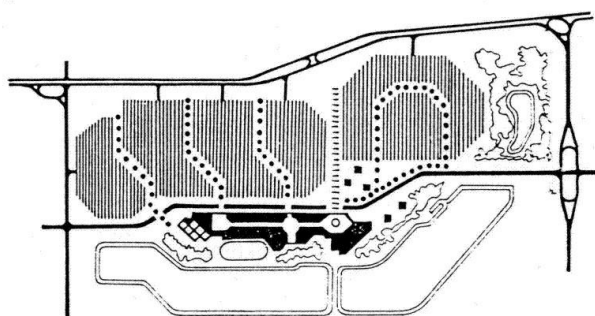

**Аҳоли яшовчи ва саноат қисмлари бўлган комплекс туман
хизмат кўрсатиш тармоқларининг режавий ташкил этилиш
схемаси:**

1 – турар-жойлар худуди; 2 – саноат худуди; 3 – кўкаламзорлар; 4 –
жамоат марказлари; 5 – туман маркази; 6 – саноат корхоналари гуруҳи
маркази; 7 – цехлар гуруҳи маркази; 8 – кичик туман маркази.

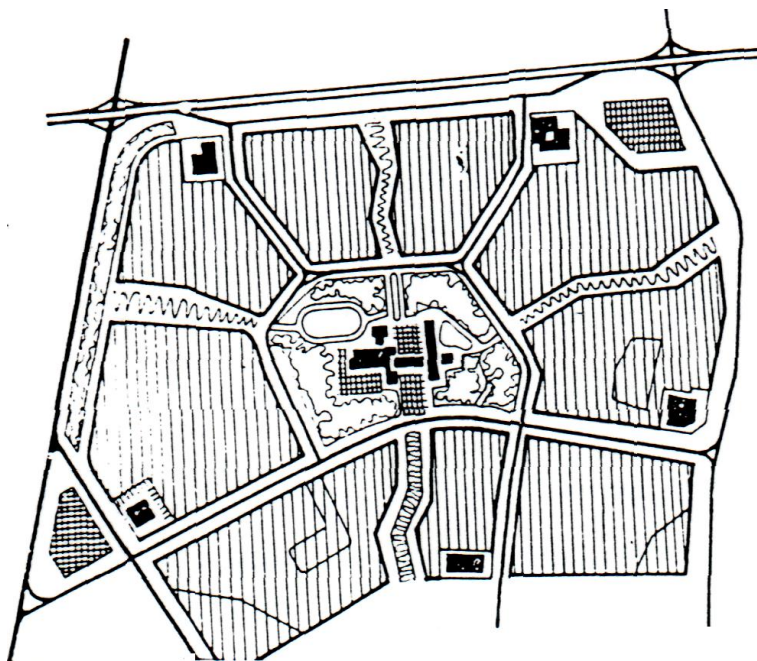
б

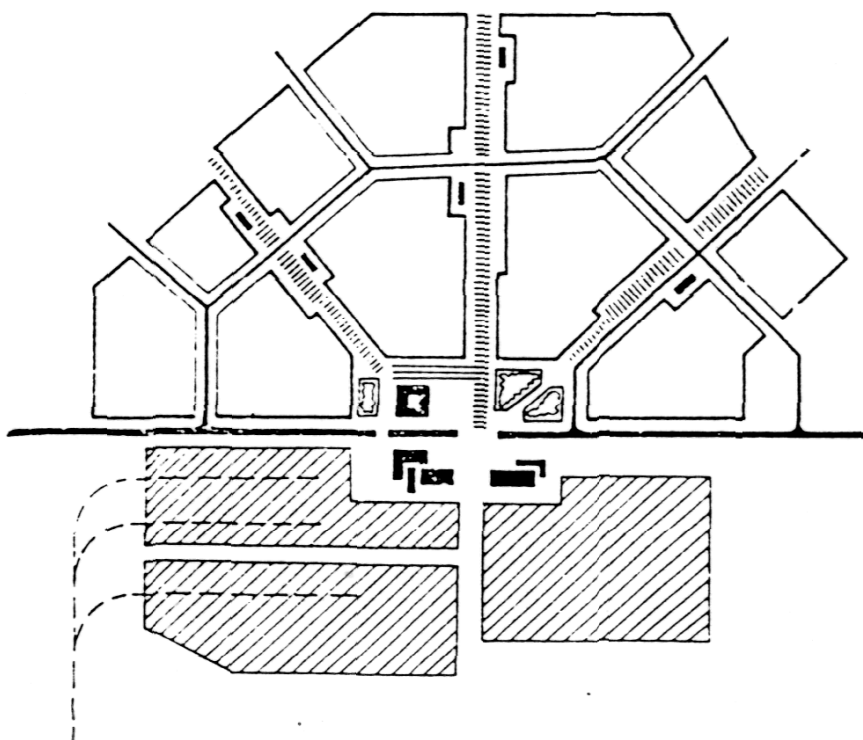
Турар-жой тумани жамоат марказининг жойлашуви:

a – магистралнинг бир томонида, лойихавий туман маркази билан пиёдалар бульвари орқали боғланади; *б* – туман магистрали бўйлаб, сув ҳавзаси қирғоғида;

A

Б

Турар-жой тумани жамоат марказининг жойлашуви:

А – боғ ичида;

Б – завод олди майдонида турар-жой ва саноат қисмлари орасида.

Хизмат кўрсатиш муассасалари ва корхоналари гуруҳларга қуйидагилар киради:

- шаҳар маъмурий ва жамоат муассасалари ҳамда ташкилотлари;
- маҳаллий аҳамиятга эга бўлган маданий-маиший муассасалар (мактаблар, кутубхоналар, музейлар, театрлар ва шунга ўхшашлар);
- шаҳар даволаш ва соғломлаштириш муассасалари (шифохоналар, поликлиникалар ва ҳоказолар);
- хўжалик ва уй-рўзғор жиҳозларини таъмирлаш устaxonалари, маҳаллий жой миқёсида аҳамиятга эга бўлган корхона ва муассасалар (нон заводлари, гўшт комбинатлари, ресторанлар, тикувчилик устaxonалари, таъмирлаш устaxonалари);

Аҳоли яшаш жойларининг тузилмаси бирлигини шакллантиришнинг кейинги омиллари, бу уларнинг йўллар ва кўчалар тизими ва оммавий транспорт тармоқлари орқали режавий элементларга-*магистраллар оралиғи*

ҳудудларига (МОХ) бўлинишидир.

«Магистраллар оралиғи ҳудуди» - магистрал кўчалар билан чегараланган ҳудуд.

Аҳоли яшаш жойларида кўчалар ва оммавий йўловчилар транспорти тармоқларини шакллантиришнинг асосий масаласи, бу қулай транспорт хизмати ва аҳоли ҳаёти учун хавфсиз бўлган шароитни яратишдир. Шу мақсадда транспортдан ҳоли бўлган ва асосан пиёдалар ихтиёрига берилган кенг турар-жой майдонлари яратилади. Бу магистрал кўча ва йўллар транспорт турини ташкил этади. Унинг ячейкаларида аҳоли яшаш жойларининг режавий элементлари магистраллар оралиғи ҳудуди шакллантирилади ва уларда турар-жой ва жамоат биноларининг мажмуалари жойлаштирилади. Кўча-йўл турлари аҳоли яшаш жойлари қисмларининг магистраллар оралиғи ҳудуди режавий чегаралари бўлиб хизмат қилади.

Магистраллар оралиғи ҳудудларининг ўлчамлари, жамоат транспорти юрадиган ва уларнинг бекатлари жойлашган магистрал кўчалар турлари, зичлиги, улар оралиғидаги масофалар аҳолининг энг яқин транспорт бекатига пиёда бориши учун белгиланган вақт миқдоридан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Энг узоқда жойлашган турар-жой биносидан транспорт бекатига пиёда келиш учун сарф қилинадиган вақт 7-8 дақиқадан ошмаслиги белгиланган. Бу транспорт бекатлари оралиғи 350-500 м дан ва улардан энг узоқ жойлашган турар-жой биносига бўлган масофа 500 м дан ошмаслиги белгиланган. Бунда аҳоли ҳаракатларининг асосий йўналиши бўйича боровчи параллел кўчалар оралиғи 600-800 м, иккинчи даражали йўналишлар бўйича боровчи кўчалар оралиғи 1000-1200 м бўлиши мумкин. Магистрал кўчаларнинг бундай оралиқларида магистраллар оралиғи ҳудудларининг майдонлари 60-100 га, магистраллар зичлиги эса 2.5-2.0 км/км кв. ни ташкил этади.

Бундай магистраллар оралиғи ҳудудлари ичида аҳоли яшаш жойларининг таркибий элементлари бўлган турар-жой туманлари ва кичик туманлар (микрорайонлар) жойлаштирилади. Турар-жой тумани ва кичик туманлар - бу турар-жой бинолари, ҳамда аҳоли ҳар куни ва кунаро фойдаланадиган хизмат кўрсатиш ташкилотларидан иборатдир.

Аҳолига хизмат кўрсатишнинг иккинчи босқичи асосида аҳоли яшаш жойларнинг иккинчи таркибий элементи – *турар-жой тумани* ташкил қилинади.

Турар-жой тумани - шаҳар аҳоли жойлашган ҳудуди режавий тузилишининг асосий унсури ҳисобланади. Унинг функцияси аҳолига юқори қулайлик яратиш, санитария-гигиена меъёрларига амал қилган ҳолда қурилишнинг ифодали архитектуравий қиёфасини яратиш. Юқори даражадаги қулайлик деганда, фақат турар-жой майдонлари билан таъминлашгина назарда тутилмасдан, балки аҳолига маданий ва маиший хизмат кўрсатиш ташкилотларини (мактаб, болалар боғчаси, ясли, дўконлар, кинотеатр, клуб, спорт иншоотлари ҳамда транспорт хизматини ташкил этиш) қуриш ҳам тушунилади.

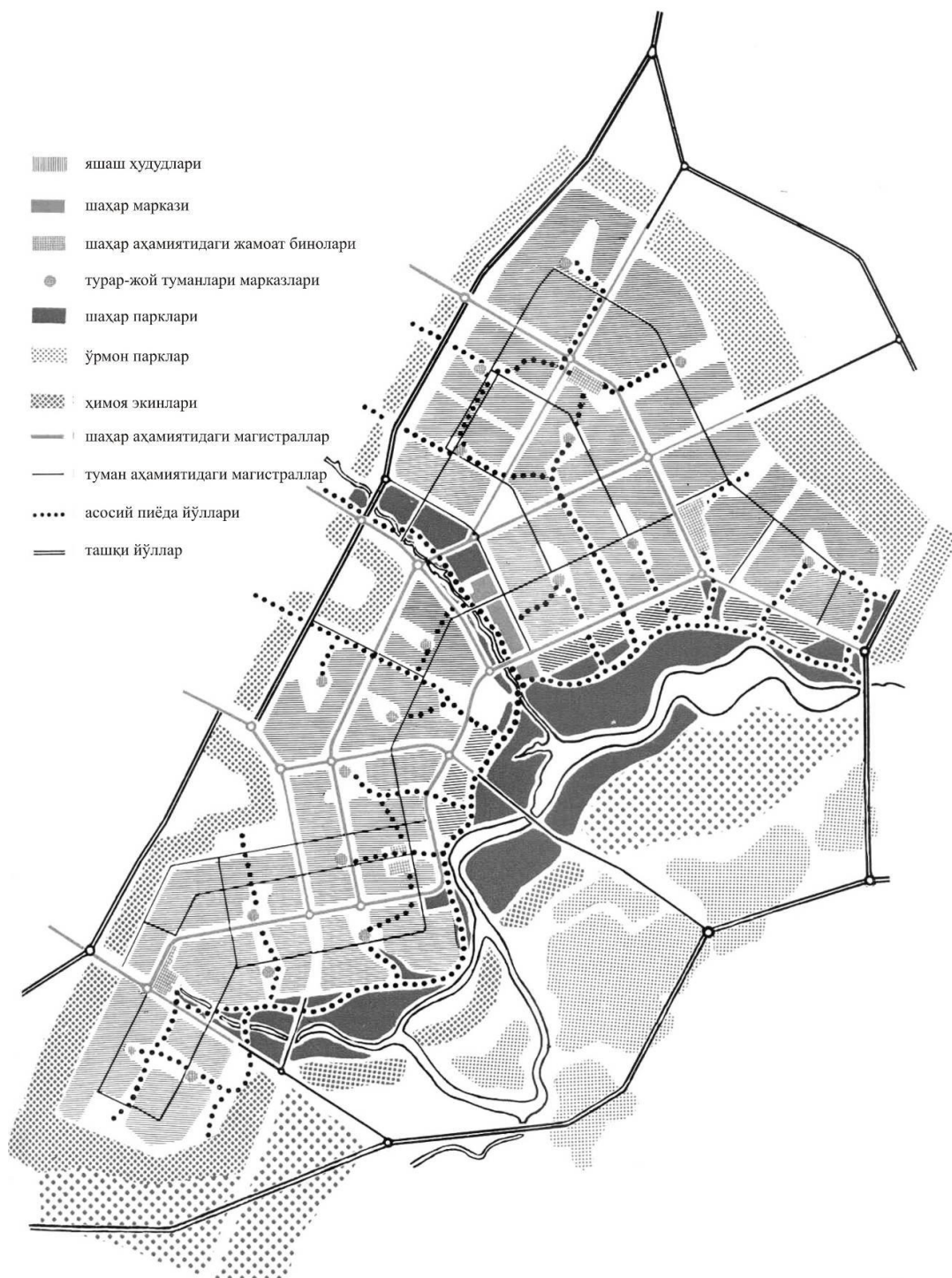
Турар-жой туманини ташкил қилиш аҳоли кунаро фойдаланадиган ташкилотларни қулай 1000-1500 м масофада жойлаштиришга асосланган. Хизмат кўрсатиш радиуси 1-1.2 км бўлганда, турар-жой туманининг ҳудуди тахминан 180-250 га, энг камида 120 та бўлиши мумкин. Қуриладиган турар-жой биноларининг ўртача баландлиги 5 қават бўлганда, турар-жой тумани аҳолисининг сони 25 мингдан 50 минг кишигача бўлиши мумкин. Агарда турар-жой биноларининг ўртача баландлиги 9 қават бўлса, у ҳолда аҳолининг сони 40 мингдан 70 минггача бўлиши мумкин.

Умумшаҳар ва туман аҳамиятидаги кўчалар турар-жой туманларининг чегаралари бўлиб хизмат қилади. Турар-жой тумани аҳолисининг сони 4-5 қаватли уйлар билан қурилганда 25-30 минг киши атрофида бўлади. Кўп қаватли баланд иморатларнинг қурилиши турар-жой тумани аҳолисининг сонини 40-60 минг кишига ҳам кўпроққа ошириши мумкин.

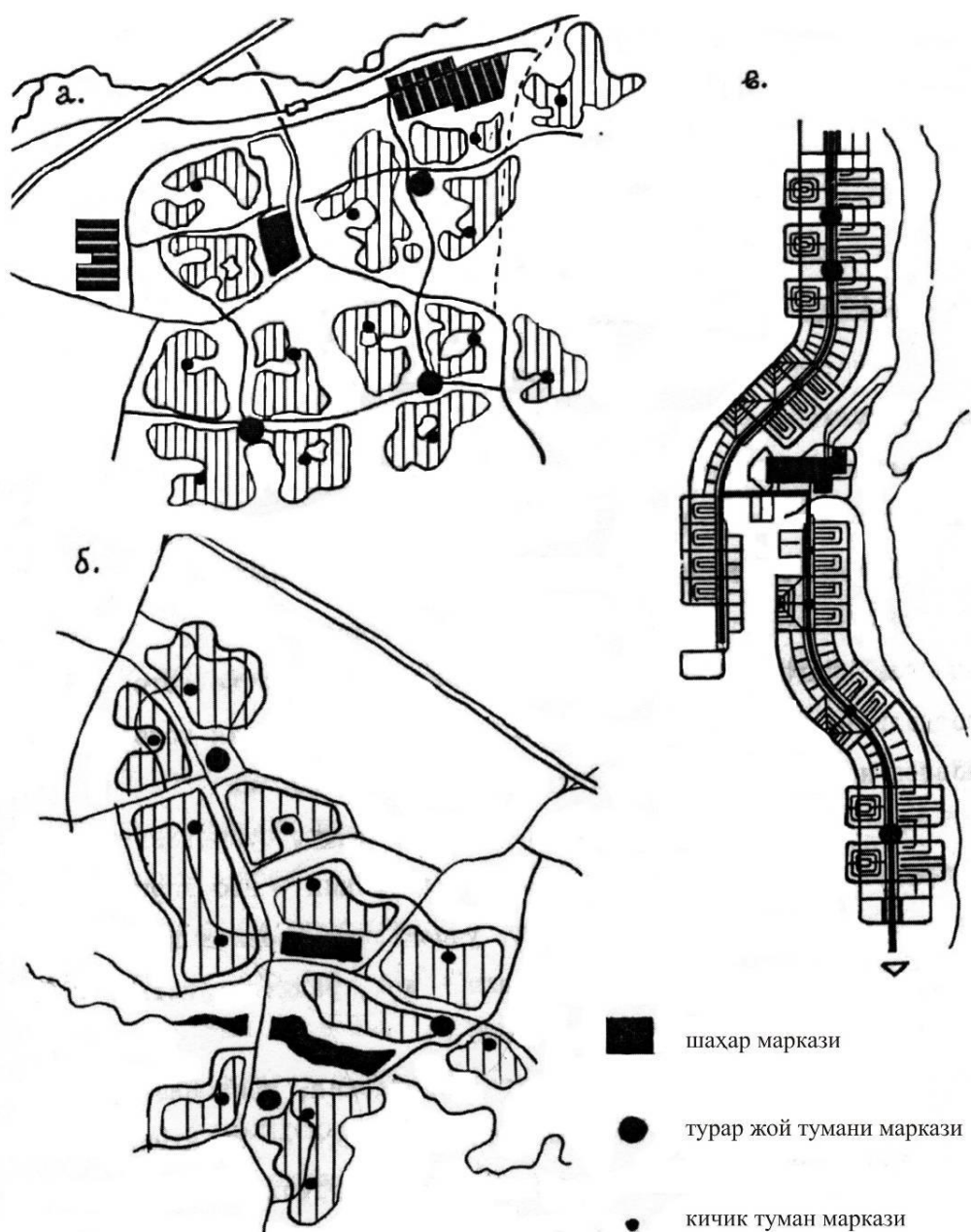
Аҳоли яшаш жойлари таркибий бирликларининг вужудга келиши шаҳар катталиги ва унинг аҳолиси сонига боғлиқдир. Бу кўрсаткичларнинг ўзгаришига боғлиқ ҳолда турар-жой тумани ва кичик туманларнинг пайдо бўлиш зарурияти ҳам ўзгариб боради. Йирик шаҳарларда турар-жой тумани ва кичик туманлари шакллантириш учун етарлича шарт-шароити мавжуддир. Кичик шаҳарларда, аксинча, бундай шароитлар йўқ бўлиб, турар-жой тумани ва кичик туман функциялари ўзаро қўшилиб кетади.

Турар-жой туманларини шакллантириш шаҳар катталигига, унинг аҳоли жойлашган (селитебная) ҳудуди режавий тузилишига, унинг шаклига, шаҳарда асосий иш жойларини жойлаштиришга, транспорт хизмати кўрсатишига, жамоат марказлари ва кўкаламзорлар тизимига боғлиқдир.

Аҳоли яшаш туманларини лойиҳалаш шаҳар бош тархи асосида амалга оширилади. Ўз навбатида шаҳар бош тархида функционал қисмларга ажратиш тизими ҳал қилинган бўлиши, аҳоли жойлашган ҳудуднинг ўрни, режавий туманларнинг чегаралари, магистрал кўчалар тизими белгиланган бўлиши, умумшаҳар марказини жойлаштириш ўрни, кўринишининг ўртача қавати кўрсатилган бўлиши лозим.

Йирик шаҳар яшаш ҳудудининг схемаси.

Шаҳарда турар-жой туманларининг шаклланишига мисоллар

а – турар-жой туманлари аниқ лойиҳавий чегарага эга;

б – турар-жой туманлари вақти-вақти билан хизмат кўрсатувчи марказларнинг аниқ тартибли системаси сифатида шаклланади;

в – турар-жой туманлари мунтазам хизмат кўрсатувчи марказларнинг таъсир худуди сифатида шаклланади.

Кичик шаҳарларда *аҳоли жойлашган ҳудуд (селитебная)* амалда турар-жой туманига тенгдир. Бу ҳолатда шаҳар маркази турар-жой тумани маркази билан бирлашиб кетади. Йирик шаҳарларда бир нечта турар-жой туманларини бирлаштирувчи ҳудудий тузилмалар ҳам шаклланиши мумкин.

Айрим ҳолларда улар ўз саноат ҳудудларига ҳам эга бўлишлари мумкин. Уларнинг энг йириклари «*режавий туман*» деб аталади. У

шаҳарнинг катта бир қисми бўлиб, аҳолиси 300-700 минг кишини ташкил этади.

Турар-жой туманларида аҳолининг турмуши ва дам олиши учун керакли гигиеник шароит яратилиши лозим. Буларга: турар-жой бинолари ва жамоат ташкилотларига қуёш нурининг бевосита тушиши, шамоллатилиши, ҳаво мусаффолиги, пиёдалар ва транспорт ҳаракатларининг бир-бирларидан ажратилиши, шаҳар шовқинининг камайтирилиши ва бошқалар.

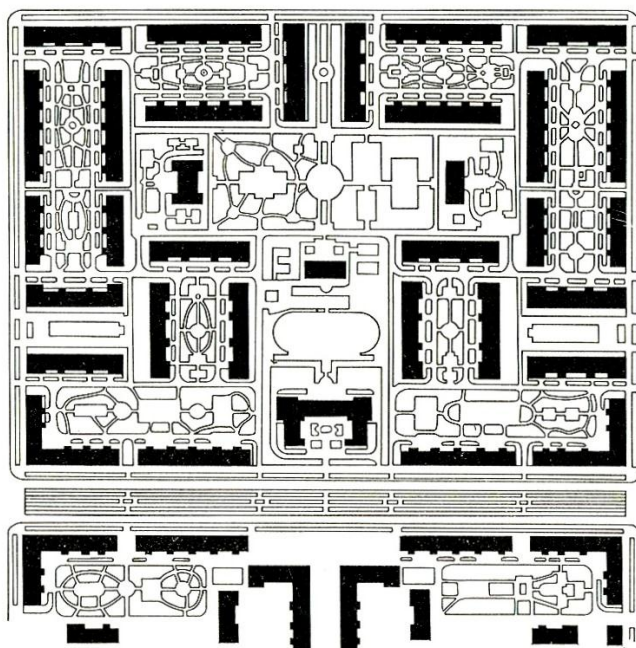
Турар-жой туманлари ўз навбатида бир нечта (4-6 та) *кичик туманларга* (микрорайонларга) бўлинади.

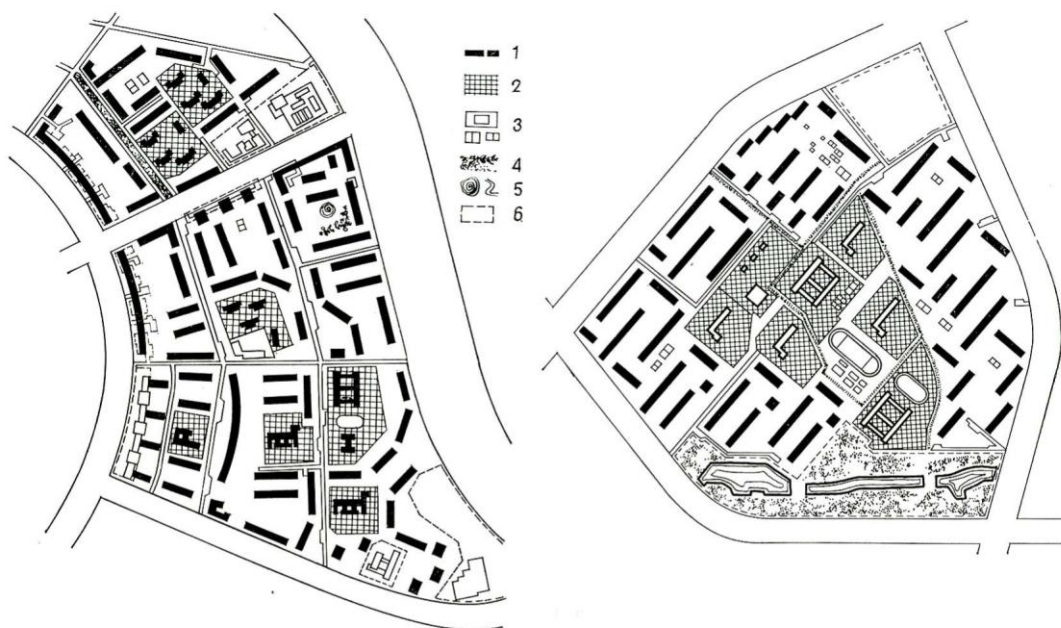
Кичик туман – бу яшаш ҳудудининг минимал структуравий бирлиги бўлиб, унда болаларни тарбиялаш ва ўқитиш, умумий овқатланиш, савдо, хўжалик-маиший хизмат кўрсатиш, маданий-оқартув тадбирлари, жисмоний тарбия ва дам олиш учун дастлабки ва кўпроқ зарур бўлган муассасалар мажмуаси бўлиши мумкин ва мақсадга мувофиқдир. Бу муассасаларга энг қулай ва яқин йўл шаҳар йўллари билан кесишмаган ҳолда, энг узоқ турар-жой қурилмасидан пиёда 5-7 дақиқадан ошмайдиган ҳолда таъминланиши лозим. Бу эса хизмат кўрсатиш радиуси 400 м.га ёки йўл узунлиги 500 м.га тўғри келади.

Кичик туманларни шакллантиришнинг умумий талаблари ва қоидалари ҳамда магистраллар оралиғи ҳудуди ўлчамлари билан кичик туман майдонларининг нисбати битта магистраллар оралиғи ҳудуди ичида бир нечта 4-6 кичик туман шакллантириш лозимлигини белгилайди

Кичик туман ҳудуди 20-30 га бўлиб, аҳолисининг сони эса 6-9 минг кишини ташкил этади. Юқори қаватли турар-жой бинолари қурилган йирик шаҳарларда аҳоли сони 12-18 минг, баъзи ҳолларда 20минг кишини ташкил этиши мумкин. Кичик туманлар сони турар-жой туманининг ўлчамларига ва бошқа маҳаллий шароитларига боғлиқ. Мавжуд режавий ҳолатга боғлиқ ҳолда турар-жой тумани кичик туманлар гуруҳи шаклида, ёки йириклаштирилган кичик туманнинг яхлит ҳудуди шаклида лойиҳаланиши мумкин.

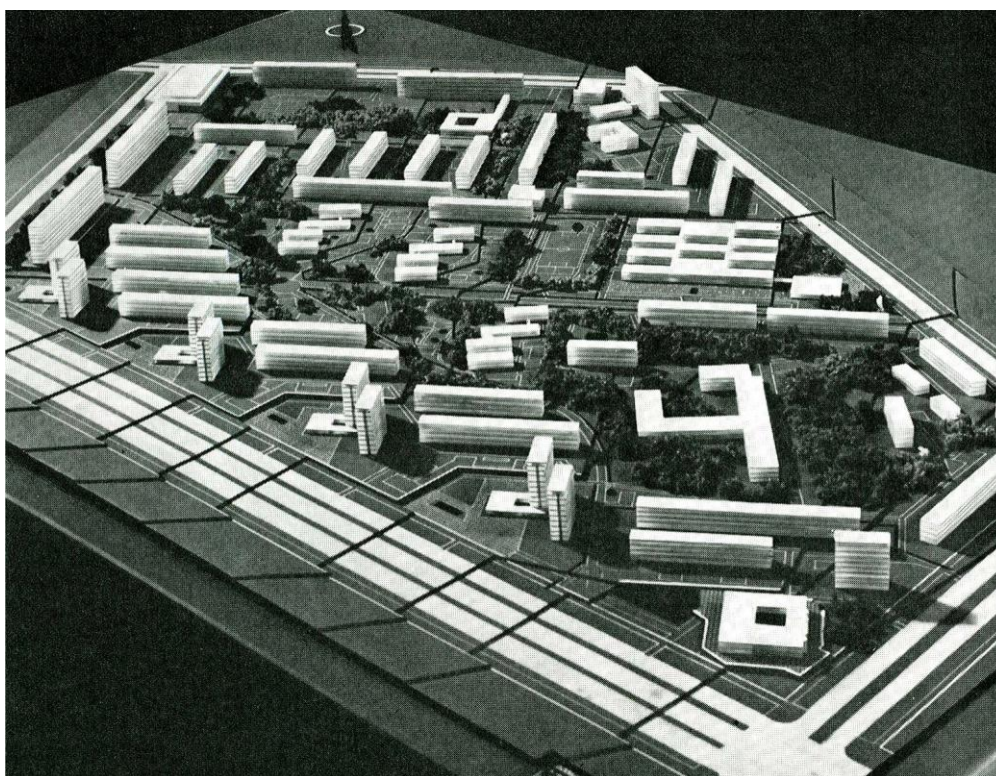
Тошкент. Чилонзор
даҳаси. Дастлабки турар-
жой кварталлари
лойиҳаси, 1956-1957 йй.
Архитекторлар О.
Гаазенкопф,
И. Демчинская, О.
Ружковский ва б.

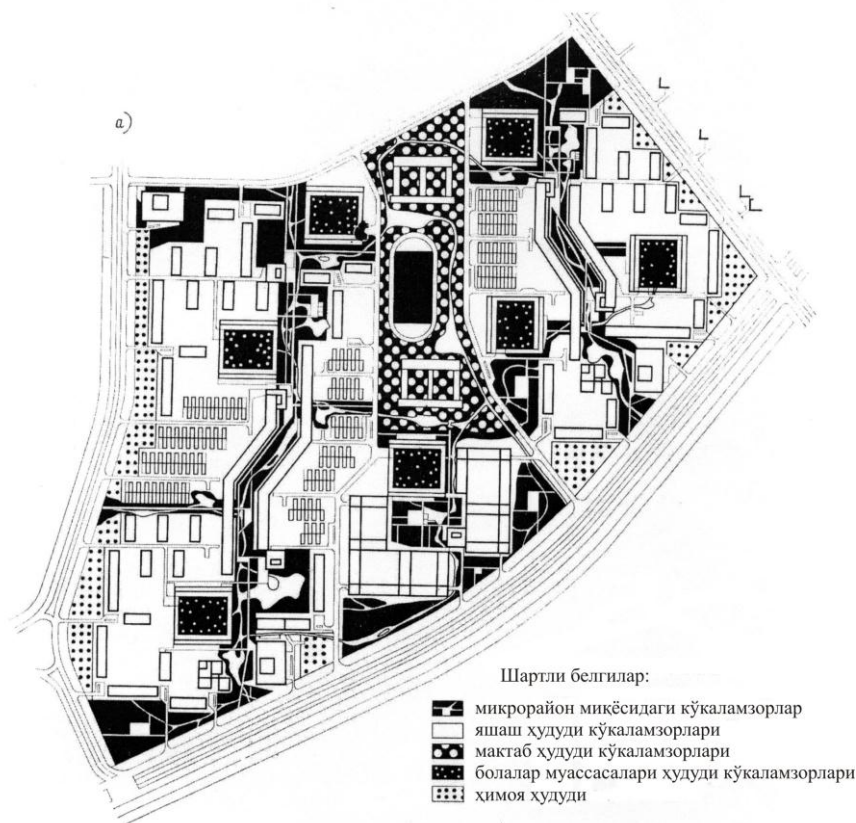

Тошкент. Марказий лойиҳавий туманнинг №1 ва 2 кичик туманларини қуриш лойиҳаси, 1967 й. Архитекторлар В. Гинзбург, Ю. Ранинский, А. Рогачев, инж. В. Ханджи ва б. Моспроект-1.

1 – турар уйлар; 2 – болалар муассасалари, мактаблар ва ҳар кун фойдаланиладиган маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасалари ҳудудлари; 3 – спорт қурилмалари; 4 – умумий фойдаланишга мўлжалланган кўкаламзорлар; 5 – сув қурилмалари; 6 – микрорайон таркибига қирмайдиган ҳудудлар чегараси.

Тошкент. Кичик туман Ц-7. Макет фотоси, 1966 й. Архитекторлар Л. Гусева, И. Дикарева, В. Медведев, В. Успенский, инж. И. Кширель ва б.

Кичик туман қурилишининг эскизи. Тошкент.

а) кўкаламзорлар схемаси;

Кичик туманни энг кичик таркибий элемент сифатида аҳолисининг сони 4-6 минг дан ортиқ бўлган барча аҳоли яшаш жойларида шакллантириш мумкин. Аҳолисининг сони 15 минг кишидан кам бўлган кичик шаҳарларда турар-жой туманини ташкил қилиш имконияти йўқдир. Бундай шаҳар марказида аҳоли ҳар куни, кунаро ва эпизодик фойдаланадиган барча хизмат кўрсатиш ташкилотлари мужассамлашади. Шаҳарлар аҳолиси сонининг ортиб бориши билан уларда турар-жой туманларини ташкил қилиш имконияти ҳам ортиб боради. Аҳолисининг сони 50 минг кишидан иборат бўлган шаҳарда бир нечта кичик туманни ўз ичига олган битта турар-жой туманини ташкил қилиш мумкин. Бундай турар-жой туманининг маркази шаҳар маркази билан бирлашиб кетади. Аҳолиси 50 минг кишидан ортиқ бўлган шаҳарларда бир нечта турар-жой тумани ва аҳолида шаҳар маркази вужудга келади.

5.2. Турар-жой туманлари ва кичик туманларнинг функционал-режавий тузилишини шакллантиришга таъсир қилувчи омиллар.

Турар-жой туманлари ва кичик туманларни шакллантиришнинг умумий тамойиллари турли табиий-иқлим шароитидаги шаҳарлар учун ўз кучини сақлайди. Шу билан бир қаторда, Ўзбекистоннинг айрим туманлари, вилоятлари ўзига хос табиий-иқлим, демографик, ижтимоий турмуш

хусусиятларига эгадир ва уларни турар-жой туманларини шакллантиришда ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Бундай хусусиятларни ҳисобга олиш аҳоли учун янада қулайроқ яшаш шароитини яратишга, турли вилоятларда ўзига хос бўлган турар-жой қурилишини шакллантиришга ёрдам беради.

Аҳоли демографик таркибида мактабгача ва мактаб ёшидаги болалар сонининг кўп бўлиши турар-жой бинолари ва жамоат биноларининг қурилишига таъсир кўрсатади. Бу болалар боғчалари ва умумтаълим мактабларидаги ўринларнинг сонини оширишни тақозо этади. Бу ўз навбатида турар-жой тумани ва кичик туманлардаги турар-жой бинолар саҳни зичлигининг камайишига олиб келади.

Ўзбекистон ўзининг географик жойлашиши бўйича қадимдан одамлар ўзлаштирган воҳаларни, қумликларни ва тоғли ерларни ўз ичига олади. Бундан ташқари континентал иқлимга эгадир. Буларнинг ҳаммаси аҳолига қулай яшаш шароити яратиш учун турли тадбирларни кўзда тутишни тақозо этади.

Табиий-иқлимий шароитлар. Республикамизда ёзнинг иссиқ кунлари 5-6 ой, ўта иссиқ даври эса 2-4 ой давом этади. Бундай даврларда яшаш учун ноқулай бўлган шароит вужудга келади. Бундай даврларда аҳоли турмуш жараёнларнинг бир қисми салқин жойларда, очик ҳавода ўтказилади. Шу туфайли турар-жой туманлари ва кичик туманларни шакллантиришда аҳоли турмуш тарзининг ана шу ўзига хос томонларини ҳисобга олиш зарурдир.

Қуёш радиациясининг кучлилиги, ҳавонинг қуруқлиги ва ҳароратининг юқорилиги, ёз ойларида деярли ёғингарчилик бўлмаслиги турар-жой туманлари ва кичик туманларни кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштириш бўйича махсус тадбирлар қурилиши тақозо этади. Булардан ташқари Республикамиз ҳудудлари турли шамол шароитлари билан ҳам фарқланади, яъни баъзи вилоятларда шамол тезлиги кам бўлса, баъзи туманларда кучли шамол эсади. Бу эса аҳоли яшаш жойларини шамоллатиш тадбирларини қурилиши, айрим ҳолларда шамолдан асраш чораларини қурилиши талаб қилади.

Муҳандислик-қурилиш шароитлари нуқтаи назаридан Ўзбекистон аввало юқори сейсмик зонага киради, замини эса кўп ерларда чўкувчан ҳисобланади. Шаҳар аҳолисининг 80 %и сейсмик туманларда жойлашган. Юқори сейсмик шароит асосан бино қисмларига катта талаблар қўйилади. Шу билан бир каторда турар-жой биноларининг баландлигини камайтириш каби шаҳарсозлик талабларини ҳал қилади.

Ҳозирги вақтда *шаҳарсозлик шароитларининг* энг муҳими, бу Ўзбекистон шаҳарларининг кенгайиши учун захира ҳудудларининг чекланганлигидир. Шаҳарларнинг кенгайиши ҳозирги кунда қимматбаҳо қишлоқ ҳўжалиги ерлар ҳисобига юз бермоқда.

Шаҳарларнинг кенгайиши учун ерларнинг етишмаслиги шаҳарлар аҳолиси тез кўпаяётган бир шароитда шаҳар ҳудудларидан, жумладан турар-жой туманлари ва кичик туманлар ҳудудларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва уларни тежашни муҳим шаҳарсозлик

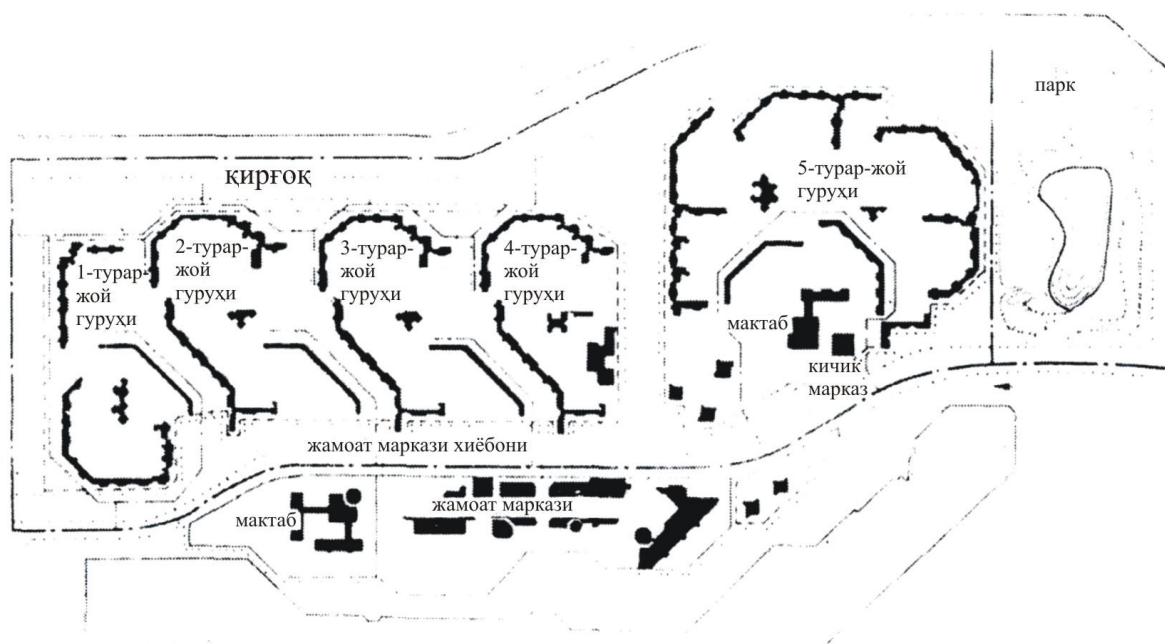
муаммосига айлантиради.

Ўзбекистоннинг табиий-иқлим, демографик, муҳандислик қурилиш ва бошқа ўзига ҳос шароитлари турар-жой туманлари ва кичик туманларнинг функционал-режавий тузилишига кучли таъсир кўрсатувчи омиллар ҳисобланади.

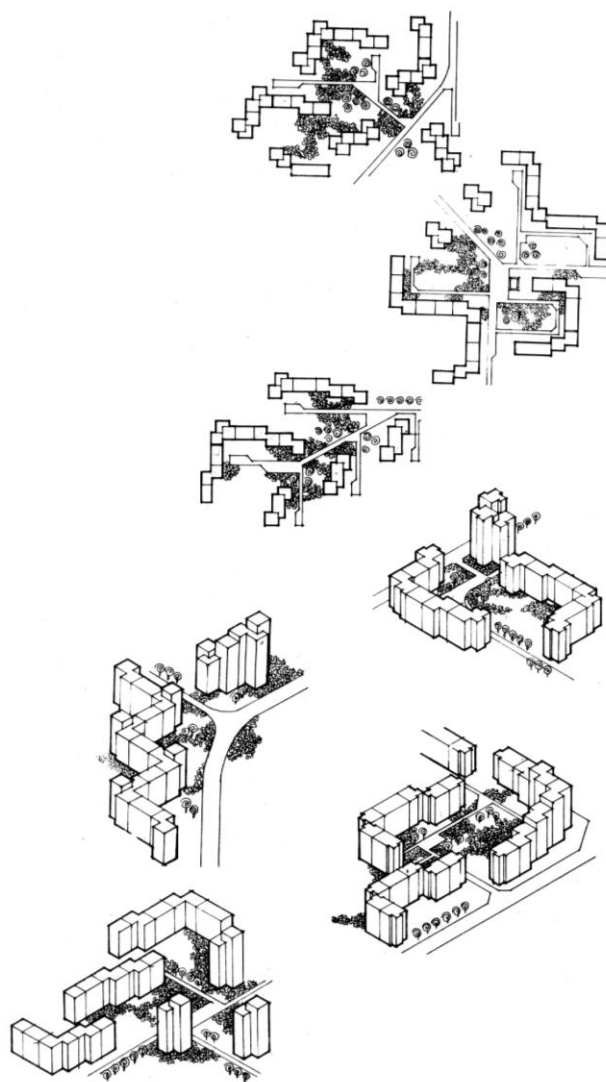
5.3. Турар-жой қурилмалари

Турар-жой тузилмалари учун қурилишнинг қуйидаги усуллари характерлидир: *периметрал, гуруҳли, сатрли, эркин ва комбинациялашган усуллар*.

Периметрал қурилмалар иморатлар магистраллараро ҳудуд чегарасида қурилиш чизиги периметри бўйлаб жойлашади. Узлуксиз ва узилган бўлиши мумкин. Инсоляция ва шамоллатиш масалалари қийин ҳал этилган. Магистраллар шовқини таъсир этади. Асосан кварталларни қуришда қўлланилган. Ҳозирги кунда бу усул деярли қўлланилмайди.

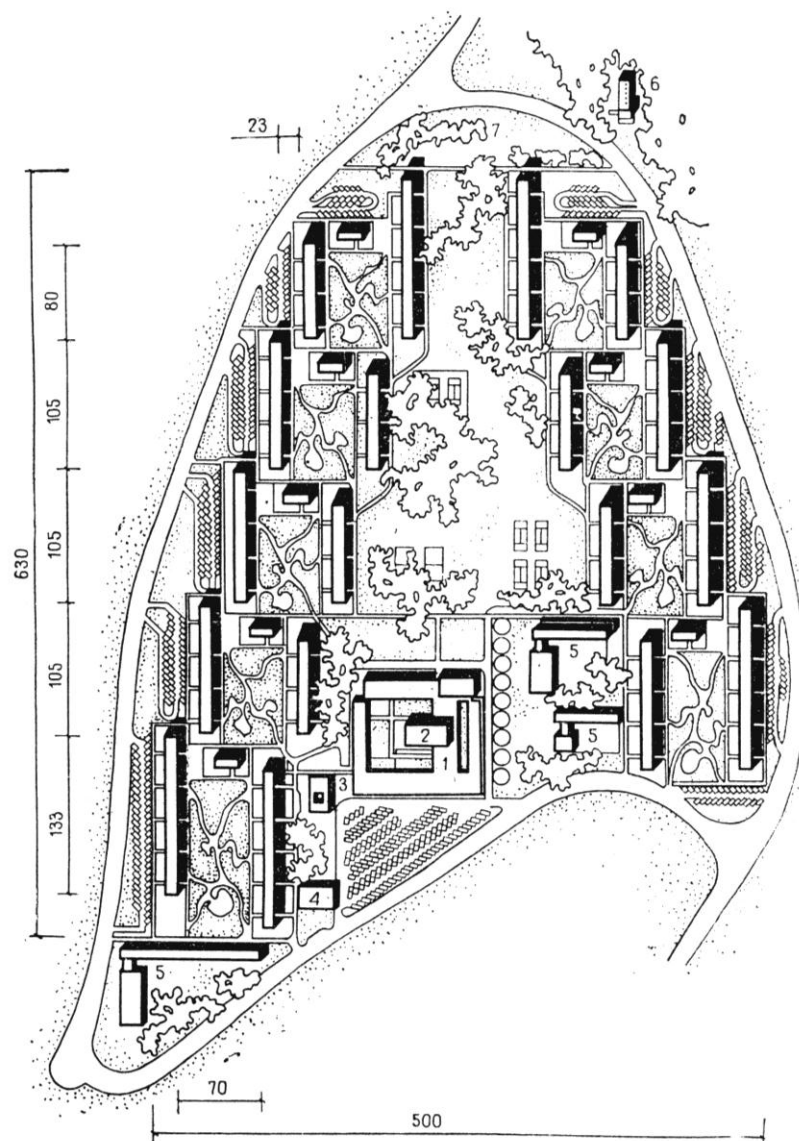

Гуруҳли қурилмалар билан лойиҳаланган кичик туман.

Турар-жой гуруҳларини ташкил этиш мисоллари.

Гуруҳли қурилмалар бир нечта турар-уйларнинг битта квартал ёки кичик туман ҳудудида боғланиши билан характерланади. Периметрал қурилмалардан фарқли равишда бу усул ташқи ва ички муҳитнинг боғлиқлиги масаласида энг қулай шароитни яратиб беради, бу эса ўз навбатида яхши шамол айланишини таъминлайди. Гуруҳли қурилишда ички томонда жойлашган уйлар шовқин ва чангдан ҳимояланган бўлади. Турар-жой кварталларини гуруҳли қурилишида биноларнинг асосий қисми ориентацияси чегаралаб турувчи магистраллар йўналишига мос бўлади. Бу эса ҳар доим ҳам биноларнинг яхши инсоляциясини таъминламайди ва шовқин ва чангдан ҳимояламайди. Бу усул кичик туманлар лойиҳалашда қўлланилади.

Сатрли қурилма (Парижнинг турар-жой тумани)

1 – савдо маркази; 2 - универсал зал; 3 – тиббиёт маркази; 4 – автомобилларга хизмат кўрсатиш хонаси; 5 – мактаблар; 6 – иссиқ сув билан таъминлаш маркази; 7 – ер ости гаражи.

Сатрли қурилмалар. Қурилатган ҳудудда барча бинолар ориентацияси бир хиллиги билан сифатланади. Шамол айланиши яхши бўлади. Сатрли қурилишда шовқин ва чангдан яхши ҳимояловчи энг қулай ориентацияни танлаш мумкин. Бу усул кичик туман қурилишида қўлланилади, олдин кварталлар қурилишида қўлланилган.

Кичик туманни эркин қурилиш билан лойиҳалашга мисол.

Эркин қурилмалар - иморатларнинг ҳар хил композицияда, бир неча усулларни аралаштирган ҳолда қўлланилиши билан характерланади. Инсоляция, шамоллатиш, шовқин ва чангдан ҳимоя қилиш масалалари яхши ечилади. Эркин қурилиш қурилаётган ҳудуд билан ташқи муҳит ўртасида органик боғлиқликни юзага келтиради. Ҳозирги вақтда бу усул жуда кенг тарқалган.

Комбинациялашган схема ўзида ҳар хил усуллар элементларини жамлайди ва санитар-гигиеник талабларни ҳисобга олган ҳолда биноларни қулай жойлаштиришга имкон беради. Ҳозирги кунда бундай қурилиш кўпроқ мос келади ва айниқса, туманлар реконструкциясида жуда қўл келади.

Кичик туман қурилиш композицияси турар-жой қурилишининг юқорида келтирилган барча усулларида фойдаланади. Мураккаблаштирилган гуруҳ композицияларини ҳам қўллашади.

Қурилиш усулини танлашга табиий-иқлимий омиллар: доимий эсадиган кучли шамолларнинг мавжудлиги, қуёшли кунлар миқдори ва ҳ.к. лар катта таъсир кўрсатади.

Турар-жой бинолари ҳамда турар-жой ва жамоат бинолари орасидаги масофани соя солаётган иморат қавати бўйича қабул қилиш лозим. Турар-жой биноларини магистрал кўчалар қизил чизиғидан камида 6 м, маҳаллий

кўчалар қизил чизигидан камида 3 м масофада жойлаштириш лозим.

Ўзбекистон аҳолисининг тез кўпайиб бориши ва шаҳарларнинг кенгайиши учун бўш майдонларнинг ниҳоятда камлиги туфайли ҳудудлардан фойдаланиш серунумлиги, самарадорлигини ошириш мақсадида турар-жойлар зичлигини ошириш республикамиз катта шаҳарлари учун тобора долзарб масалага айланиб бормоқда, шаҳар ҳудудларини тежаб сарфлаш зарурати кучаймоқда.

Қизил чизик - магистраллар, кўчалар, майдонлар ҳудудини қурилишга мўлжалланган ҳудуддан ажратиб турувчи шартли чегара.

Қурилиш чизиги - қурилатган ҳудуднинг чегарасини белгилайди. Баъзан юқорида келтирилган чизиклар мос тушиши мумкин, аммо одатда қурилиш чизиги кичик туман ва кварталлар ичига (қизил чизикдан камида) 3 - 6 м ичкарига жойлаштирилади.

Қизил чизик ва қурилиш чизиги орасидаги макон яшил ҳимоя қисми чун фойдаланилади.

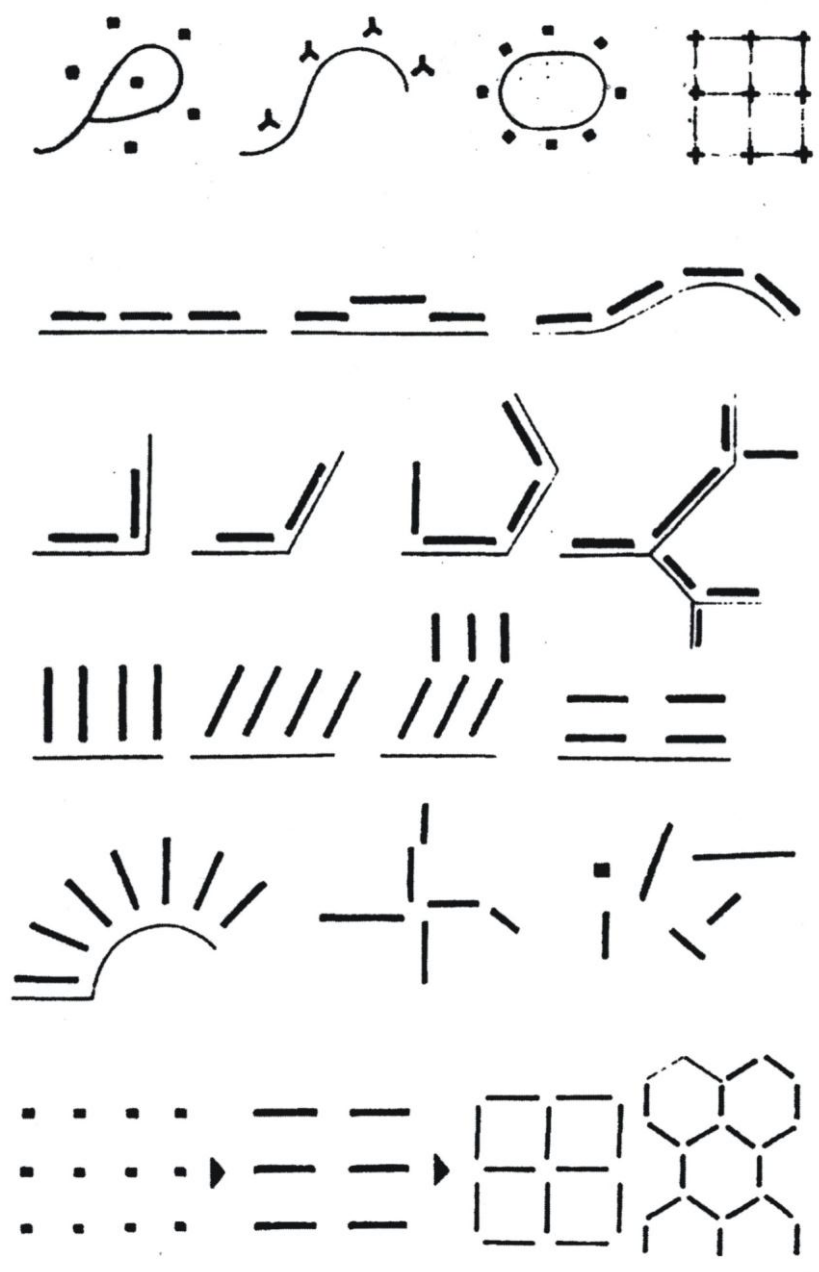
Туманнинг меъморий-маконий композициясига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- табиий-иқлимий;
- ландшафт;
- шаҳарнинг бош режасидан келиб чиқадиган , лойihalанаётган туманнинг маҳаллий (тархий) шарт-шароитлари;
- турар-жой муҳитини қуриш усуллари – турар-жой ва жамоат бинолари турлари, ҳудудни ободонлаштириш.

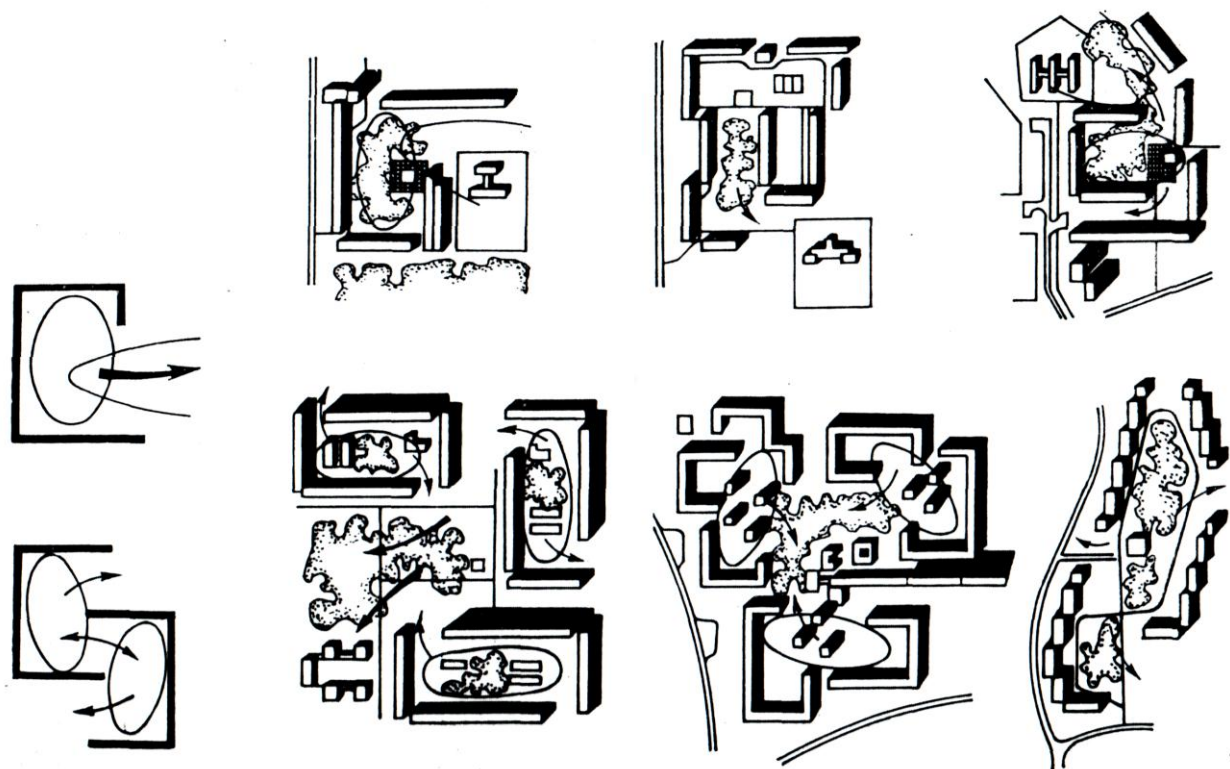
Шу кунларгача турар-жой бинолари аҳолига хизмат кўрсатиш хоналаридан ажралган ҳолда қуриб келинди. Хизмат кўрсатиш хоналари белгиланган масофаларга риоя қилинган ҳолда такрор ёки бир жойга тўпланган ҳолда жойлаштириб келинди. Шаҳар ҳудудларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммосининг юзага келиши муносабати билан аҳолига хизмат кўрсатиш хоналарини ўз ичига олган турар-жой биноларини, улар мажмуасини яратиш зарурати туғилди. Бу эса турар-жой бинолари архитектурасидаги янги масаладир. Бу ерда турар-жой биноси мажмуаси аҳолисининг оптимал сонини топиш талаб қилинади. Аҳоли сони хизмат кўрсатиш хоналарининг ривожланган даражасини ва уларнинг рентабел ишлашини таъминлаши лозим.

Шовқиндан ҳимоя қилинган турар- жой биноларини яратиш.

Автомобил ва шаҳар транспорти турларининг кўпайиши, ҳамда улар ҳаракати тезлигининг ошиши туфайли шаҳарда шовқин даражаси ва унинг таъсири кучайишига олиб келди. Айниқса, шаҳар катта кўчалари таъсири остидаги қисмларда аҳоли яшаши санитария-гигиена шароитининг ёмонлашуви юз бермоқда. Бу эса турар-жой биноларини жойлаштириш усуллари билан бир қаторда, биноларнинг режавий тузилишини ҳам қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда, уларнинг шовқиндан ҳимояланганлигини ошириш талаб этилмоқда.

Биноларни гурухлашнинг энг оддий мисоллари.

Периметрал қурилмалар билан чегараланган ички фазовий муҳитга эга бўлган ёпиқ ҳажмий-фазовий мажмуалар.

5.4. Турар-жой тумани ва кичик туманда транспорт хизмати.

Транспорт инфраструктураси.

Шаҳар транспортининг бемалол ишлаши учун ёрдамчи иншоотлар ва қурилмалари турли хизматларининг ривожланган тармоғи керак. Оммавий йўловчи транспорти учун йўл контакт тармоғидан ташқарии буларга: депо, автопарк, ремзавод ва таъмирлаш устахоналари киради. Оммавий транспорт: йўлларида диспетчерлик пунктлари, якунловчи пунктлар, таянч подстанциялар қурилади. Буларнинг барчаси саноат ва коммунал қисмларда жойлаштирилади.

Индивидуал транспорт учун бензоколонкалар, техник хизмат кўрсатиш станциялари, диагностик пунктлари, ГАИ постлари зарур бўлади.

Магистраллараро ҳудудда транспорт.

Транспорт хизмат кўрсатишнинг талаблари ҳудуднинг функционал вазифаси орқали аниқланади.

Саноат ва коммунал қисмларига хизмат кўрсатиш ҳудуд талаблари асосида амалга оширилади. Кичик туманларда ҳоҳлаган бинога киришни, магистрал кўчаларга чиқишни (чорраҳадан 100 м) таъминлаш, доимий сақлаш учун гаражлар, автомобилларни вақтинчалик сақлашга тўхташ жойлари ажратилади.

Хавфсизликни таъминлашга қуйидагилар орқали эришилади:

- ҳар томондан очик ўтиш жойларини чегаралаш;

- пиёда ва транспорт йўллари ажратиш.

Транспорт схемаси оддий ва тушунарли бўлиши лозим. ҚМҚда транспорт лойиҳалашнинг қоидаси берилган, хусусан кириш жойларининг эни 3,5-5,5, агар 3,5 м бўлиб, 300 м дан ошиқ узунликда ҳар 100 м да бўлса, 6х15 м майдончалар ташкил этилади. 150 км узунликдаги, берк кўчалар радиус-10 м бурилиш билан тугатилади. Уларнинг эни 5,5 м. Бинолар деворигача масофа 5 м ортиқроқ. 9 қаватли бинолар эни 3,5 м ли йўл билан ўралади, деворигача оралиғи 8 м дан ортиқ. Сейсмик зоналарда 8-12 м.

Бурилиш радиуси 5 м. Кичик туманларнинг барча нуқталаридан оммавий йўловчи транспортда бекатларигача бўлган масофа 400 м. Бекатлар асосан чорраҳаларда жойлашади, оралиғи 300-500 м. оммавий йўловчи транспортда бекатларида, Айниқса метро бекатлари яқинида қурилишни зичлаштириш лозим.

Йўловчи транспорти. Йўловчиларни ташиш оммавий йўловчи, индивидуал ва корхона транспортидан оммавий йўловчи транспортда 86 % йўловчи ташишни бажаради. Йўловчи оқими транспорт тармоғи қирқимида, вақт оралиғида ташиладиган йўловчилар сонидир. Бекатлардаги йўловчи айланиши чиқаётган ва тушаётган йўловчилар сонидир.

Ташиш қобилияти берилган турдаги бир йўналишда ташиши мумкин бўлган меъёрий сиғим - йўлнинг 1 м^2 3 та одам тўғри келгандаги вагондаги йўловчилар сони. Зўриққан, сиғим - м^2 га 5 та одам тўғри келади. Юриш тезлиги - амалий жиҳатдан йўловчилар ҳаракати тезлиги. Эксплуатацион тезлик - транспортни охириги пунктларида тўхтаб туришини ҳисобга олгандаги ўртача ҳаракат тезлиги. Оммавий йўловчи транспорт тармоқлари йўловчи оқимларини максимал даражага етганда эрталаб ва кечқурунги тифиз вақтида ҳисобланади.

Шаҳар оммавий йўловчи транспорти тезкорлиги ва кишиларни сиғимига қараб бир неча гуруҳларга бўлинади.

Гараж ва автомобил тўхташ жойларини жойлаштириш қурилиш меъёрларига кўра гаражлар 1000 кишига 150-200 машина ҳисобидан лойиҳаланади. Автомобил тўхташ жойининг майдони 1 та машинага 25 м^2 . Очiq автомобил тўхташ жойлари учун умумий машинанинг 30-50 % ига мўлжаллаб ҳудуд ажратилади.

Гараж ва автомобил тўхташ жойларини ички тор кўчаларда, кичик туман ҳудудига кираверишда (транспорт ҳаракатига ҳалақит бермаслиги учун) жойлаштириш ҳамда ер остидан фойдаланиш тавсия этилади. Тўхташ жойлари аҳоли учун қулай жойлаштирилиши ва турар-жой муҳитининг санитар ҳолатини бузмаслиги керак.

машиналари учун тўхташ жойлари кўзда тутилиши керак.

Тўғри лойиҳаланган автомобил тўхташ жойлари ўзига жалб этадиган кўринишда бўлиши мумкин. Тўхташ жойларини оддий ташкил этиш кўча бўйидаги ҳаракат қисмлари чеккасида жойлаштиришдир. 100 м кўчада 15-20 та автомобил жойлашади.

Қулайликлари - алоҳида майдон талаб қилинмайди;

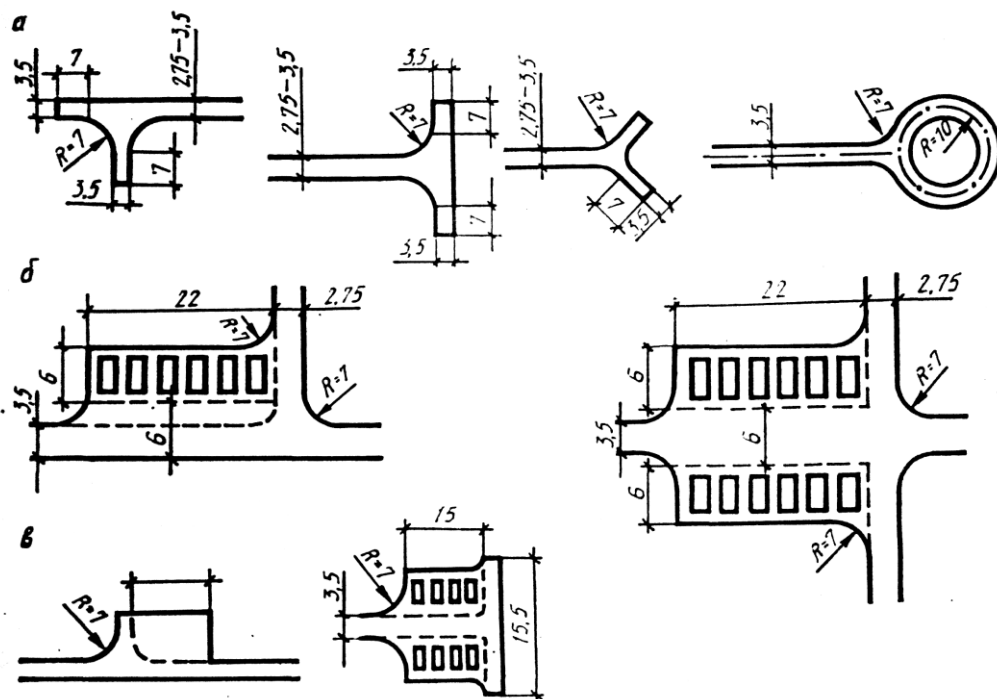
Камчиликлари - бинога яқинлашиш қийинлашади ва битта йўлакни банд қилади. Замонавий автомобиллаштиришда муаммоларни ҳал қилмайди

Кичик туманнинг транспорт тармоғи маҳаллий кўчалардан ташқари ички ва ёрдамчи тор кўчаларни ўз ичига олади.

Ички тор кўчалар иморатларга бориш учун, ёрдамчи тор кўчалар хизмат кўрсатиш транспорти учун фойдаланилади.

Кичик туман транспорт тармоғини лойиҳалаганда, асосий шарт - бу аҳолининг ҳаёти ва фаолияти хавфсизлигини таъминлаш ҳамда шовқин-сурон, чанг, газдан максимал ҳимоя қилиш. Тор кўчаларни лойиҳалаганда транзит ҳаракат ва катта ҳаракат тезлигидан қочиш керак. Шунинг учун тупикли ва ҳалқали тор кўчалар қўлланилади. Уйлар гуруҳига кириш учун икки томонлама тор кўчаларнинг кенглиги 6 м, бир томонлама ва тупикли тор кўчалар учун 3,5, - 4 м олинади.

Тупикли тор кўчаларнинг охирида 12 x 12 м ли қайрилиш майдончаси ёки радиуси 10 м ли айланма ёки Т - симон қайрилиш майдончаси. унинг минимал радиуси ички томон бўйича: асосий тор кўчаларда 10 м, ёрдамчи тор кўчаларда 8 м ни ташкил этади. Кичик туманнинг барча иморатларига ёнига қарши 3,5 - 6 м ли кўчалар; 9 қаватдан паст турар жойлар ва 5 қаватдан паст жамоат биноларига бир томондан, 9 қаватдан баланд турар-жойлар ва 5 қаватдан баланд жамоат биноларига икки томонлама тор кўчалар кўзда тутилмоғи лозим.

Қайрилиш жойлари ва автостоянкаларни ташкил этиш: *а* – қайрилиш тупиклари; *б* – ўтиш йўлакларидаги автостоянкалар; *в* – қайрилиш тупиклари билан бирлаштирилган автостоянкалар.

Ёнғинга қарши тор кўчалар ва иморатларнинг девори орасида тўсиқлар ва дарахтлар жойлаштирилиши мумкин эмас. Эни 3,5 м ва узунлиги 100 м дан ошиқ тор кўчаларда узунлиги 1,5 м ва эни 6 м ли, ўтиш қисми билан бирга қайрилиш майдончалари кўзда тутилмоғи лозим. Тор кўчалар кўчаларнинг ўтиш қисмига лойиҳаланаётган туманларда кўпи билан 300 м ва қайта курилаётган периметрал курилмали туманларда кўпи билан 180 м ораликда туташмоғи керак. Турар-жойларга олиб борувчи тор кўчалар ва пиёда йўлларни турар-жой ва жамоат бинолари деворларидан камида 5 м узоқликда ўтказиш лозим.

Кўчалар ва йўллар тармоғи, жамоат транспортини ташкил этиш.

Турар-жой туманида ҳаракат тизимини ташкил этиш унинг тархий ва функционал таркибига таъсир кўрсатади. Турар-жой туманлари автомобил транспорти ва пиёдалар ҳаракатини ажратишни ҳисобга олиб лойиҳаланади: магистрал кўчалардан тор кўчалар ва маҳаллий кўчаларга кириш ва чиқиш минимал даражада чекланган, турар-жой худудларидан кўндаланг ўтиш чекланган ҳолда, турар-жой ва жамоат биноларига қулай кириб келиш таъминланади. Тор кўчанинг турар-жой биноларига киришдан узоқлиги 80 м дан ошмаслиги лозим. Жамоат транспорти бекатлари (трамвай, троллейбус, автобус). 300-400 м ораликда лойиҳаланади, тезюрар жамоат транспорти бекатлари 1,5 - 2 км узоқликда ташкил этилади. Бекатларга етиб келиш узоқлиги 500 м дан ошмаслиги керак.

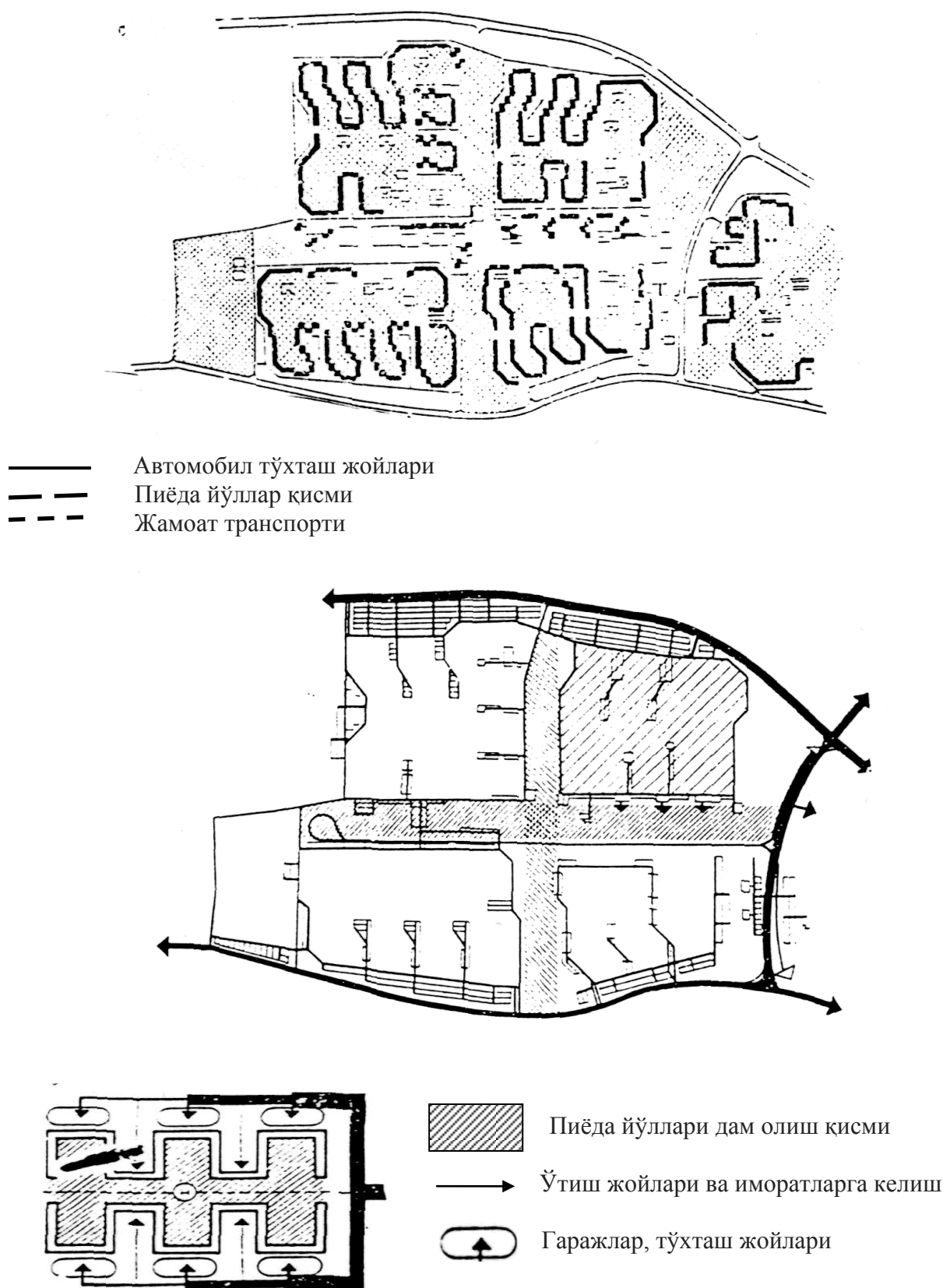
Йўловчилар ва транспорт ҳаракат тизимини ташкил этишнинг асосий тамойили уларни ажратишдир. Пиёдалар ҳаракати трассалари актив транспорт ҳаракати жойларида тор кўчалар билан кесишмаслиги лозим

Пиёдалар ҳаракати мақсадли ва сайилгоҳ турларига бўлиниши мумкин. Мақсадли пиёда йўллари бирор мақсадга - жамоат транспорти бекатларига, турар-жой тумани кичик туман жамоат марказига, мактаб, стадион ва ҳоказоларга ҳамда меҳнат жойларига энг қисқа йўлни таъминлайди. Пиёда йўлаклар 1,5 м ва ундан ортиқ, транспорт йўлаклари билан боғланган ҳолда бўлиши мумкин, аммо мумкин қадар алоҳида бўлгани маъқул.

Пиёда йўлларида максимал қиялик - 6 %, ўтиш жойларида – 8 %.

Пиёдалар йўллари ташкил қилишда турар-жой биноларидан жамоат транспорти бекатларига, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ва бошқа жойларга энг қисқа йўл билан бориш вазифаси ҳал қилувчи бўлади. Транспорт хизмати ўзига хос тизимга эгадир. Пиёдалар ҳаракатини транспорт йўлларида ажратиш турар-жой туманида қулай яшаш шароити барпо қилишнинг шартларидан биридир. Пиёдалар йўллари "интерьерини" ҳал қилиш унинг ўзига хос архитектураси турар-жой тумани композицияси ва унинг қисмларини одамлар томонидан куриш масштабини яратади. Чунки, турар-жой тумани архитектурасидаги ғояни одамлар пиёдалар йўналишлари бўйлаб

ҳаракат қилишлари давомида куриб ва англаб борадилар.

**Турар-жой туманида транспорт ва пиёда йўллар қисмларини ажратиш
 (Дрезден – Горбитц, Германия):**

a – қурилмалар ва транспорт тармоқлари чизмаси; *б* – пиёда қисмларнинг жойлашиши ва

бир-биридан ажралиши; в – туман транспорт хизмат кўрсатиш принципиал чизмаси.

5.5. Кўкаламзорлар тизими.

*Турар-жой туманининг кўкаламзорлари тизими*га - унинг ҳудудидаги боғ ва парклар, маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасаларининг кўкаламзор майдонлари, скверлар, бульварлар киради.

Туманнинг кўкаламзорлари одатда ҳудуднинг топография хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда йирик массивлар қурилишида лойиҳаланади. Кўкаламзорларни кундалик фойдаланиш - турар жойларнинг ҳовлилари, болалар боғчалари ва мактабларнинг ҳовлиларидаги кўкаламзорлар, ҳамда периодик фойдаланиш турларига - парклар, боғлар, бульварларга бўлиш мумкин.

Турар жой тумани боғини жамоат маркази яқинида туман спорт комплексига боғлаб жойлаштирган мақсадга мувофиқдир. Боғ ҳудудини оммавий дам олиш, спорт, кўнғил очиш, тинч дам олиш, болалар ўйинлари қисмларига бўлиш тавсия этилади.

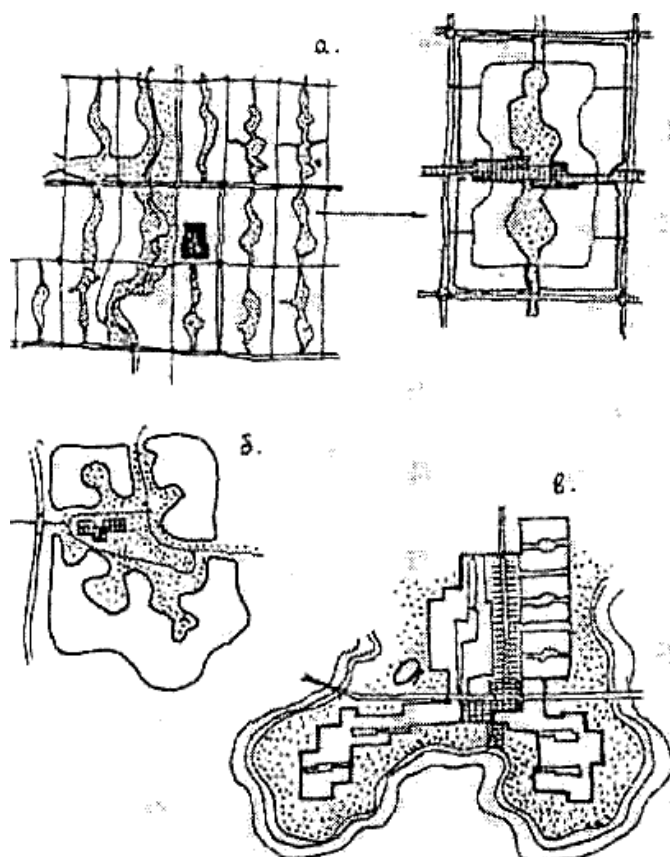
Бульварлар ва пиёдалар хиёбонлари пиёда йўллари асосий йўналишлари бўйлаб лойиҳаланади. Улар ўзаро кўкаламзор ҳудудлар, боғлар, скверлар, мактаблар, болалар боғчалари кўкаламзорларини бирлаштириб, жамоат бинолари, жамоат транспорти бекатларига қулай келиш жойлари ташкил этишлари мақсадга мувофиқдир.

Физкультура ва спорт иншоотлари турар жой тумани кўкаламзор тизимини тўлдириши лозим. Туман спорт иншоотларига одатда спорт ядроси ва спорт майдончаларидан иборат спорт комплекси, сузиш бассейни, спорт зални ўз ичига олади. Турар жой туманининг кўкаламзорлари ва спорт иншоотлари одатда жойнинг ландшафт хусусиятларини ҳисобга олувчи ўзаро боғлиқ тизим сифатида лойиҳаланади.

Шаҳар аҳолисининг табиат билан бўлган алоқасини сақлаб қолиш.

Аҳолининг кўпайиши ва у билан боғлиқ ҳолда шаҳарларнинг ҳам ўсиши ва кенгайиши одамларнинг табиат билан бўлган зарурий алоқасининг бузилишига олиб келмоқда, натижада шаҳар аҳолиси яшаш шароитининг ёмонлашуви юз бермоқда.

Шу туфайли кўкаламзорлар, қуёш тушиб турувчи очик ерлар ва улардан шаҳар аҳолисининг ҳар куни фойдаланиши тобора долзарб масалага айланмоқда. Бу эса турар-жой бинолари таркибига кўкаламзорлаштирилган майдончалар ва бошқа табиат элементларини киритиш имконини берадиган тузилишларини излаб топиш лозимлигини кўрсатади. Бундай бинолар одамларнинг табиат билан яқинлигини таъминлаши лозимдир.

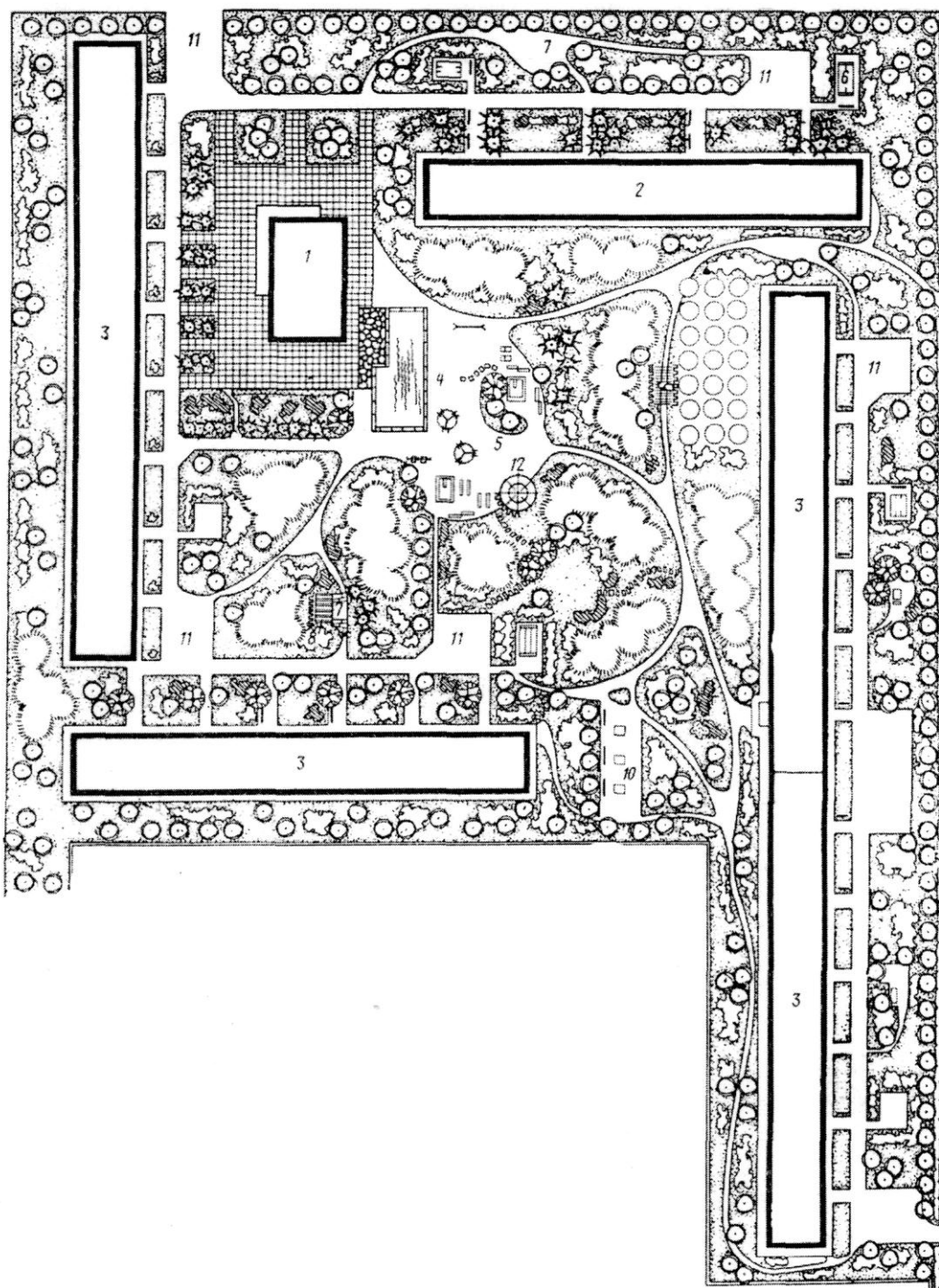

Турар-жой туманларида кўкаламзорлар тизимини меъморий-тархий ташкил этиш намуналари:

А - кўкаламзорлар бульварлар тизими сифатида лойихаланади;

Б - кўкаламзорлар турар жой тумани боғи сифатида лойихаланади;

В - кўкаламзорлар турар-жой тумани жойлашган муҳитини ташкил этади.

Кичик тумандаги турар-жойлар гуруҳининг ландшафтини ташкил этиш:

1 – дастлабки хизмат кўрсатиш пункти; 2 – 9 қаватли турар-жой биноси; 3 – 5 қаватли турар-жой биноси; 4 – сув ҳавзаси; 5 – болалар майдончаси; 6 – кирларни қуришиш учун майдонча; 7 – дам олиш майдончаси; 8 – соябон; 9 – пергола; 10 – стол тенниси; 11 – автостоянка; 12 – беседка;

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Аҳоли яшайдиган қисм қандай жойлашади?
2. Аҳоли яшайдиган ҳудудларда турар жойлардан ташқари яна қандай муассасалар жойлашиши мумкин?
3. Турар жой тумани қандай функционал қисмлардан иборат?
4. Турар жой туманининг асосий вазифаси нима?
5. «Режавий туман» нима?
6. Кичик турар жой тумани деганда нимани тушунамиз?
7. Турар жой туманининг меъморий-маконий композицияси қандай ташкил этилади?
8. Аҳолига хизмат кўрсатиш тизими қандай босқичлардан иборат?
9. Биринчи босқич хизмат кўрсатиш муассасаларига нималар киради? Иккинчи босқичгачи ? Учинчи босқичгачи ?
10. Турар-жой туманининг кўкаламзор тизими нималардан иборат?
11. Турар-жой туманлари ва кичик туманларнинг меъморий-бадий композицияларининг хусусиятлари нималардан иборат?
12. Турар-жой тумани ва кичик туманида транспорт тармоғига нималар киради?
13. Гаражлар ва автомобил тўхташ жойлари қандай жойлаштирилади?

VI. БЎЛИМ. ШАҲАРНИ МЕЪМОРИЙ-БАДИЙ КОМПОЗИЦИЯСИ.

6.1. Шаҳарнинг меъморий-бадий кўринишини ташкил этувчи асосий омиллар

Шаҳарнинг меъморий кўринишининг маънодорлиги – унинг муҳим сифати – кўп омиллар билан, аввало шаҳарнинг режавий тузилишининг тўғрилиги, унинг элементларининг бир-бирига мос ва уйғунлиги билан белгиланади. Шаҳарнинг функционал вазифалари, жамоат маркази системаси, комплекс турар-жойлар ва аниқ ажратилган саноат туманлари, ўзаро боғлиқ йўл коммуникациялари тизими ечилган бўлса, қоида бўйича шаҳар кўриниши маънодор ҳисобланади. У инсонга тушунарли ва енгил қабул қилинади.

Шаҳар кўриниши маънодорлигининг яна бир муҳим омили – ўзига хослик ва такрорланмасликдир. Айнан шаҳарнинг индивидуаллиги орқали шаҳарнинг ранг-баранглиги очилади. Шаҳар кўринишининг индивидуаллиги доимий таъсир кўрсатувчи омиллар – табиий муҳит, тарихий мероснинг сақланиши, шаҳарсозлик маданияти даражаси, техник имкониятлар ва ҳ.к.лар билан яратилади.

Шаҳар кўринишида ҳар хил даврлар асоратлари боғланган. Шаҳар чегарасида, айниқса тарихий шаклланган марказий қисмида ўзаро ёнма-ён ҳолда ўтмиш, ҳозирги кун ва келажак аломатлари ҳисобланган иншоотлар жойлашган. Шаҳар муҳитида улар ягона бирликни ташкил қилади ва уларнинг бирлиги жамиятнинг ўсиб бораётган талабларини ўзида акс этиб, динамик характерни ифодалайди.

Шаҳарнинг меъморий-бадий кўринишининг маънодорлиги куйидагиларга асосланади: магистрал кўчалар билан боғланган асосий ансамбллар (жамоат марказлари, майдонлар) ажратиладиган шаҳарнинг умумий режавий тузилиши; бу ансамблларнинг визуал алоқаси ва шаҳарнинг фазовий муҳитларини тўғри очиб бериш; қурилиш ҳудудининг миллий ва иқлимий хусусиятларини ҳисобга олиш; шаҳар композициясига табиат элементлари – рельеф, ўсимликлар, сув ҳавзаларини кўп миқдорда қўшиш; композицион воситалар – ранг, контраст, ритм, масштаб ва масштабликдан фойдаланиш; қурилишга архитектура ёдгорликларини қўшиш.

Шаҳар майдонлари ҳар хил архитектуравий-режавий ташкил этишга эга бўлиши мумкин. Майдонлар ёпиқ, бутунлай қурилмалар билан ўралган бўлиши мумкин. Уларнинг композицияси ва бадий маънодорлиги майдоннинг шакли, мутаносиблиги (пропорцияси) ва атрофидаги бинолар архитектурасига боғлиқ. Периметри бутунлай бинолар билан ўраб олинмаган майдонлар ҳам бўлади. Бу ҳолда майдон композициясида қурилмалардан очик ҳудудларида намоён бўладиган шаҳар перспективалари иштирок этади. Асосий композицион ролни ўсимликлар эгаллайдиган майдонлар ҳам мавжуд.

Санкт Петербург, Казан собори олдидаги майдон.

Саноат мауссасалари ва уларнинг комплекслари ҳам шаҳарнинг меъморий кўринишига кўпроқ таъсир кўрсата бошламоқда. Биринчи ўринда баланд муҳандислик иншоотлари, йирик ишлаб чиқариш бинолари, маъмурий-бошқариш бинолари ва илмий-тадқиқот институтлари корпуслари таъсиридир.

Шаҳар ансамблларининг муҳим элементлари *йирик жамоат бинолари*: театрлар, концерт заллари, санъат саройлари, музейлар, кинотеатрлар ва ҳ.к.лар ҳисобланади. Улар кенг кўчалар ва майдонларнинг визуал якунини ташкил этишга, атрофидаги турар-жой қурилмалари билан зарурий контрастни

яратишга ёрдам беради.

Шаҳарнинг умумий меъморий-бадий кўринишини яратишда яшил ўсимликларнинг, боғ ва паркларнинг аҳамияти катта. Кўкаламзор ҳудудлар шаҳар муҳитини соғломлаштириш функцияси билан бирга меъморий объектлар ва шаҳарнинг барча қурилмаларини бошқача қабул қилишга ёрдам беради.

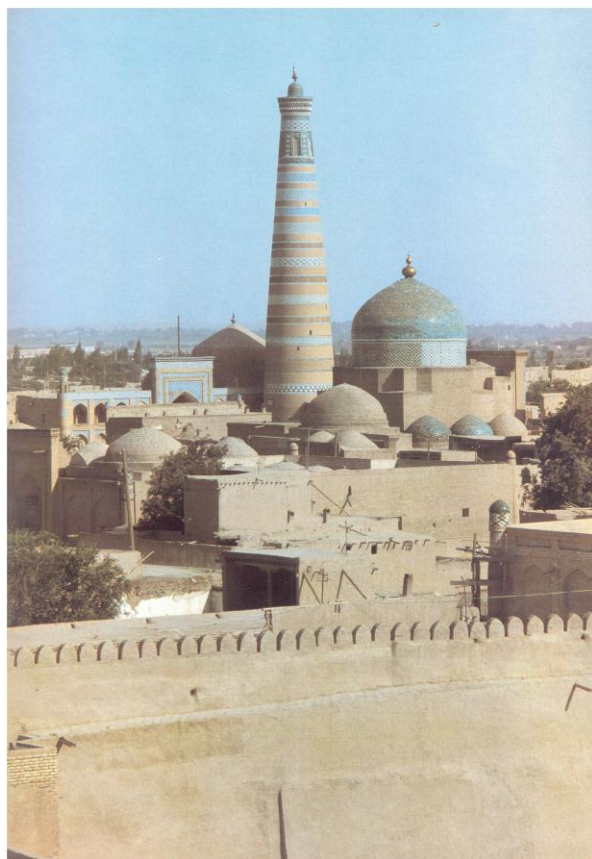
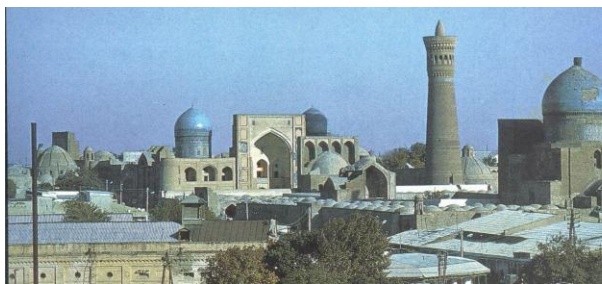
Санкт Петербург, Петергоф.

Шаҳарлар режаси ва қурилишига, ҳамда уларнинг бадий кўринишига *сув ҳавзалари* катта таъсир кўрсатади. Қурилмаларнинг олд томонидан сув ҳавзаларига қараши, қирғоқбўйларини архитектуравий ечими билан жамоат марказларини сув ҳавзаларига олиб чиқиш, кўкаламзорлаштириш ва рельефдан унумли фойдаланиш кўп томонлама маънодор шаҳар панорамасини ташкил этади.

Ранг ҳам шаҳарсоз палитрасида муҳим элемент ҳисобланади. Шаҳар режавий тузилмасида ранг акцентларини ўйлаб қўллаш шаҳарнинг меъморий муҳитини таъсирчанлигини оширади. Иқлимий шароитлар туфайли ўсимликлар деярли бўлмаган ва қурилмалар маънодорлиги асосан бино архитектураси ёрдамида яратиладиган шаҳарларда рангдан унумли фойдаланиш айниқса муҳим.

Ҳозирда амалда қўлланиладиган композицион воситалардан бири – янги шаҳар қурилишига *меъморий ёдгорликларни* киритиш ҳисобланади. Меъморий ёдгорликларга нафақат алоҳида бино ва иншоотлар, балки шаҳарсозлик ва архитектура ёдгорликлари – меъморий ансамбл ва мажмуалар, тарихий марказ ва кварталлар, майдонлар, кўчалар, шаҳарлар ва бошқа аҳоли пунктларининг қадимги режаси ва қурилмалари қолдиқлари киради. Тарихий обидаларнинг пластик шакллари замонавий биноларнинг

текис юзалари билан контраст ҳосил қилиб, қурилмаларни жонлантиради, ҳамда эски ва янги архитектуранинг кадр-қимматини оширади.

Шаҳар силуэти. Бухоро ва Хива шаҳарлари.

Шаҳарнинг бадиий кўриниши индивидуаллигини намоён этишда унинг силуэти катта аҳамиятга эга. Бу хусусият ҳар хил қаватли биноларни рельефда жойлаштириш, шунингдек, шаҳарга темир йўл ва магистраллардан қиришнинг меъморий маънога эгалиги билан белгиланади.

6.2. Меъморий ансамбл, динамика, шакл ва бошқа хусусиятлар.

Меъморий ансамблни қуришда иморатларнинг қаватини, шаклини, узунлигини, энини, силуэти, ранги ва хоказоларни танлаш катта аҳамиятга эга.

Очиқ маконларнинг ўлчамлари, шакли, пропорциялари, ёритилганлиги, динамикаси ёки статикаси, ранг колорити ва бошқа хусусиятларининг аҳамияти ҳам кам эмас.

Шаҳарсозларнинг энг мураккаб вазифаларидан бири - шаҳарнинг у ёки бу ансамблларини визуал қабул қилиш учун маълум бир шароитлар яратиш, эркин маконлар тизимини, турар-жой массивлари, иш жойлари, жамоат мар азлари ва дам олиш жойлари орасидаги шаҳар ичи алоқаларини ҳал этиш. Бунда эркин маконлар роли жуда катта.

Гармония ва бирлик ҳар қандай меъморий ансамбл қурилишининг мажбурий шарти ҳисобланади. Улар метр ва ритм, ўхшашлик, контраст ёки нюанс, симметрия ёки ассимметрия, ранг, пропорция, масштаб, ва масштаблилиқ каби категориялардан фойдаланиш кераклигини билдиради.

Ритм – турар-жой туманлари маркази ва жамоат жойлари меъморий-

маконий композициясида маконнинг йўналиши динамикасини ва ўлчамларини билдирадиган восита сифатида қўлланилади.

Метр - ритмнинг энг оддий шакли. М.Гинзбург: ритм - шаклларнинг маконий тақсимланишига раҳбарлик қиладиган ва у ёки бу гуруҳларни ташкил этадиган, бир жойда йиғадиган ва зичлаштирадиган, бошқа жойда камайтирадиган, юқорига кўтариладиган ва пастга тушадиган асосий куч, қонуниятларнинг комплекси деб айтган эди.

Ўхшашлик, нюанс ва контраст маконнинг меъморий уйғунлашувчи воситалар бўлиб, биргаликда маконий бирлик қуриш воситаси сифатида хизмат қилади.

Ўхшашлик - бир хил элементларнинг қайтарилиши, қурилишни саноатлаштиришнинг ажралмас хусусияти.

Нюанс фарқлар - деталлар ўзгаришида кўринади. Контраст фарқлардан фарқли ўларок, аниқ билинадиган меъморий мавзуга эга эмас.

Маконни меъморий ташкил этишнинг муҳим воситаларидан бўлиб *контраст* хизмат қилади, у шаҳарсозликда маконнинг маълум бир қисмини белгиловчи *акцент*, марказ сифатида ҳаракат йўналишини ўзгартирувчи, тўхтатувчи вазифасини ўтайди.

Акцентларнинг ритмик ва метрик жойлашиши турар-жой муҳитини ташкил этади, акцентларнинг ягоналиги бош ансамблнинг жойлашувини кўрсатади. Акцентларнинг кўплиги эса турар-жой муҳитининг анча мураккаб маконий тузилиши ҳақида далолат беради.

Акцентларнинг тасодифий жойлашиши меъморий ғоянинг тушунарлилигини бузади ва биноларнинг шаҳарсозлик аҳамиятини пасайтиради.

Меъморий ифодалилиқ ва маконни ташкил этиш воситаларига симметрия ва ассимметрияни ҳам қўшиш мумкин. Ҳар қандай *симметрия* унинг элементларининг симметрия ўқиға нисбатан ўхшашлик ёки нюанс муносабатлари билан белгиланади.

Ассиметрик композиция унинг асосий элементларининг контраст муносабатларида иккинчи даражали қисмларида ўхшаш элементларга эга бўлиши мумкин. Ассиметрик ечимда томошавий, маконий мувозанат таасуротини яратиш айниқса муҳим.

Пропорция, ранг, меъморий шакл (силуэт) юқорида санаб ўтилган асосий воситалар: ритм, ўхшашлик, контраст, акценти нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади ва уларнинг меъморий аҳамиятини янада кўпроқ очишда фойдаланилади.

Қурилмалар уйғунлигини баҳолашнинг муҳим мезони бўлиб унинг масштаблилиги хизмат қилади.

Масштаблилиқ - бу шаклларнинг йириклик даражасини инсон ўлчамига мутаносибликда нисбатлашга тушунилади.

6.3. Турар-жой туманлари ва кичик туманлар қурилмаларининг меъморий-бадий ечимлари.

Турар-жой туманини режалаштириш ва қуриш кўп шартларга боғлиқ,

уларнинг бир қисмини шаҳарсозлик шартларига киритиш мумкин.

Турар-жой туманининг умумий архитектура-фазовий композициясига таъсир кўрсатувчи шаҳарсозлик омилларига табиий иқлим, ландшафт ва бошқалар киради. Турар-жой туманининг тузилиши транспорт магистралларининг жойлашишига ҳам боғлиқдир.

Турар-жой туманлари аҳоли жойларининг катта қисмини эгаллайди, уларнинг қурилмалари меъморий яшаш муҳитини ташкил этади, жамоат ва саноат бинолари архитектураси билан биргаликда шаҳарнинг умумий меъморий кўринишини белгилайди.

Турар-жой туманларини режалаштириш ва қуришнинг меъморий бадий вазифаларини ечиш ижтимоий, функционал, шаҳарсозлик ва қурилиш-технологик талабларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилмоғи лозим.

Турар-жой бинолари жамоат ва саноат биноларидаги элементлари (ойна, балкон, лоджия ва бошқа) ҳамда фасадлар пластикаси ритмик бўлинишларининг ва умуман ҳажмий композициянинг майда меъморий нисбатига эгадирлар. Турар-жой бинолари ва мажмуалари архитектурасининг жамоат биноларини архитектурасидан фарқи уларнинг композицион қурилишидадир. Жамоат биноси архитектурасига ҳажмлар ва композицион ўқларнинг бир-бирига бўйсунishi, асосий ўқларни, оммавий кириш жойларини ва бошқа асосий элементларни ажратиш характерлидир. Турар-жой биноси архитектурасига эса тенг композицион ўқларнинг ритмик қайтарилиши асосида композицион қуришлар ҳосдир.

Турар-жой бинолари ва уларнинг комплекслари архитектурасининг бу ўзига хос хусусиятлари яшил ҳовлилар, болалар муассасаларининг кичик жамоат бинолари, кичик меъморий , шакллар билан анча тинч, хотиржам ва шинаям яшаш муҳитни белгилайди.

Блок-секцияларни қўллаш очик, ярим очик, ёпиқ ҳовлили турли хил маконий композицияли қурилмаларни қўллашда, тархда тўғри, эгри за кўп бурчакли иморатларни бир хил ёки аралаш қаватли турларидан фойдаланишга кенг имкониятлар яратади. Лойиҳалашда блок-секцияли усулни қўллаш меъморий-маконий ечимни иқлим, жойнинг рельефи, шаҳарсозлик шароитлари хусусиятларига мослаштириш имконини беради.

Турар-жой туманлари ва кичик туманларнинг меъморий-тархий ечимларини шаҳарнинг ҳамма аҳоли яшайдиган қисми меъморий-маконий тузилишининг элементи сифатида қараш лозим, бу тузилишдаги умумий меъморий ғояни ривожлантириш, қўшни туманлар архитектураси билан композицион алоқани амалга ошириш лозим.

Бизнинг меъморий амалиётимизда турар-жой туманлари ва кичик туманларини лойиҳалаш ўз босқичларига эга. 60-йилларгача бу - кўчалар қизил чизиқлар бўйлаб периметрал қурилмалар, кварталлар ичидаги маконларининг элементар шаклидир. 60 йилларда режалаштириш анча қулайлашиб, инсоляция, аэрация, рельефни ҳисобга олиш ва бошқа талабларга жавоб беришга ҳаракат қилади. Аммо намунали уйлар

ориентациясининг чекланганлиги уларнинг бир хил сатрли жойлашиб қолишига, ҳаётда тор аморф коридорсифат перспективалар тизимини намоён этган.

70-йиллар худди шундай бир хил, қиёфасиз, масштабсиз тархй тузилмалар билан характерланади. Фақат 80-йиллардагина шаҳарсозлик ва табиий-иқлимий шароитларни, турар-жой тузилмаларининг катталигини ҳисобга олувчи индивидуал, хилма-хил тархй композициялар пайдо бўла бошлади.

Кичик туман турар-жойлар, мактаблар, болалар боғчалари, савдо марказлари, ободонлаштириш элементлари каби ўнлаб иншоотларни ўз ичига олувчи мураккаб организмдир.

Бу мажмуани композицион ҳал этиш учун иморатларнинг қавати, уларнинг шакли, узунлиги, меъморий кўриниши, ранги ва ҳоказоларни тўғри танлаш муҳимдир. Қурилмаларнинг кўринишини ташкил этувчи ва уларнинг меъморий «жаранглашини» белгиловчи очик ҳудудларнинг ўлчамлари, шакли, пропорциялари, ёритилганлиги, динамикаси ёки статикаси рангли колорити ва бошқа хусусиятлари ҳам катта аҳамиятга эга. Турар-жой тумани ёки кичик туманини агар уни макон ва вақтда ривожланади деб ҳисобланса, фақат янги турдаги ансамбл сифатида қаралиши мумкин.

У анъанавий меъморий ансамбл сифатларига эга эмас: турар-жой комплексида асосий ва иккинчи даражали элементлар - классик ансамблнинг шаклий асослари йўқ; фронтал ёки ўқ бўйича ривожланадиган композицияни қуриш учун керакли элементлар ҳам йўқ.

Шундай қилиб, турар-жой туманлари ва кичик туманларини қуришнинг бадиий хусусиятлари шундаки, уларга анъанавий меъморий композиция тўғрисидаги тасаввурларни қўллаб бўлмайди.

Ҳозирги замон меъморчилиги учун урбанистик манзараларнинг босқичма-босқичлиги характерлидир. Замонавий шаҳар панорамасида турар-жой массивлари улкан шаҳарсозлик элементлари учун (масалан баланд қаватли иморатлар) маконий фон вазифасини бажаради. Бунда композицион усулларни визуал қабул қилиш жуда муҳимдир.

Турар-жой қурилмаларини ташкил этиш усуллари уларнинг ўлчамлари, ҳолати ва бошқа қурилиш шароитларига кўра турличадир. Аммо ҳар қандай шароитда уларнинг : макони инсоннинг кундалик ҳаёти учун эпизодик ва қисқа вақт туришга мўлжалланган монументал ансамбл эмас, балки қулай ва шинам муҳит ташкил этиши лозим.

Турар-жой қурилмаларида масштабилик катта аҳамиятга эга, чунки турар-жой муҳити бошқаларга нисбатан инсон ўлчамларига мутаносиб бўлмоғи лозим. Шунинг учун жуда баланд иморатларини қўллашда, ўрта ва кам қаватли биноларни ҳам қўшиш керак, ёки уларни анча кичик қисмларга бўлиш керак, бу инсон ўлчамларига мутаносиб муҳит яратишга хизмат қилади.

Масштаб алоқаларининг уч хил тури мавжуд:

- қисмнинг бутун объектга ва қисмларнинг ўзаро нисбати;

- объектнинг катталиги ва ҳажмини атроф-муҳитга нисбати;
- объект катталиги ва ҳажмининг инсон ўлчамларига нисбати. Объект катталиги ва масштабини тушуниш лойиҳаланаётган ҳудуд ва унинг композицион таркиби тўғрисида тасаввурларга эга бўлиш учун керак.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Қизил чизик нима?
2. Қурилиш чизиғи нима?
3. Меъморий-маконий композицияга қандай омиллар таъсир кўрсатади?
4. Турар-жой қурилмаларининг қандай турлари бор?
5. 1960-, 70-, 80 - йиллардаги турар жой қурилмаларини лойиҳалаш хусусиятлари нималардан иборат?
6. Турар-жой тумани ва кичик тумани қурилишининг бадиий хусусиятлари нима?
7. Метр нима?
8. Ритм нима?
9. Ўхшашлик нима?
10. Ньюанс фарқлар нима?
11. Контраст нима?
12. Акцент нима?
13. Симметрия нима?
14. Ассимметрия деганда нимани тушунаси?
15. Пропорция; ранг, меъморий шакл (силуэт) тушунчалари нимани билдиради?
16. Масштаблилик нима?
17. Масштаб алоқаларининг неча хили мавжуд?

VII. БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ АҲОЛИ ЖОЙЛАРИНИ ЛОЙИҲАЛАШТИРИШ.

7.1. Қишлоқ аҳоли яшаш жойларини режалаштиришнинг асосий принциплари.

Аҳоли яшаш жойлари бажарадиган вазифаси ва аҳоли сонига қараб, иккита асосий категорияга ажратилади – шаҳар ва қишлоқ аҳоли яшаш жойлари.

Бизнинг юртимизда қишлоқ аҳоли жойлашиши жамият ва ҳудудни хўжалик ўзлаштирилишининг тарихий ривожланиш жараёнида амалга ошди. Бу жараён ижтимоий-иқтисодий ва табиий-иқлимий омиллар таъсири остида амалга ошган.

Аҳолининг меҳнат фаолияти хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қишлоқ аҳоли жойлари қуйидаги гуруҳларга ажратилади: қишлоқ хўжалиги, хунармандчилик ва хизмат вазифасига кўра. Қишлоқ аҳоли жойлари категориясига кирувчи манзилгоҳлар ичида қишлоқ хўжалигига йўналганлари катта аҳамиятга эга. Унинг ҳисобига барча қишлоқ манзилгоҳларининг 90 % и, қишлоқ аҳолисининг эса 96 % и тўғри келади.

Қишлоқ аҳоли жойларини лойиҳалаш туман режалаштириш

лойиҳаларида кўриб чиқиладиган ишлаб чиқарувчи кучларни ва аҳолини жойлаштиришга мос ҳолда олиб борилади. Қишлоқ жойларини режалаш ва қуриш лойиҳасининг вазифаси – унинг келажакда ривожланишини, режавий тузилишини, ҳудудни функционал ва қурилиш қисмларига ажратиш, турар-жой, маданий-маиший ва саноат объектлари,

Лойиҳаланадиган аҳолини жойлаштириш системасида барча қишлоқ аҳоли жойлари бир хил ижтимоий-иқтисодий вазифаларни бажармайди. Шунинг учун аҳоли жойлашиши ва қишлоқ аҳоли пунктларини лойиҳалаш билан боғлиқ бўлган кўпгина вазифаларни ҳал қилиш учун қишлоқ жойларини қуйидаги гуруҳларга ажратилади: туман марказлари, тўп марказлар, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг асосий марказлари, саноат бўлимлари марказлари, тармоқ марказлар.

Замонавий қишлоқ – турар-жой ва ишлаб чиқариш ҳудудларининг функционал яхлит мажмуаси сифатида намоён бўлади.

Қишлоқнинг ишлаб чиқариш ҳудуди - шаҳарлардаги каби ишчи кучи ва ишлаб чиқариш воситалари тўпланган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тармоқлари (чорвачилик ва паррандачилик, иссиқхоналар мажмуаси, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш, қишлоқ хўжалик машиналарини сақлаш, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш муассасалари) жойлашган ҳудудлар киради.

Коммунал-омбор ҳудудлари қишлоқ аҳоли яшаш жойларида алоҳида бир ҳудудий бўлинма сифатида шаклланмайди. Унинг таркибига кирувчи корхоналар (ҳаммом, кир ювиш муассасалари, гаражлар) қисман турар-жой ҳудудида (омборхона хўжалиги, ўт ўчириш хизмати депоси) жойлашиши мумкин.

Марказ – аҳоли яшаш ҳудуди таркибига киради. Туманнинг маъмурий маркази ҳисобланган қишлоқларда марказ алоҳида ҳудудий бўлинма сифатида намоён бўлиши мумкин.

Қишлоқ аҳоли яшаш жойларидаги жамоат биноларининг таркиби ва улардаги ўринлар сони нафақат шу қишлоқ аҳолисининг, балки, яқин атрофдаги қишлоқлар аҳолисининг сонига ҳам боғлиқ бўлади.

Қишлоқларнинг тузилиши ва улардаги хизмат кўрсатиш тизимининг ташкил этилиши қишлоқнинг турига, аҳолисининг сонига, марказнинг қай даражада ривожланишига ва алоҳидалигига боғлиқ.

Турар-жой ва ишлаб чиқариш ҳудудларининг ўзаро жойлашуви қишлоқ чегарасида оммавий меҳнат алоқаларининг йўналишини белгилаган ҳолда аҳоли яшаш жойларининг фазовий тузилиши асосини ташкил этади. Қишлоқ ишлаб чиқариш ҳудудига атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатмайдиган бир қанча ишлаб чиқариш корхоналари киради ва улар бевосита турар-жой ҳудуди чегарасида жойлашиши мумкин. Аммо, йирик чорвачилик ва паррандачилик мажмуалари турар-жойлардан 1,5 – 2 км ва ундан санитар ҳимоя ҳудуди билан ажратилиб жойлаштирилиши лозим.

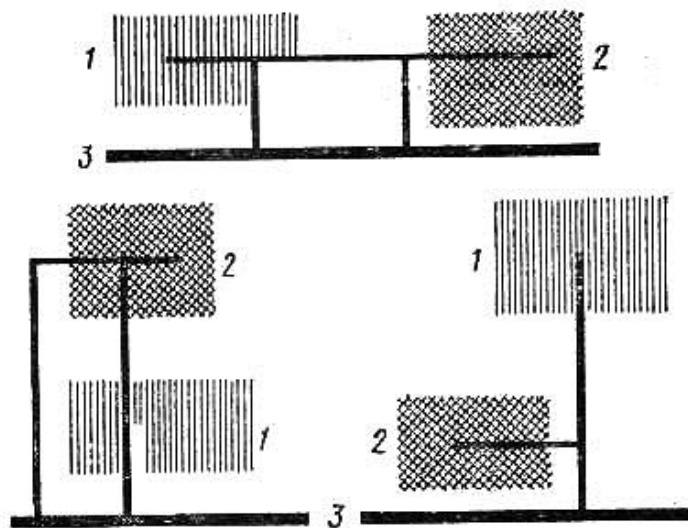
Қишлоқ ҳудудларини режалаштиришнинг ҳозирги кундаги амалиётида қишлоқ функционал ҳудудларининг транзит йўлга нисбатан жойлашишининг

уч схемаси кўп қўлланилади:

А – турар-жой ва ишлаб чиқариш ҳудудларининг йўл бўйлаб, унинг бир томонига жойлашуви;

Б – турар-жой ҳудудини транзит йўлдан қишлоққа киравериш қисмида жойлаштириб, ишлаб чиқариш ҳудудини унинг орқа томонида ташкил этиш;

В – ишлаб чиқариш ҳудудини транзит йўлдан кираверишда, турар-жой ҳудудини эса ичкарироқда жойлаштириш.

Қишлоқ аҳоли жойларининг функционал ҳудудларини транзит йўлга нисбатан жойлашиши:

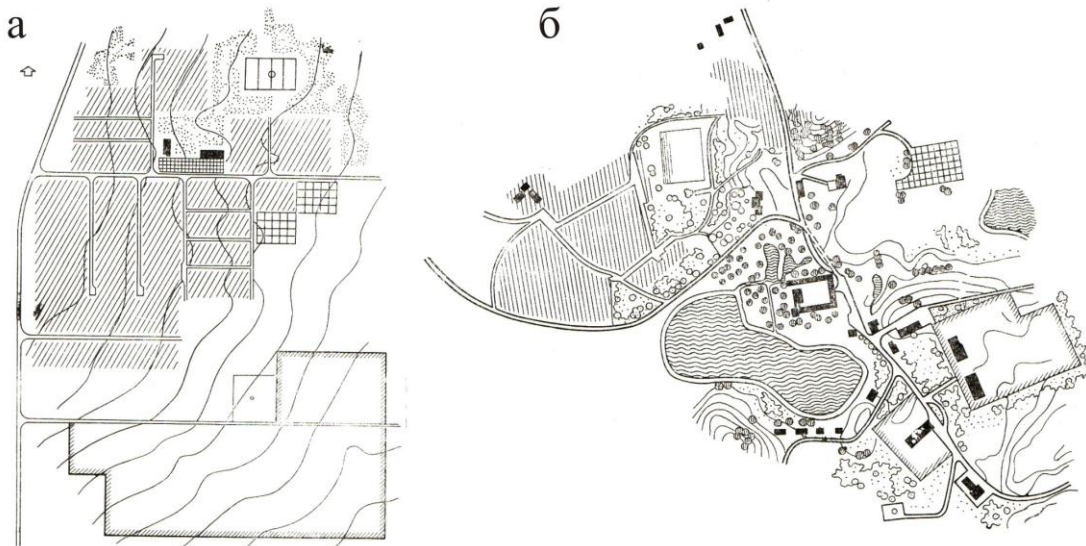
1 – яшаш ҳудуди; 2 – ишлаб чиқариш ҳудуди; 3 - транзит йўл.

Биринчи схемада ҳар бир функционал ҳудудга алоҳида кириш йўлининг мавжудлиги ниҳоятда қулай бўлиб, транзит йўлга параллел жойлашган ички йўл эса икки ҳудудни боғлаб турувчи асосий фазовий ўқ ҳисобланади.

Иккинчи схемада кўрсатилган жойлашув усули кўп ҳолларда янги, бўш ҳудудларда барпо этилаётган қишлоқларни лойиҳалашда қўлланилади. Бу ҳолда турар-жой ҳудуди транзит йўлга очиб кўрсатилади. Ишлаб чиқариш ҳудуди ичкарида, алоҳида кириш йўли орқали транзит йўл билан боғланган ҳолда жойлашади. Турар-жой ҳудуди ўтган махсус йўл бу ҳудуд аҳолисининг ишлаб чиқариш ҳудудига бемалол қатнашини таъминловчи композицион ўқ ҳисобланади.

Учинчи схемада транзит йўл ёқасида ишлаб чиқариш ҳудудининг жойлашуви, турар-жой ҳудудининг эса бошқа қулай бўш ери бўлмаганлиги туфайли ичкарироқда бўлиши билан характерлидир. Бундай ҳолда шамолнинг эсиш йўналишини ҳисобга олиш муҳимдир.

Қишлоқ ҳудудида табиий ландшафт элементларининг (рельеф, сув ҳавзалари, яшил массивлар) мавжудлиги унинг функционал ҳудудлари жойлашишига катта таъсир кўрсатади. Юқорида қайд этилган табиий элементлар мавжуд ҳудудлар яқинида дам олиш жойларини, улар билан бевосита боғлиқ ҳолда эса марказни жойлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Маҳаллий шарт-шароитларнинг қишлоқ архитектуравий-режавий композициясига таъсири: *а* – қулай табиий шароитларга эга бўлган ҳудудда жойлашган қишлоқ; *б* – жанубий-шарқ томонга бироз қиялиги бўлган текис рельефда жойлашган қишлоқ.

Қишлоқларни режалаштиришда ихчам (компакт) жойлашув энг яхши ечим ҳисобланади. Бу ҳолатда моноцентрик тузилмани сақлаб қолиш имкони туғилади ва чизикли тузилмага нисбатан пиёдалар йўлаклари узунлиги 1,5 – 2 барабар қисқаради.

Чизикли тузилмали режа асосида қуриладиган қишлоқлар ҳудуди айрим ҳолларда 3–4 км га чўзилиб кетади. Бунда асосий жамоат марказидан ташқари ёрдамчи марказлар ҳам ташкил этиш режалаштиришга тўғри келади.

7.2. Ишлаб чиқариш ҳудудлари.

Ишлаб чиқариш ҳудудларини шаҳарсозлик тизими элементлари каби лойиҳалаштирилади. Бунда ягона ижтимоий ишлаб чиқариш, муҳандислик-транспорт ва бошқа инфраструктураларнинг, ҳамда келажакда ривожланувчи ишлаб чиқариш, технологик, меҳнат ва маданий-маиший муносабатларнинг шаклланишини ҳисобга олиш керак бўлади.

Саноат ҳудуд (туман) лари режаси ва қурилишининг лойиҳа ва схемаларида вилоят, шаҳар, туман ривожланишининг режасига, Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти концепцияси ва асосий йўналишларига мувофиқ тарзда ривожланиши кетма-кетлиги назарда тутилмоғи лозим

Бунда саноат ҳудуди (тумани) тараққиётининг келажagini ҳисобдаги муддатдан ташқарида белгилаш шарт. Ҳудудий ривожланиш вазифасига қараб, ҳудудлаштириш, режавий тузилма, муҳандислик-транспорт инфраструктураси, табиий бойликлардан унумли фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қатъий ечимлар ҳам шунга киради.

Саноат корхоналарининг янги гуруҳлари эса айрим корхоналарни саноат ва уй-жой қурилиши олиб бориш учун қулай шароитларга эга кичик ва ўртача катталиктаги шаҳарларда ёки янги барпо этилаётган шаҳар ва

қишлоқларда қуриш кўзда тутилади.

Йирик шаҳарларда янги саноат корхоналари ва бошқа шаҳар аҳамиятига молик объект (иншоот)лари қурилиши чекланади. Технологик звенолар ва ёпиқ (чиқиндисиз) мажмуалар элементлари сифатида саноат ҳудуд (туман) ларини қайта тиклаш чоғида зарур бўлган корхона ва объектлар бундан мустаснодир.

Тошкент шаҳрида янги саноат корхоналари, тажриба базалари, транспорт ва омбор корхоналари қуриш ва амалдагиларни кенгайтириш (янги қурилиш ҳисобига) тақиқланади. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг тегишли махсус қарорларида йўл қўйилганлари коммунал (маиший) аҳамиятига молик ҳамда турар-жой фуқаро қурилиши эҳтиёжларига хизмат кўрсатувчи объектлар бундан мустаснодир.

Табиий бойликлар, хом ашё, атроф-муҳитга салбий таъсир этишни тўхтатиб қолувчи ёки кесакин сусайтирувчи ашёлардан мумкин қадар тўла ва ҳар томонлама фойдаланишни таъминловчи аралаш ишлаб чиқариш мажмуаларини шакллантириш, янги ва қайта тикланаётган саноат ҳудуд (туман) лари таркибида қуриш кўзда тутилади.

Қишлоқ манзилгоҳларининг ишлаб чиқариш зоналарида ишлаб чиқариш хусусиятларига кўра к/х корхоналарини, ҳамда к/х маҳсулотларини дастлабки, тўла ва ёппасига қайта ишлаш бўйича бир гуруҳ ёки алоҳида кичик корхоналарни жойлаштириш кўзда тутилади.

Демографик таркиб, бандлик даражаси, қишлоқ жойлардаги маҳаллий анъаналарни ҳисобга олиб, ҳам доимий, ҳам мавсумий тусдаги саноат корхоналарининг ихтисослаштирилган бўлимларини кўзда тутиш шарт.

7.3. Турар-жой уйлари.

Турар-жой ҳудудининг асосий тузилма элементлари қуйидагилардир:

– ўлчамлари лойиҳалаштириш топшириғи билан белгиланувчи кўрғонча;

– маҳалла кўринишида шаклланувчи бир қанча турар-жойларидан иборат турар-жой гуруҳи ёки турар-жой мажмуи.

Маҳалла тусидаги турар-жой мажмуалари аҳолисининг сони 300 дан 2000 нафаргача тавсия этилади.

Қишлоқ манзилгоҳлари турар-жой уйлари элементларининг таркиби, ўлчамлари ва меъморий-режавий тузилиши оилаларнинг маиший ҳолати, жамоа (маҳалла)нинг қўшничилик муносабатлари ва ижтимоий шаклланишининг бошқа турлари билан белгиланади. Турар-жой гуруҳлари ва мажмуалари рекреацион участкаларининг катталиги жадвалда келтирилган.

Ҳудуднинг вазифаси	1 кишилик меъёр, м ²	
	чўл жойларда	тоғолди жойларда
Болалар учун ҳар хил ўйинларга мўлжалланган майдонча	1,5	2,0-2,5
Катта ёшдагилар учун дам олиш майдончаси	1,0	1,0-1,5
Турар-жой мажмуи (маҳалла) нинг жамоат маркази учун ҳудуд	0,5	1,0

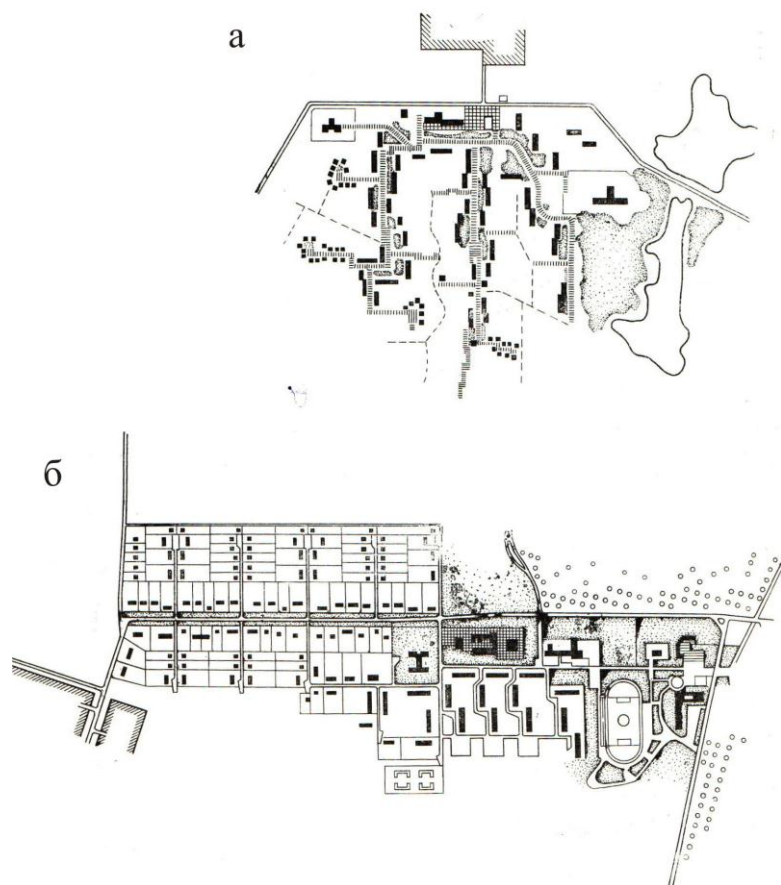
Қишлоқ манзилгоҳининг яшаш ҳудудини бир кеча-кундузда 20 минг автомобил қатновчи I категорияли серқатнов автомобил йўллари кесиб ўтмаслиги, бир кеча-кундузда 20 мингдан камроқ автомобил қатновчи II категорияли серқатнов автомобил йўллари, II ва III категорияли автомобил йўллари ҳамда қишлоқ хўжалик машиналари ва мол ташийдиган машиналар қатновига мўлжалланган транзит ҳаракатли йўллар кесиб ўтмаслиги тавсия этилади.

Томорқали участканинг режавий тузилиши оиланинг ўсиши ва унинг тузилмасидаги ўзгаришлар ҳисобга олинган ҳолда турар-жой уйлари ва хўжаликка оид биноларнинг келажакдаги ўсиш имкониятларини таъминлаши лозим.

Участка ичида мол ва парранда боқишга мўлжалланган уйларни турар-жой уйлариининг деразаларидан камида 1,5м масофада қуриш лозим. Тозалик-соғлиқ талабларидан келиб чиқиб бу оралик бир оз қисқартирилиши мумкин.

Қишлоқ аҳоли жойларида турар-жой қурилмаларини жойлаштириш.

Қишлоқ аҳоли жойларида турар-жой қурилмаларини архитектуравий-фазовий композицияси усуллари: *а* – турар уйлар кўчалар бўйлаб жойлашган; *б* - турар уйлар тупиклар бўйлаб жойлашган.

7.4. Жамоат марказлари.

Қишлоқ манзилгоҳларининг жамоат марказлари тизимини туман режалаштиришнинг схема ва лойиҳалари ва қишлоқ хўжалик корхоналари ҳудудларининг меъморий-режавий схемаларига боғлиқ ҳолда қуйидаги таркибда ишлаб чиқиш жоиз бўлади: қишлоқлараро хизмат маркази вазифасини бажарувчи жамоат маркази; маҳалла марказлари.

Жамоат марказлари тузилмаси ва таркибини манзилгоҳ катта-кичиклиги, хўжалик ва туманга хизмат кўрсатиш тизимидаги унинг вазифаси ҳамда манзилгоҳни режалаштириш тузилмаси хусусиятларига мувофиқ равишда аниқлаш жоиз.

Режада чизилган ё қисмларга бўлиб юборилган шаклга эга манзилгоҳларда хизмат кўрсатишнинг қўшимча марказларини олдиндан мўлжаллаб қўйишга тўғри келади.

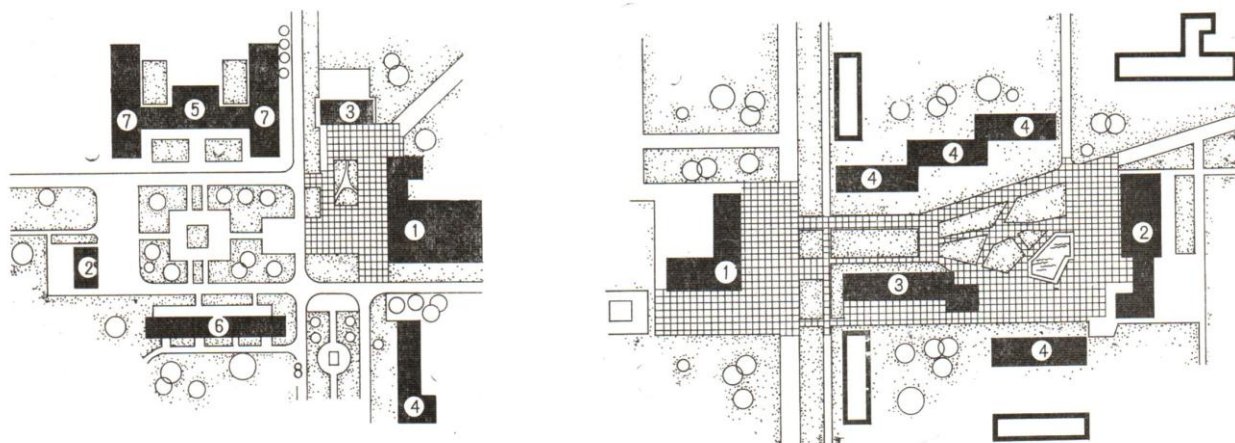
Йириклашган кўрсаткичлар учун жамоат марказларини (парклар ва текис ердаги спорт иншоотларини ҳисобга олмаганда) 8-12 м²/одам ҳисобидан келиб чиқиб белгилаш жоиз бўлади (катта кўрсаткичлар манзилгоҳлар учун).

Жамоат марказининг режалаштириш ечимида тежамкорликни ошириш учун вазифаси жиҳатидан яқин бўлган ҳудудларни бирлаштириш ва жамоат маркази қурилишида биноларнинг йириклаштирилган ширкат

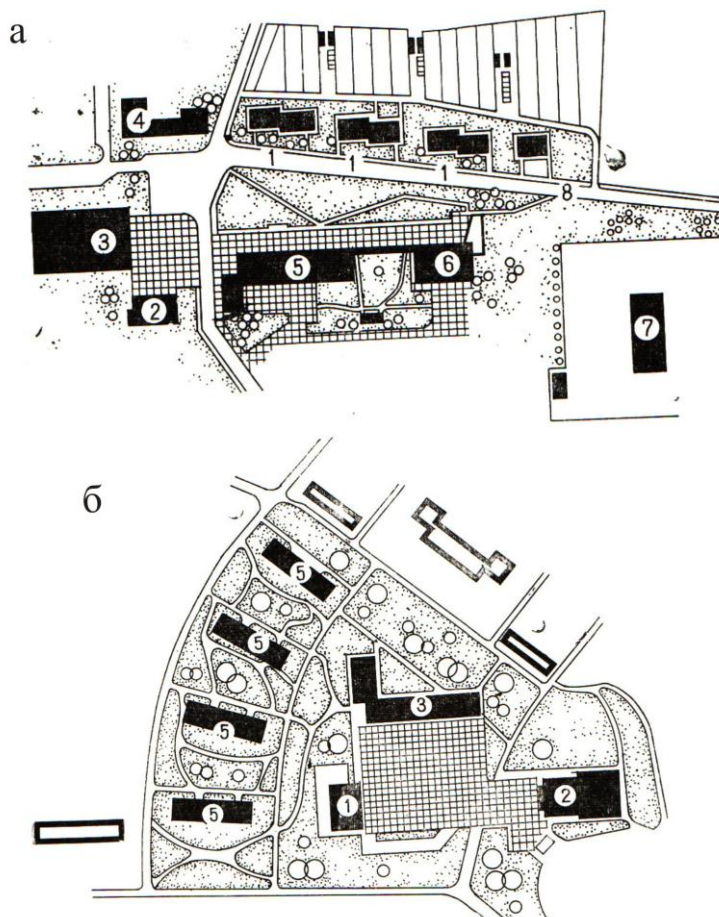
намуналаридан фойдаланиш кўзда тутилади.

Қишлоқ ҳудуди ҳар қандай ҳолатда ҳам шаҳар ҳудудидан кичик бўлади ва бу ҳол унинг марказигача пиёдаларнинг бемалол қатновини таъминлайди. Шунинг учун ҳам қишлоқларда моноцентрик, яъни бир марказли тизим қўлланилади. Маданий маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ягона жамоат марказида жойлашади. Айрим ҳолларда мактаб биноси ҳам жамоат маркази таркибига кириши мумкин. Бу катта ёшдаги аҳолининг кечки вақт мактабнинг жамоат хоналари, спорт зали ва спорт майдончаларидан фойдаланишига имкон беради. Болалар муассасалари ва касалхоналар марказдан ташқарида жойлаштирилади.

Қишлоқ аҳолисига бир текис хизмат кўрсатишни ташкил этиш учун жамоат марказини аҳоли яшаш ҳудудининг геометрик марказига жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Агар қишлоқ бир неча хўжаликларнинг умумий маркази ҳисобланса, марказ катта йўлга, ташқи транспорт бекатлари яқинига жойлаштирилиши мумкин.

Жамоат марказларининг архитектуравий-режавий ташкил этилишига мисоллар: 1 – клуб; 2 – агролаборатория билан идора; 3 – амбулатория ва қишлоқ маҳалла йиғини идораси; 4 – универсал магазин; 5 – кафе ва дўкон; 6 – маиший хизмат кўрсатиш муассасалари бўлган 4 қаватли турар-жой биноси; 7 – 4 қаватли турар-жой бинолари; 8 – қишлоқнинг асосий кўчаси.

Жамоат марказларининг архитектуравий-режавий ташкил этилишига мисоллар: а) 1 – 2 қаватли турар-жой бинолари; 2 – маъмурий бино; 3 – клуб; 4 – совғалар дўкони; 5 – савдо маркази; 6 – кафе; 7 – болалар боғчаси; 8 – қишлоқнинг асосий кўчаси; б) 1 – маъмурий бино; 2 – клуб; 3 – савдо маркази; 4 – 2 қаватли турар-жой бинолари; 5 – 4 қаватли турар-жой бинолари.

7.5. Кўкаламзорлаштириш.

Қишлоқ манзилгоҳларида кўчат ўтказишни лойиҳалаштиришда боғ-парк санъатининг миллий анъаналари ва табиий-иқлимий шароитларни ҳисобга олиш керак. Аҳоли жойлашувининг локал (ички хўжалик) тизимларидаги кўкаламзорлаштириш лойиҳаларига шаҳарсозлик нуқтаи назаридан ёндашув тартиблари уларнинг самарали жойлашуви ва рекреацион хизмат кўрсатиш тизимидаги манзилгоҳ аҳамияти ва турига боғлиқ бўлган дифференциациясидан иборатдир.

Манзилгоҳ тури	Умумий фойдаланишга мўлжалланган кўкаламзорлаштириш меъёрлари, м ² /одам, қишлоқ манзилгоҳларида интилувчан аҳоли билан биргаликдаги аҳоли сони, одам				
	500 гача	501-1000	1001-2000	2001-5000	5000 ва ҳ.к.

Хўжаликнинг ёрдамчи посёлкаси	10-12	8-10	6-8	4-6	4-6
Хўжаликнинг марказий қўрғончаси		12-15	8-10	6-8	6-8
Қишлоқ манзилгоҳлари - аҳоли жойлашувининг гуруҳли тизимида рекреацион хизмат кўрсатиш марказлари			10-12	8-10	

Паркларни рекреацион хизмат кўрсатадиган марказлар вазифасини бажарувчи қишлоқ манзилгоҳларида лойиҳалаш лозим, у аҳоли жойлашувининг локал (маҳаллий) тизимларида (ички хўжалик, хўжаликлараро ва ҳ.к.) бўлиши лозим.

Паркнинг турли зоналар таркиби ва катталиги лойиҳалашдаги вазифаси билан белгиланади.

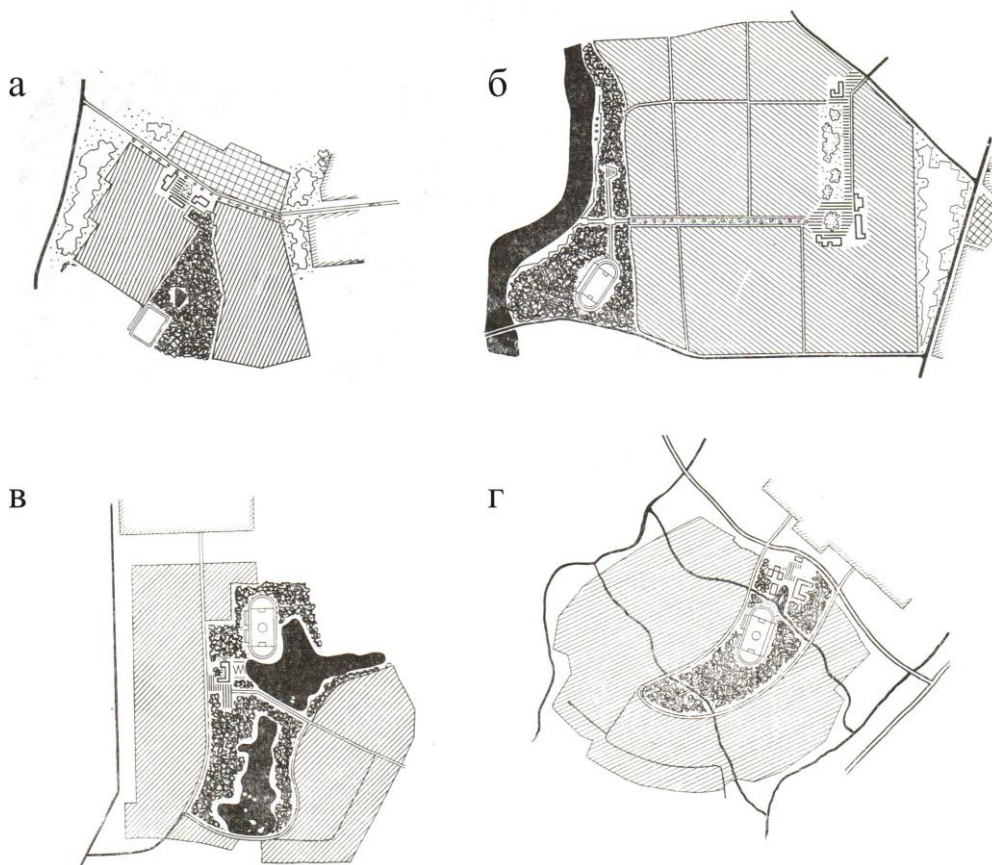
Манзилгоҳларни лойиҳалаштиришда кўчатлар меъёрини элементлар бўйича қайта тақсимлаб чиқиш мумкин. Кўчатлардан янада унумлироқ фойдаланиш мақсадида уларни марказни шакллантирувчи жамоат бинолари олдидаги хиёбонлар (боғлар), турар-жой гуруҳлари ва турар-жой уйлариининг ўртасида жойлаштира бўлади, шунга кўра парк ва бульварлар ҳажмини кичрайтириш мақсадга мувофиқ.

Аҳолиси 2 минг кишигача, бўлган к/х корхоналарининг ёрдамчи посёлкаларида клуб, маъмурий бино, маҳалла марказларида хиёбон ёки боғ лойиҳаланса маъқул иш бўлар эди.

Бульварлар тузилишини транспорт йўллари бўлмаган жойларга, асосий пиёда ҳаракати йўналишларига мослаш лозим. Бир пиёда йўлагили бульварлар кенглиги камида 10 м бўлиши керак.

Кенглиги 100 м ва ундан катта бўлган санитар-ҳимоя ҳудудида кенглиги камида 50м бўлган, 100 м гача кенгликдаги ҳудудда эса камида 20м бўлган дарахт-бута кўчатзор барпо этиш кўзда тутилиши лозим

Кучли шамол, бўрон, гармсел ва ҳ.к. га дуч келувчи чўл ва қўриқ жойларга лойиҳалаштирилувчи қишлоқ манзилгоҳлари учун шамол кўпроқ эсадиган томондан эни 50м бўлган ихота барпо этиш кўзда тутилади. Бундай ихота ўтказиш имкони бўлмаганда об-ҳаво инжиқликларига бардош берувчи бинолар режаси ва намуналарининг махсус усуллариини ишлаб чиқиш албатта лозим.

Қишлоқ аҳоли яшаш жойларида парkning жойлашишига мисоллар:

а – парк қурилмалар ичига клин бўлиб киради; *б* – парк қишлоқнинг чегарасида жойлашган; *в, г* – парк қурилмалар билан ўраб олинган.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

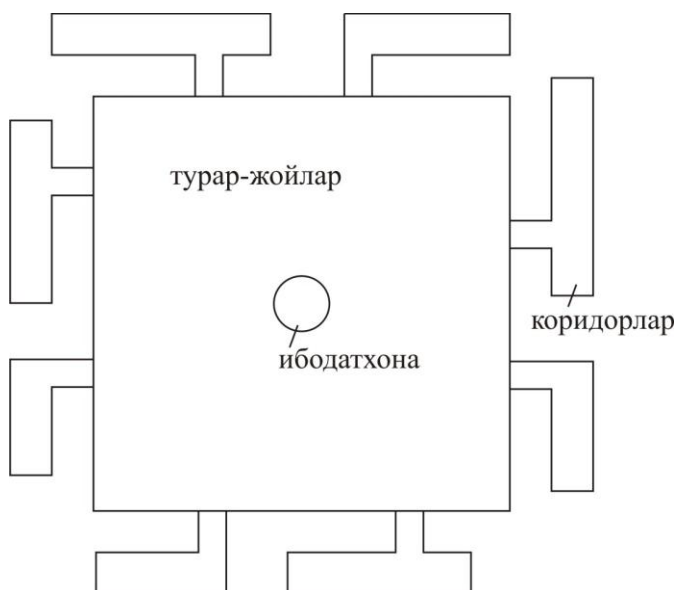
1. Қишлоқ аҳоли жойларнинг қандай турлари бор?
2. Қишлоқнинг ишлаб чиқариш ҳудудига нималар киради?
3. Қишлоқнинг коммунал-ғомборхона ҳудуди қандай лойиҳаланади?
4. Турар жой ва ишлаб чиқариш ҳудудларнинг ўзаро жойлашиши қандай амалга оширилади?
5. Қишлоқ аҳоли жойларининг функционал ҳудудлари транзит йўлга нисбатдан қандай жойланади?
6. Турар жой ҳудудининг асосий тузилма элементлари нималардан иборат?
7. Қишлоқ аҳоли жойларида жамоат марказлари қандай лойиҳаланади?
8. Қишлоқ аҳоли жойларида кўкаламзор ҳудудлар қандай лойиҳаланади?
9. Кўчағйўл тармоқларининг принципиал схемаси нималардан иборат?

VIII. БЎЛИМ. ЎЗБЕКИСТОН ШАҲАРСОЗЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ХУСУСИЯТЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ.

8.1. Ўрта Осиё шаҳарсозлигининг қисқача ривожланиш тарихи.

Ўрта Осиё... табиат қарама-қаршиликларига тўла бўлган кенг воҳа. Қумли саҳролар, гуллаган боғлар ва узумзорлар, тоғларнинг қорли чўққилари, чуқур даралар ва чексиз яшил водийлар. Унинг марказий қисмидан (ҳозирги Ўзбекистон) қадимдан Европани Осиё билан, Осиёни Шимолий Африка билан боғловчи карвон йўллари ўтган.

Шаҳарлар тарихи эрамиздан олинги учинчи, иккинчи мингйилликка бориб тақалади. Ҳозирги Сурхондарё худудида дастлабки шаҳарлардан – *протошаҳар* (прото-олдингиси) қолдиқлари топилган. Бундай шаҳарларда коридорлар хўжалик ва мудофа мақсадларида фойдаланилган.

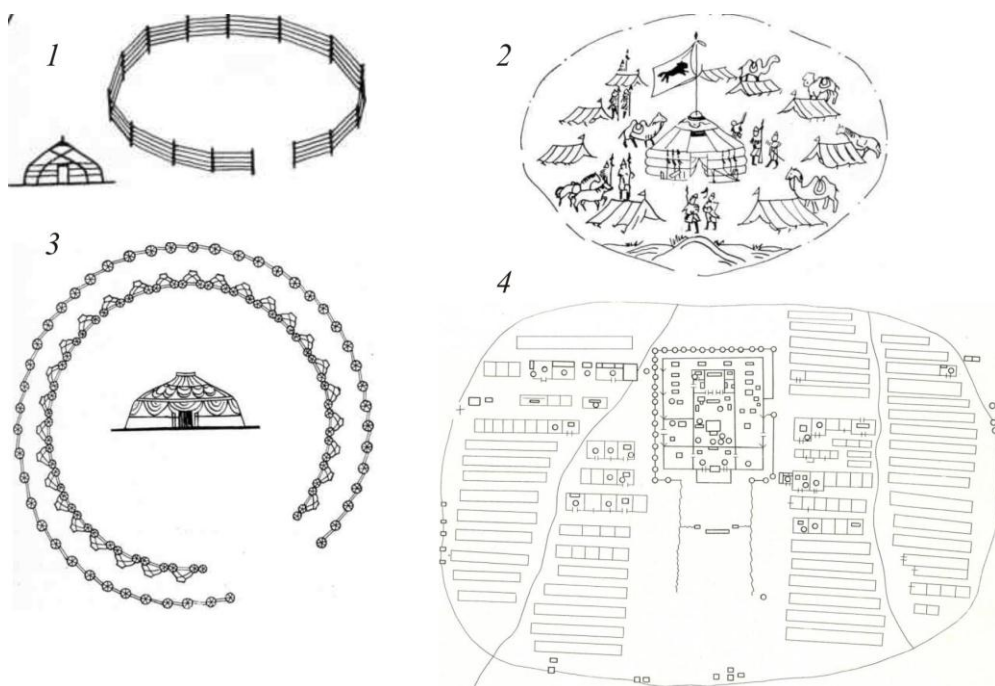
Дастлабки протошаҳарларнинг режавий шакли.

Эр.авв. IV-II асрларда Ўрта Осиёни И.Зулқарнайн босиб олади ва Эллинизм даври бошланади (Эллада-Греция). Греция шаҳарлари режаси бу даврда шаклланган шаҳарларга таъсир қилган. Эр.авв. биринчи мингйилликда ҳозирги Бухоро ўрнида қалъа ва унинг олдида бозор шаклланган. Кейинчалик қалъа ўрнида Арк қурилган, бозор эса давом эттирилган. Шаҳарни иккита асосий йўл тўрт қисмга ажратиб турган ва уларнинг чорраҳасида савдо тими жойлашган. Турар-жойлар тўғри бурчакли режа асосида жойлашган. Мутахассислар бундай шаҳар режасини Греция шаҳарсозлигининг таъсири деб ҳисоблашади. Эр.авв. III аср, эрамизнинг I асрида Ўрта Осиёни кўчманчи қабилалар турклар эгаллашади ва шаҳарларда кўчманчилар анъаналари билан синтез юзага келади. Шунингдек, бу даврда кўчманчилардан ҳимояланиш мақсадида шаҳарларни ўраб турувчи қалъа деворлар – *работлар* шакллана бошланди. Турклар келган пайтда асосий аҳоли деҳқончилик билан шуғулланган, улар 2, 3 қаватли турар-жойлар – қасрларда яшашган ҳамда уйларининг олдида кўкаламзорлаштирилган ҳудуд томорқалари мавжуд бўлган.

Ислом келгандан кейин (VIII аср) шаҳарда савдогарлар яшашган, деҳқонлар эса шаҳар атрофларида яшашган. Шаҳарда 1, 2, 3 қаватли зич турар-жойлар ва маъмурий бинолар шаклланди. Шаҳарларда ички ва ташқи мудофа деворлари қурилди ва улар Дорун-ички, Берун-ташқи деб номланган.

XIII-XIV асрларда Ўрта Осиёни мўғуллар босиб олгач, шаҳарларни кўчманчи манзилгоҳлар режаси асосида қуришган. Дастлабки кўчманчилар ўтовлари мўғулларда – гэр, туркларда – уй деб аталган. Уларни жойлаштиришда бир оила ёки бир оиладан тарқалган қариндошлар гэрларини айлана қилиб ўрнатишган, ўртада эса оила бошлиғининг гэри

бўлган (оила бошлиғининг олови атрофида жойлаштиришган). Ўғиллар отасининг гэри олдида ўзлариникини ўрнатишмаган одатда оталари ўтовининг орқасида ўрнатишган. Шунингдек, дунё томонларига нисбатан ҳам оила аъзолари обрўсига кўра жойлаштиришган.

Кўчманчилар шаҳарлари эволюцияси:

1 – чорва молларини сақлаш жойи; 2 – кўчманчилар лагерининг жойлашиши; 3 – кўчманчилар монастири режаси; 4 – мўғуллар қурган Нарике Хирхир шаҳри.

Кўчманчилар чорвачилик билан шуғулланганлари сабабли, чорва молларини кечаси гэрларининг орасига панжаралар ўрнатиб, ичига қамашган. Кейинчалик бу принципда монастирларини ва шаҳарларини қуришган. Шаҳар марказида император саройи, жанубий-ғарбий томонда зодагонлар уйлари жойлашган.

Амир Темур даврида Ўрта Осиё ўзининг энг гуллаб яшнаган даврини бошидан кечирди. Амир Темур Чингизхон меросини қадрлаган ва мўғуллар анъаналарини давом эттирган, шунингдек, Европа билан алоқаларини мустаҳкамлаб, ўзаро малака алмашган. Босиб олган давлатларидан фан, адабиёт, меъморликнинг намояндаларини Самарқандга олиб келиб, шаҳарни дунёнинг энг машҳур шаҳарларидан бирига айлантirdи. Бу даврда шаҳарнинг работ ва берун, дарун типи ўзгарди, Амир Темур шаҳарда радиал схемадаги кўчалар типини қўллади. Унинг Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлгач илк пойтахти Балх шаҳрини радиал кўчалар билан 8 қисмга ажратган. Уларнинг чорраҳасида шаҳар маркази жойлашган. Балх шаҳри шаҳарсозлик услуби Ғарб шаҳарсозлигига таъсир кўрсатган.

Амир Темур даври шаҳарсозлигида Европа шаҳарсозлиги таъсири сезилади. Айниқса, унинг ҳукмдор бўлган йилиёқ янги пойтахти деб эълон қилинган Самарқанд шаҳрини қуришда Флоренция шаҳарсозлиги излари сезилади. Амир Темур келгунча шаҳарда иккита работ қурилган, биринчи девор X асрда, иккинчи девор XI асрда қурилган. Темур ҳокимиятга келганда

эса, биринчи работ деворлари қолмаган, фақат иккинчи девор харобалари бўлган. Иккита работ ўрнида п шаклида кўчалар бўлган, шаҳар тўғри бурчакли режага эга бўлган. Амир Темур шаҳарни жарликкача кенгайтириб, янги Ҳисор деворини қурдирган. Шаҳарда ички работ деворларидан кетган олтига радиал кўчалар олтига дарвозага олиб борган.

XVI-XVII асрларда Ўрта Осиёни Шайбонийлар бошқарган ва бу даврда (Абдуллахон II ҳукмронлиги даврида) Бухоро гуллаб яшнади. Абдуллахон II даврида турклар Ўрта Осиёни артиллерия билан таништиради ва бу ҳол шаҳарсозликка таъсир кўрсатади. Бухоронинг мудофа деворлари артиллерияга мослашган ҳолда қалинлашади, тепаси артиллерия аравачалари юриши учун кенгаяди ва маълум масофаларда миноралар ўрнатилади.

Бу давр шаҳарсозлигида яна бир муҳим жиҳат шаҳарларнинг кенгайиш моделидир. Шаҳарлар дастлаб ғарб томонга, кейин шарқ, шимол, жануб томонга кенгайган. Кейин ораларидаги бўшлиқлар ҳам тўлиб, айлана мудофа девори билан ўраб олинган. Ғарб томонда асосан, юқори табақали аҳоли яшаган, ҳовлилар катта ва кенг бўлган. Бундай хусусият Бухоро ва Хива шаҳарларига хосдир. Ушбу моделдан фойдаланиб архитектор Кишо Курокава Астана шаҳрининг бош тарhini лойиҳалаган.

XVIII асрнинг биринчи ярмида Буюк Ипак Йўлининг аҳамияти йўқола бошланди, ўзаро жанглар, кўчманчиларнинг тўхтовсиз ҳужумлари, вабо каби касалликлар тарқалиши оқибатида Ўрта Осиё танг аҳволда қолди. Бир неча шаҳарлар инқирозга учраган, Амир Темур яратган давлат парчаланиб, кичик шаҳар давлатлар пайдо бўлди ва ўз-ўзини қутқаришга ҳаракат қилди. Бу шаҳардан йириклари ичида учтаси хонликни ташкил этди. Булар Бухоро, Хива, Қўқон хонликларидир.

XVIII асрдан бошлаб, Россия билан билан савдо алоқалари натижасида Тошкент Ўрта Осиё марказига айланди. Тошкент аниқ режавий структура асосида шаклланди. Шаҳар тўрт даҳага ажратилган, ташқи деворлари сақланиб қолган эди. Даҳадан кичик гузар, гузардан кичик маҳалла бўлган. Ҳар бир даҳа шаҳарнинг маъмурий қисми ҳисобланиб, ўзини ўзи бошқарган ва ҳатто ўзининг ҳарбий кучларига эга бўлган. Аҳоли сони кўплиги даражасига кўра биринчи ўринда Себзор даҳаси, иккинчи ўринда Кўкча даҳаси, учинчи ўринда Шайхонтоҳур даҳаси бўлган, энг кам аҳоли Бешёғоч даҳасида бўлгани ва у ерда қурилиш кам бўлганлиги сабабли руслар Чилонзор кварталларини жойлаштиришган.

8.2. Ўзбекистон Республикасида ҳозирги замон аҳоли жойлашуви хусусиятлари.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда 26 млн. 485 минг киши яшайди (2006), шу жумладан, шаҳар аҳолиси 9799,45 минг киши (37 %), қишлоқ аҳолиси 16685,55 минг киши (63 %).

Республика таркибига Қорақалпоғистон Республикаси, 12 та вилоят ва Тошкент шаҳри - Республика миқёсидаги шаҳар киради. Республикада 121 та шаҳар, шу жумладан 55 та республика ва вилоят миқёсидаги, 113 та шаҳар

посёлкалари, 35 та қишлоқ, туман марказлари мавжуд.

Республика ҳудуди 447,4 минг км² ни, аҳолининг ўртача зичлиги 53,1 одам км² ни ташкил этади, аммо республика алоҳида вилоятлари бўйича зичлик 6,9 одам км² дан (Навоий вилояти), 503,5 одам км² (Андижон вилояти) гача тебранади. Аҳоли энг зич жойлашган вилоятлар: Фарғона водийсида - Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари ҳамда Тошкент ва Самарқанд вилоятларидир.

Ҳудудлар ўлчамларидаги фарқ табиий-иқлимий шароитлар билан белгиланади.

Янги шаҳарлар фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва қайта ишлаш асосида (Ангрен, Олмалиқ, Нуробод, Қувасой, Зарафшон, Янгиобод ва бошқа шаҳарлар), қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлаш марказлари сифатида (Янгийўл, Хўжайли, Чимбой шаҳарлари), энергетика ва кимёни ривожлантириш асосида (Чирчиқ, Навоий, Бекобод, Гулистон шаҳарлари), Нукус ва Тўрткўл шаҳарлари эса маъмурий хўжалик марказлари сифатида ташкил топдилар.

100 дан 500 минггача аҳоли катта шаҳарларга 38,9 %; шаҳар посёлкалари орасида 39 % и 5 дан 10 минггача аҳоли посёлкаларга; 43,1 % и эса 10 дан 20 минггача аҳоли посёлкаларга тўғри келади.

Ўзбекистон Республикаси ҳозирги замон аҳоли жойлашуви ва урбанизациясининг хусусиятлари:

- шаҳар аҳолисининг кичик нисбий сони;
- маҳаллий аҳолининг кам ҳудудий кўчиб юриши;
- шаҳарлар тармоғида урбанистик таркибнинг кам ривожланганини кўрсатувчи кичик ва ўрта шаҳарларнинг устунлиги;
- шаҳар жойлари тармоғининг воҳаларда тўпланганлиги;
- кичик ва ўрта шаҳарларнинг иқтисодий потенциали кичик бўлган ҳолда саноат корхоналари ва шаҳар аҳолисининг кам сонли йирик шаҳарларда тўпланганлиги;
- кўпчилик шаҳар ва посёлкалар функционал таркибининг (ривожланганлиги);
- шаҳар ташкилий асоси, аҳоли жойлариаро хизмат кўрсатиш тизими ва айниқса оммавий дам олиш тармоқлари кам ривожланган маҳаллий туман марказларининг устунлиги;
- интенсив суғориш деҳқончилиги туманларида қишлоқ аҳоли жойлашувининг майда қишлоқлардан иборатлиги;
- қишлоқ урбанизациялаш жараёнида шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ўзаро алоқаларининг кучайиб боришида йирик қишлоқлар ролининг ўсиб бориши.

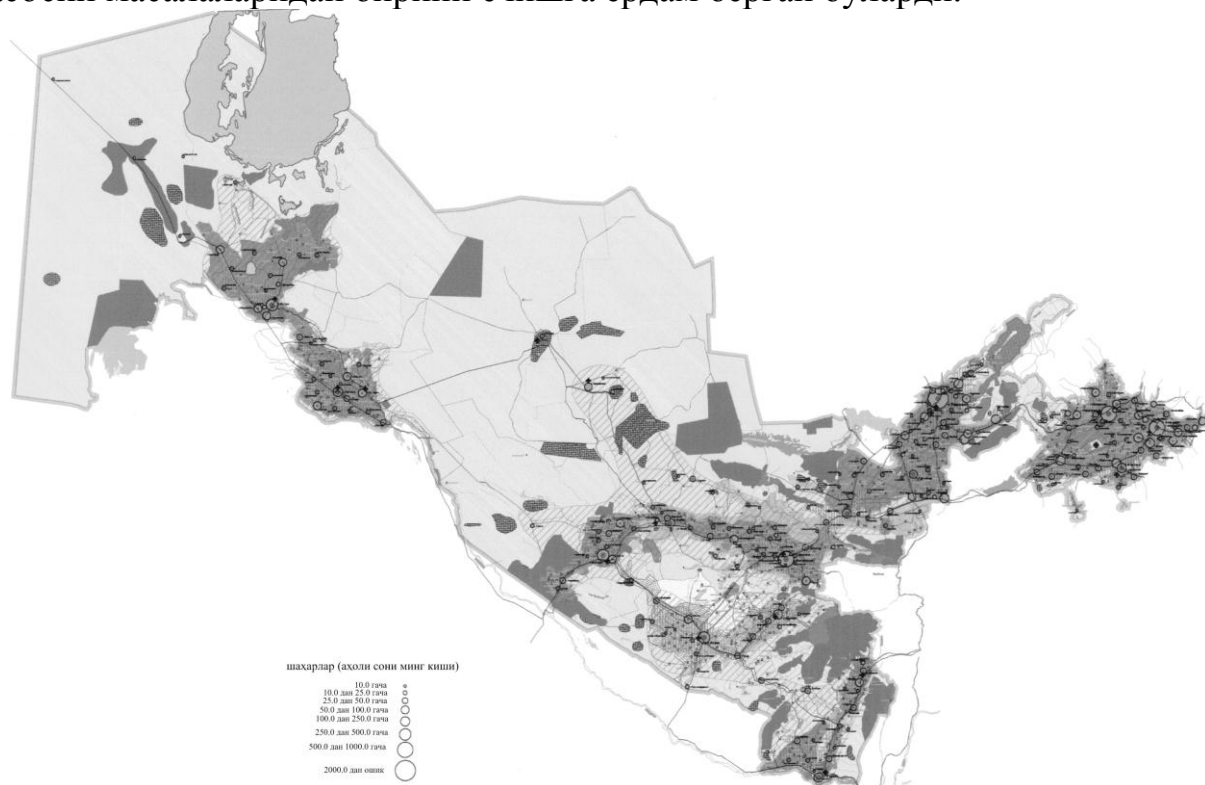
Республика учун ҳамма регионларда анчагина эркин меҳнат ресурсларининг мавжудлиги характерлидир, бу меҳнат ресурслари керакли профессионал тайёргарликка эга эмаслар.

Шаҳарларнинг ҳозирги ривожланиши республикада мунтазам урбанизациялашиш шароитларида кечмоқда. У жамиятнинг барча соҳаларини қамраб, шаҳарларнинг иқтисодий аҳамиятига, уларнинг ишлаб

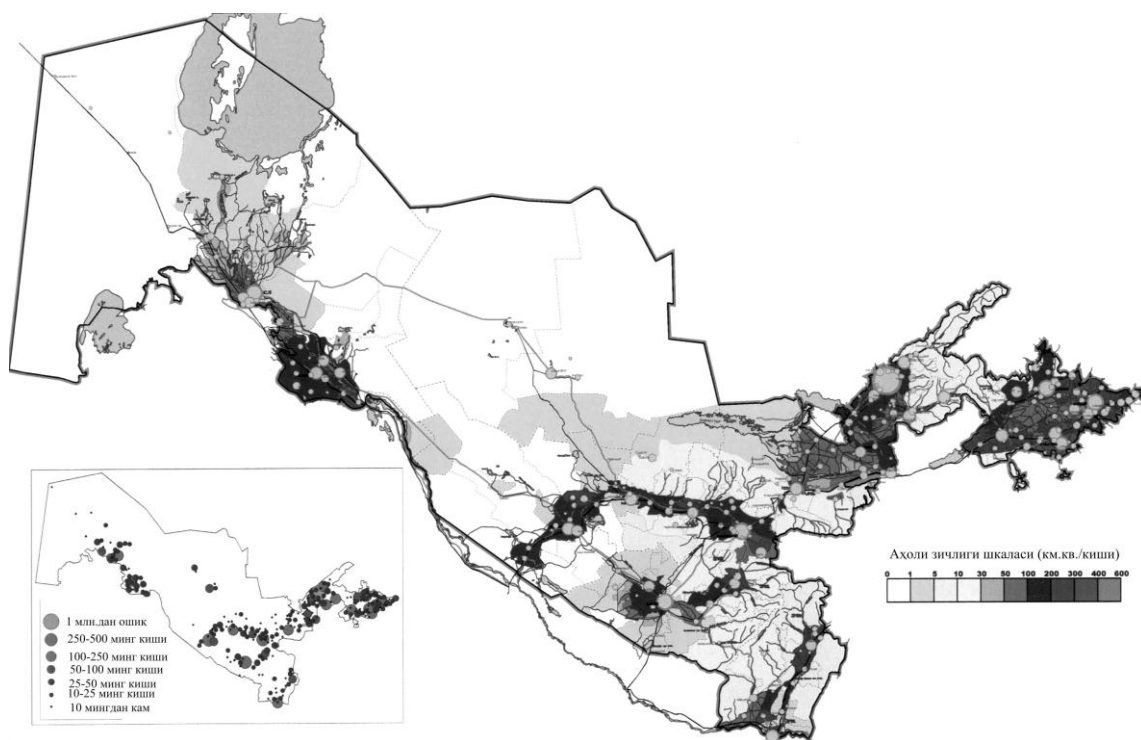
чиқаришдаги ва аҳолини ижтимоий ташкил этишдаги ролига ҳал қилувчи таъсир кўрсатмоқда.

Республикада юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар Ўзбекистон шаҳарлар тармоғи ривожланиши ва аҳоли жойлашуви характери ҳамда аҳоли жойлари тармоғи таркиби ўзгариши, шаҳар аҳоли жойлашуви ареалларининг кенгайиши билан кузатиб бориляпти. Бу жараёнга аҳоли жойлари тармоқларининг нафақат воҳаларда шаклланиши ва ривожланиши, шунингдек, янги, илгари фойдаланилмаган республика ерларининг (Мирзачўл, Жиззах, Қарши даштлари, Марказий Фарғона ва бошқалар) мунтазам ўзлаштирилиши ёрдам берди.

Шаҳарлар тармоғининг ривожланиши республиканинг фақатгина саноати ривожланган туманларида, шунингдек, қишлоқ жойларида ҳам кичик даражадаги аҳоли жойларини юқорироғига ўтиши орқали, қишлоқ жойларни шаҳарлар ёки шаҳар типдаги посёлкаларга айланиши орқали ҳам юз берди. Республика шаҳарлари сонининг тез ўсишига улардаги аҳоли сони минимал фоизининг 10 мингдан 7 мингга камайтирилганининг ҳам натижаси бўлди. Янги шаҳарлар пайдо бўлиши асосан қишлоқ жойларни, авваламбор туман марказларини ўзгартириш ҳисобига бўлди. Бундай ўзгаришларнинг катта шаҳарлар тармоғини ривожлантиришдаги ижобий аҳамиятини қайд этган ҳолда, таъкидлаш керакки, бунда тегишли шаҳар ташкилий асос шаклланишига, шаҳар аҳолисига маданий-маиший хизмат кўрсатиш даражасини оширишга етарли даражада аҳамият берилмади. Бу «шаҳар ҳаёт тарзи» нинг янада кенгроқ ёйилишига, ҳозирги замон урбанизациясининг асосий масалаларидан бирини ечишга ёрдам берган бўларди.

Ўзбекистон республикасида аҳоли жойлашиши схемаси.

Ўзбекистон республикасида аҳоли жойлашиши схемаси. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси зичлиги.

8.3. Урбанизация муаммолари.

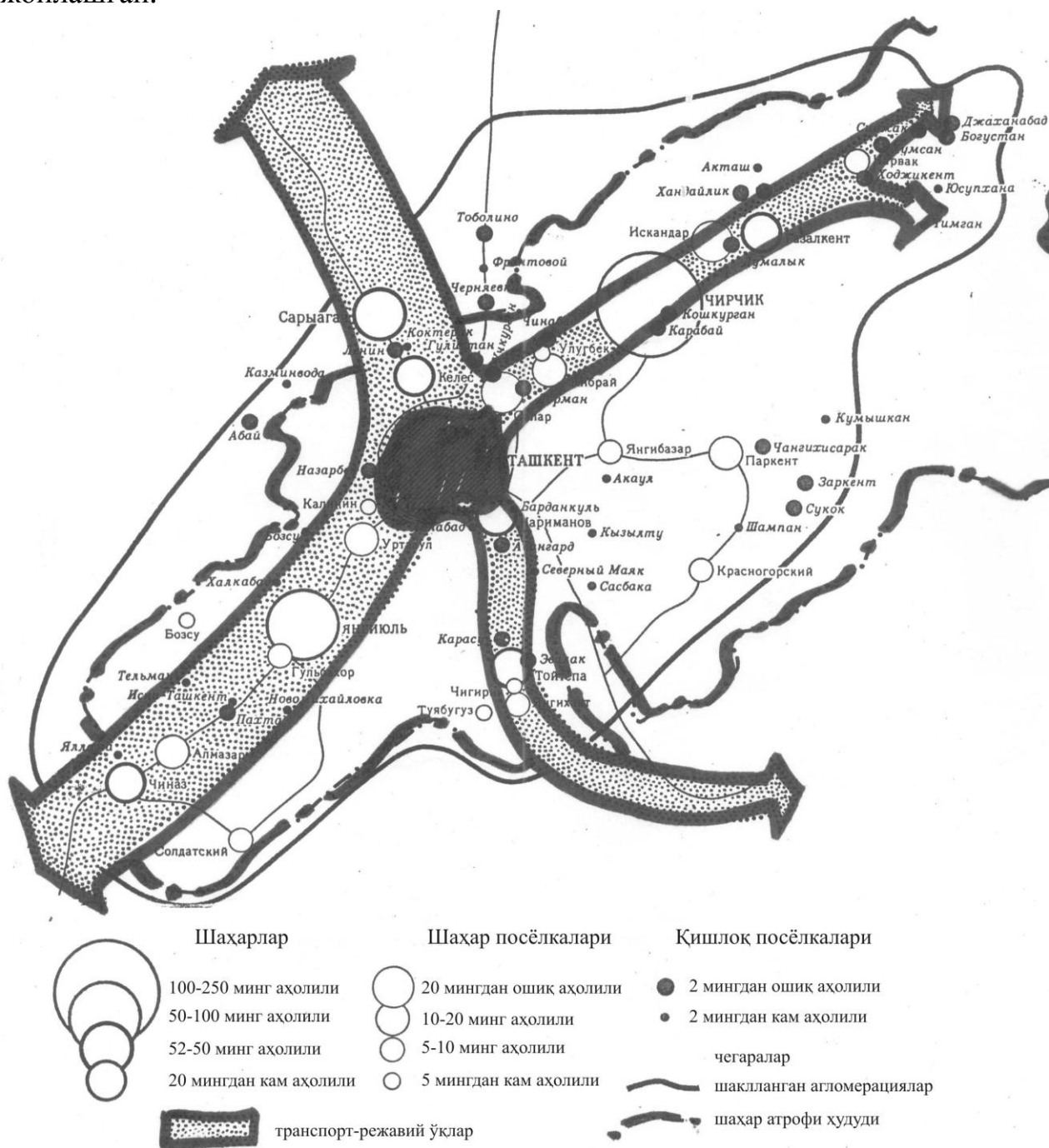
Ўзбекистонда урбанизация жараёнларининг ривожланиши натижасида республика аҳолисининг умумий ўсишини ва қишлоқ аҳолисининг ўсишини ортда қолдирган шаҳар аҳолисининг доимий ўсиши юз берган. Лекин шаҳар ва қишлоқ, аҳолисининг республика аҳолиси умумий сонидagi нисбати кам ўзгармоқда ва ҳозирги вақтда шаҳар аҳолиси миқдори 40 % атрофида сақланиб турибди.

Шаҳар аҳолиси ўсишининг 1990 йиллар бошигача асосий манбаи бўлиб шаҳарларда аҳолининг табиий ўсиши ва ташқи миграция хизмат қилган. Шаҳар аҳолисининг маҳаллий қишлоқ-шаҳар миграцияси ҳисобига тўлдирилиши кам бўлиб, унинг ҳиссасига шаҳар аҳолиси ўсишининг 1/3 қисми тўғри келган холос. Шаҳар аҳолиси миграцион ўсишининг асосий қисми ёки 2/3 қисми ўша вақтда ташқи республикалараро миграция ҳисобига тўғри келган. Энди бу нарса СССР парчаланиб кетгандан сўнг, шаҳар аҳолисининг бир қисми кўчиб кетиб, кескин ўзгарди.

Ўзбекистонда урбанизация ва шаҳар тармоғи таркиби ривожланишининг характерли хусусияти шаҳар аҳолисининг катта ва йирик шаҳарларда ва уларнинг агломерацияларида тўпланишининг доимий ўсиб боришидир. Фақатгина Тошкентда республика шаҳар аҳолисининг 25 % и яшайди. Таъкидлаш керакки, Тошкентнинг умумий шаҳар аҳолисидаги нисбий катталиги доимий қисқармоқда, аммо бу жараён секин давом этмоқда.

Республика мавжуд шаҳар аҳоли жойлашуви таркибининг каттагина камчилиги деб пойтахт ва катта шаҳарлар ўртасидаги, вилоят марказлари ва вилоятларнинг бошқа шаҳарлари орасидаги катта фарқни кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон шаҳарлар тармоғида охириги вақтда 17 та катта ва йирик шаҳарлар бор, улар республика аҳоли жойлашуви ва урбанизациясининг асосий тугунлари ҳисобланадилар, аммо улар асосан аҳоли яшовчи ҳудудларда жойлашган.

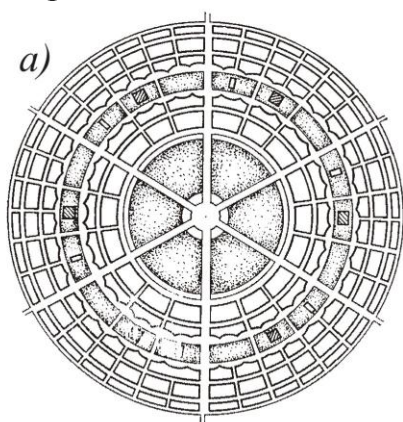
Тошкент агломерацияси.

8.4. Келажак шаҳарсозлиги ғоялари.

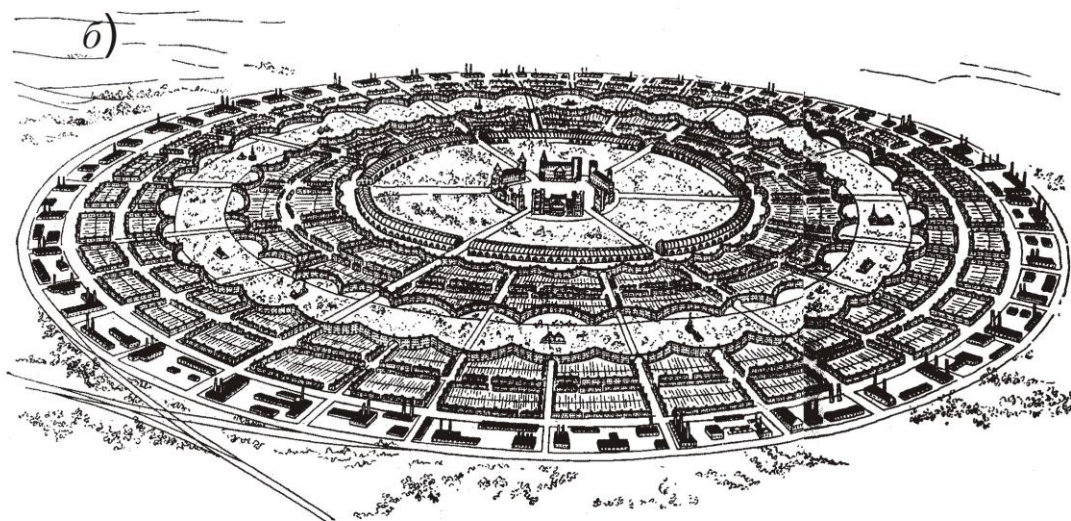
Келажак шаҳарларни лойиҳалаш учун ҳозирги аҳволга объектив баҳо бериш керак ва алоҳида ўтмиш шаҳарсозлик концепцияларини кўриб чиқиш лозим. Шаҳарсозлик соҳасида социал-утопистлар орзулари инсоннинг гармоник ривожланиши ва ижтимоий адолатга ёрдам берадиган шаҳарлар яратишга асосланган эди. Утопистлар ғоялари шаҳарсозликнинг кейинги

ривожланишига, айниқса шаҳарлар аҳолисини меъёрлаштириш муаммолари бўйича маиший хизмат кўрсатишни умумлаштириш, боғ-шаҳарлар яратиш ғоялари катта таъсир кўрсатади.

1898 йили Э.Говард радиал халқали тарихий таркибли боғ-шаҳар ғоясини таклиф қилди. Шаҳар кенг радиал хиёбонлар билан олти қисмга ажратилган айлана шаклида. Марказий маъмурий-жамоат майдони парк билан ўраб олинган. Турар-жой халқаси ичида яшил белбоғ бўлиб, унда мактаблар ва спорт иншоотлари жойлашган. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги ва аҳоли дам олиши учун катта шаҳарнинг ташқи қисми ажратилган. Шу тарзда марказий парк ва яшаш худудининг яшил белбоғи ўзаро ва шаҳар атрофи худуди билан хиёбонлар орқали боғланиб, ягона системани ташкил этади. Говарднинг назарий модели ҳар бир алоҳида ҳолат учун ечим топиш имконини берди.

Э.Говарднинг боғ-шаҳар лойиҳаси.
а - тарх: 1 - жамоат бинолари жойлашган марказий парк; 2 - сайрга мўлжалланган хрустал галереялар; 4 - мактаб; 5 - черков; 6 - саноат ҳудуди; б - боғ-шаҳарни ҳажмий-фазовий реконструкцияси (Л.Б.Рапутовнинг график реконструкцияси)

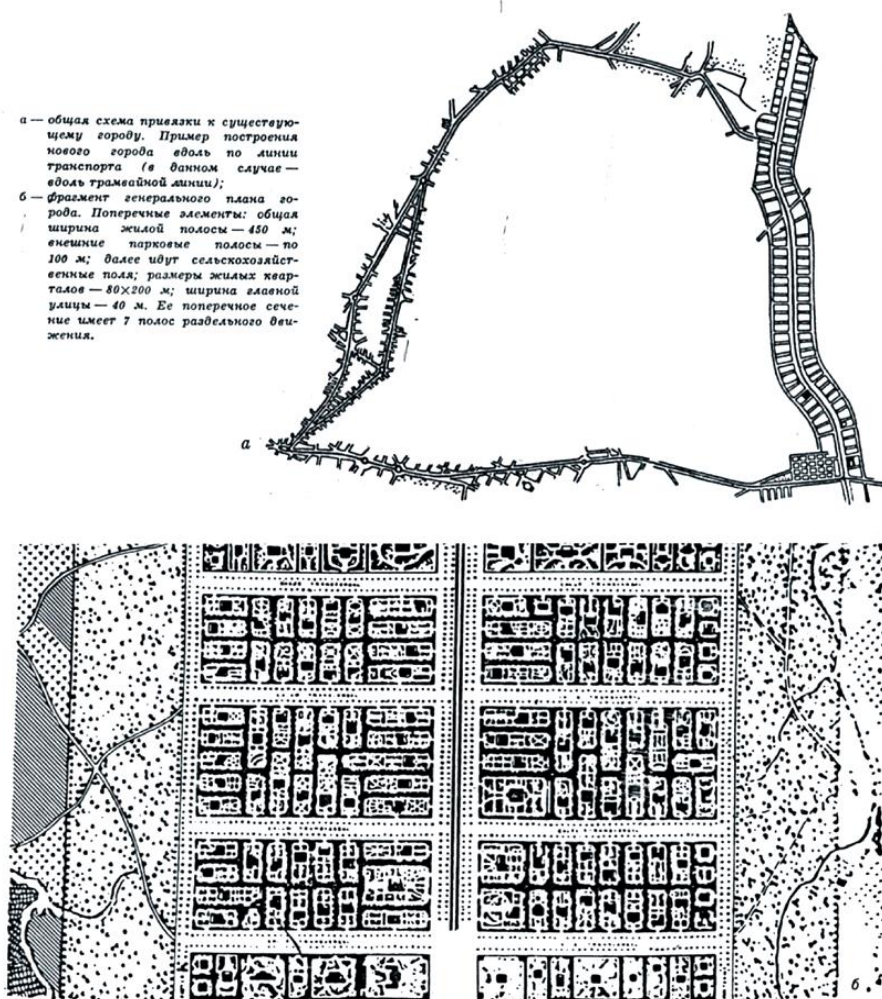

Бунга қарама-қарши XIX аср охирида испан инженери Сорна-И-Мата томонидан чизикли шаҳар ғояси илгари сурилди.

Архитектор И.Леонидовнинг Магниторск шаҳри учун берган лойиҳавий таклифида шаҳарнинг ривожланиш жараёнида асосий қисмлари орасида гармоник нисбатни топишга интилиш акс этган. Бу ерда шаҳар саноат қисмига олиб борувчи, турар-жойларга параллел жойлашган маданий, спорт, медицина ва бошқа жамоат бинолари ва иншоотлари билан қурилган

шоссе бўйлаб ривожланади.

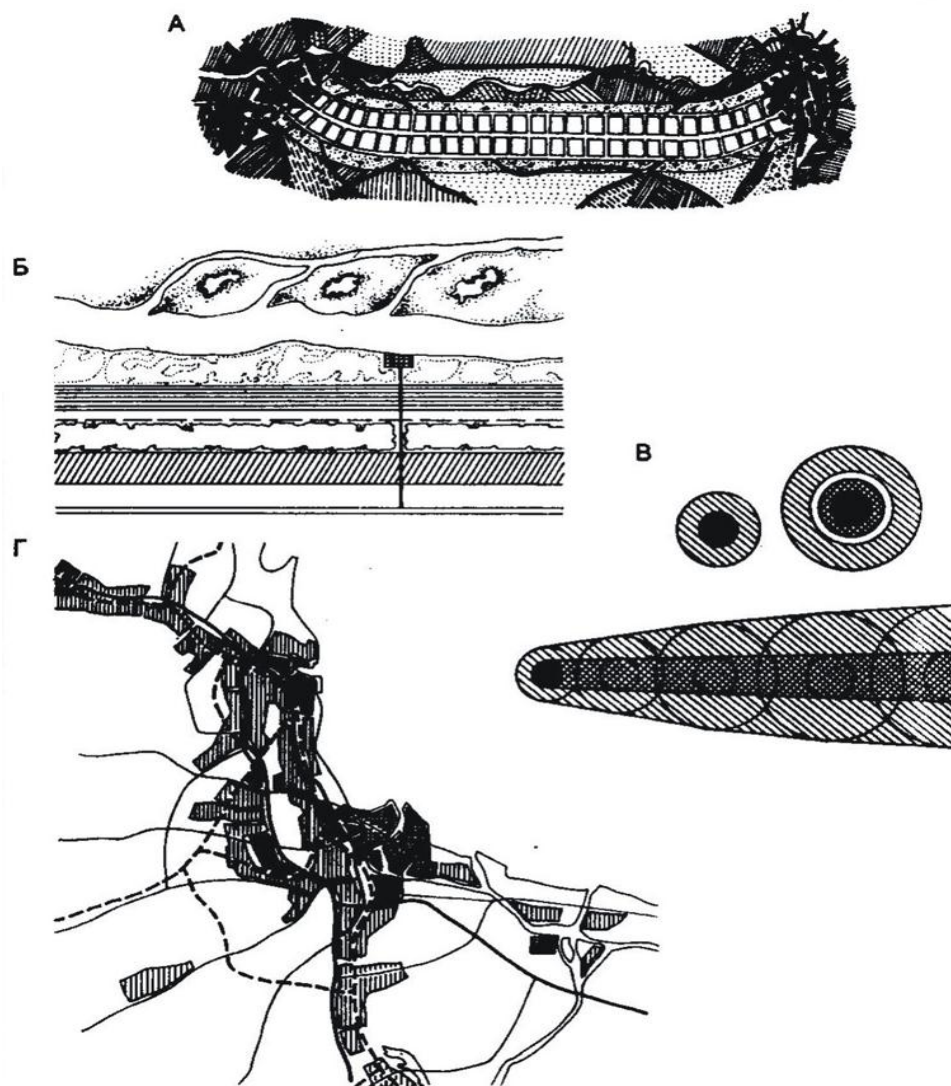
И.Леонидовнинг ғоясини ривожлантириб, Н.Милютин шаҳар ривожланишининг функционал-потокли чизмасини таклиф қилди. Бунда саноат қисми турар-жойларга ва бошқа функционал қисмларга параллел ҳолда жойлашади. Бу ғоя баъзи янги замонавий шаҳарлар бош режаларига асос қилиб олинди. Арид (курғоқчил) иқлим шароитларида қабул қилиниши мумкин бўлган энг қулай шаҳар тархий таркиби бўлиб тўғри чизикли тархий таркибни кўрсатиш мумкин.

Мадрид (Испания) шаҳри атрофининг чизикли тузилмаси. Арх. Сория-и-Мата. 1884й.

а — мавжуд шаҳарга боғлашнинг умумий схемаси. Транспорт чизиғи бўйлаб янги шаҳар куриш мисоли;

б — шаҳарнинг бош тархи фрагменти. Кўндаланг элементлар: турар-жой чизиғи кенглиги — 450м, ташқи парк чизиклари — 100м дан, кишлок хўжалик далалари, турар-жой кварталлари ўлчамлари — 80х200м, асосий кўча кенглиги — 40м, унинг кўндаланг кесими 7та ажратувчи полосага эга.

Чизикли лойиҳавий схемалар ривожланиши.

А – Сория-и-Мата - Мадрид шаҳри атрофи;

Б – Н. Милютиннинг чизикли схемаси;

В – шаҳарнинг чизикли ривожланиши схемаси (Доксиадис б-ча);

Г – замонавий агломерациянинг чизикли ривожланиши.

Тўғри чизиклилик нима билан аниқланади?

Иссиқ қуруқ иқлим шароитида инсоннинг яшаши учун биринчи навбатда сув зарур. Уни қандайдир яқинроқ дарёдан кўплаб километр узоқдан каналлар ёрдамида олиб келадилар. Каналнинг *қирғоғини* сув ювиб кетмаслиги учун одамлар уни тўғри қилиб кўрганлар, кўп ҳолларда каналларни текис ҳудудларда қурганлар. Бундан каналларга параллел ва перпендикуляр кўчалар келиб чиққан.

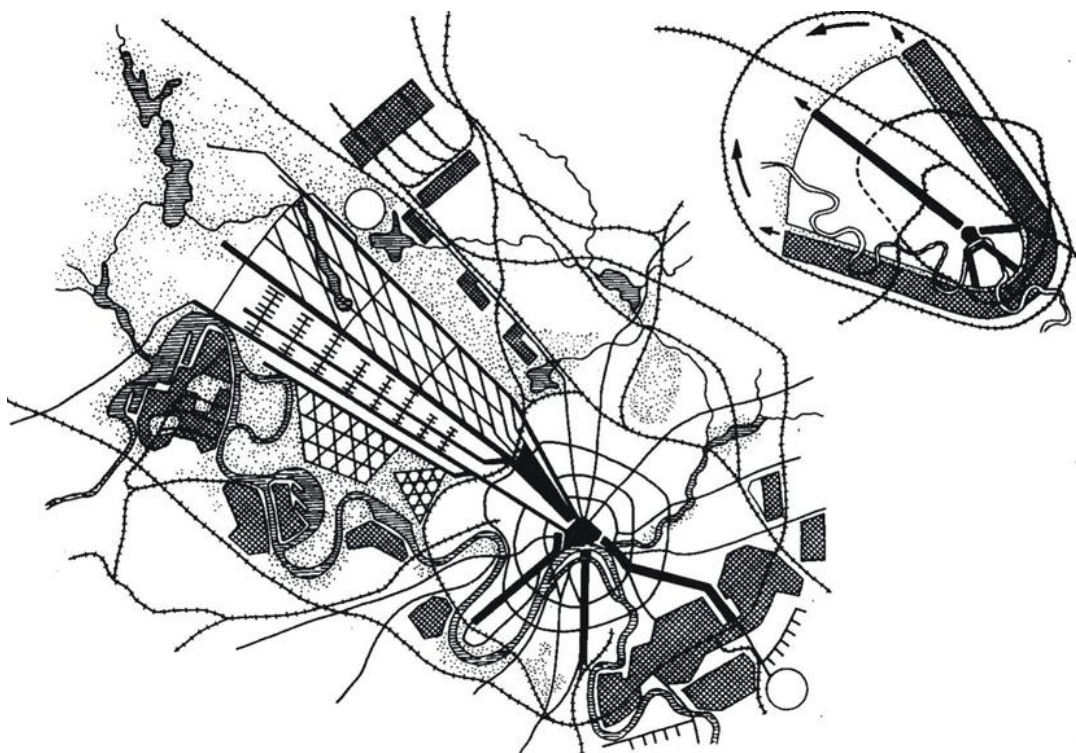
Тўғри чизикли тархий таркиб бир қанча хусусиятларга эга:

- у турар-жойлар ҳудудларини иш ва дам олиш жойларига максимал яқинлаштириш имконини беради;
- шаҳар жамоат марказини кейинчалик ривожлантириш имконини берадиган тўғри чизикли қилиб кўришни белгилайди;
- транспорт ва пиёда йўллар коммуникациялари тизими қисқаради ва уларни ташкил этиш енгиллашади. Аммо чизикли таркиби кўплаб

километрга ривожланганда ўзининг таркиби ва тархий бирлигини йўқотиши мумкин.

Баъзи совет архитекторлари режалаштиришнинг радиал-халқали чизмасидан фойдаланиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Аммо бу ҳолда турар-жойлар билан ўралган шаҳар маркази ривожланиш имкониятидан маҳрум, саноат корхоналари эса, шаҳарнинг ўсиши билан турар-жойлар ичида бўлиб қолади.

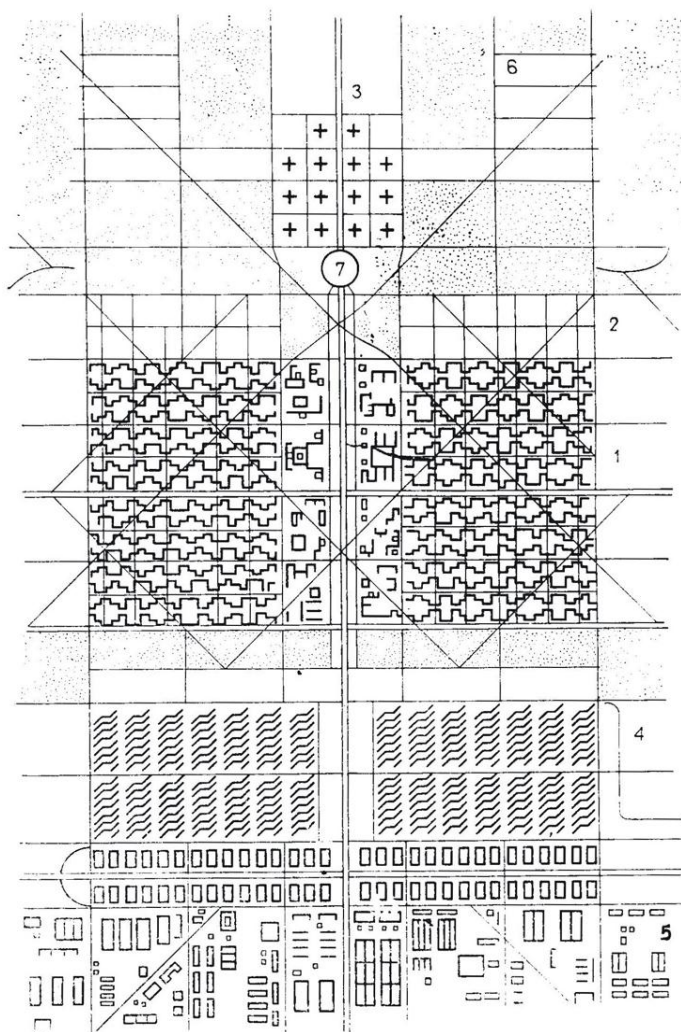
20-йиллар охирида Н.Ладовский радиал-халқали ва тўғри чизикли чизмаларни тадқиқ қилиб, шаҳарнинг янги параболик тархий таркибини таклиф қилди. У шаҳарнинг барча қисмларини мавжуд марказни сақлаб қолган ва ривожлантирган ҳолда бир текисда ривожлантириш имконини беради. Уни эски марказ атрофида букилган Н. Милютин тўғри чизикли схемаси деб кўриш ҳам мумкин.

Шаҳарнинг ландшафтини ташкил этиш (И.Ладовский б-ча).

1922 йили Ле Корбюзье ўзининг 3 млн. кишилик марказида юқори қаватли минорали уйлари бўлган замонавий шаҳар лойиҳасини кашф этди. Бунда марказда 1 млн., кўкаламзор жойларда эса 2 млн. аҳоли яшаши кўзда тутилган. Бу шаҳар марказлаштирилган режасининг композицион ўқи бўлиб, баланд иморатлар билан қурилган проспектлар хизмат қилади. Шаҳарнинг марказий қисмида тархига хоч шаклли, жамоат ва маъмурий мўлжалдаги 60 қаватли иморатлар жойлашади. Марказ атрофида 6 қаватли уйлар билан қурилган, эгри-бугри режали турар-жой туманлари жойлашади. Қолган ҳудудлар боғлар ва дам олиш қисмларига ажратилади. Турар-жой туманларининг эни 50 м ли асосий кўчалари бир-биридан 400 м масофада жойлашади. Марказда аэродром, унинг тагида транспорт тугуни жойлашади, унинг тагида эса ер ости жамоат транспортининг вестибюли ва станциялари

жойлашади.

Ле Корбюзьенинг “қуёшли шаҳар” (Лучезарный город) лойиҳаси.

1- турар-жой ҳудудлари; 2 - элчихона ва меҳмонхоналар; 3 - савдо-маъмурий марказ; 4 - енгил саноат; 5 - оғир саноат; 6 - йўлдош шаҳарлар; 7 - асосий магистрал ва аэродром.

Ле Корбюзье томонидан 1933 йилда таклиф этилган «Қуёшли шаҳар» (Лучезарный город) лойиҳаси яна ҳам машҳур бўлиб кетди. Унда очик чизикли таркиб ғояси олдинга сурилгандир. Бу ғоя бироз Н. Милютиннинг «Ижтимоий шаҳар» лойиҳасини такрорлайди.

1950 йили Ле Корбюзье ҳинд архитекторлари билан Ҳиндистоннинг Панжоб ва Хариана штатлари пойтахти Чандигарх шаҳрининг бош тарҳини ишлаб чиқиш ва қуришда ўзининг шаҳарсозлик ғоясини амалга оширди. Чандигарх шаҳрининг шаҳарсозлик концепцияси иссиқ иқлим шароитидаги шаҳарни режалаштириш ва қуришнинг намунасидир.

Ле Корбюзье бу шаҳарни режалаштиришнинг асосий тамойилларини қуйидагича шакллантиради:

- шаҳарнинг асосий композицион ўқини жанубий-ғарбдан шимолий-шарқ томонга йўналтирган (магистраллар бўйича жойлашган биноларни қуёш нурларидан саклайди);

- шаҳар таркибининг тўғри чизиклилиги (шаҳар ҳудуди тўғри бурчакли, ўлчами 800x1200 м ли секторларга бўлинган, уларнинг ҳар бири қурилмаларининг режаси, характери ва зичлиги билан бир-биридан фарқ қилади. Аҳолининг турли хил ижтимоий қатламларига мўлжалланган,

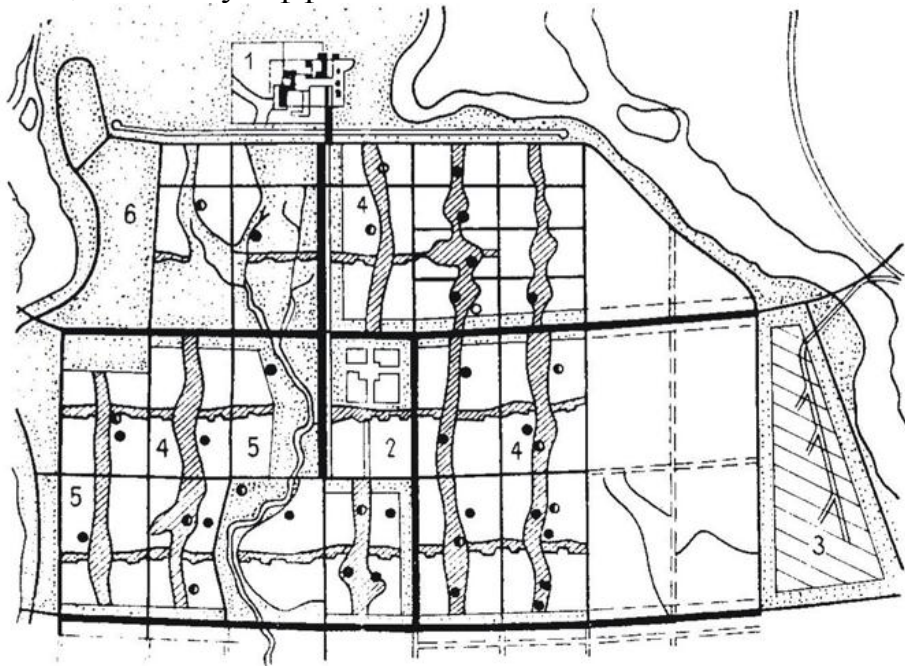
кулайлик даражаси турлича бўлган хизмат кўрсатиш муассасаларининг таркиби ҳам ҳар хилдир);

- шаҳарнинг кўкаламзор тизими турар-жой қисмидан ўтувчи очик кўкаламзор ҳудудлар кўринишида кўзда тутилган;

- умумшаҳар маркази шундай жойлашганки, у шаҳарнинг барча қисмларига бир хилда етарлидир;

- саноат шаҳардан ташқарига чиқарилган;

- транспорт алоқаси турларга бўлинган, кўча ва йўллар оддий ва мантиқий жойлаштирилган, ечими муваффақиятли ҳал этилган.

Чандигарх (Ҳиндистон) шаҳрининг режавий схемаси. Арх. Ле Корбюзье.

1- штат пойтахти маркази, Капитолий;

2- умумшаҳар маркази;

3- саноат муассасаси;

4- турар-жой туманлари ва кичик туманлар;

5- кўкаламзорлаштирилган турар-жой кўчалари;

6- университет.

1953 йилда грек шаҳарсози К.Доксиадиснинг шаҳар концепцияси машҳур бўлди. У келажак шаҳарининг ва янги фани экистиканинг (инсон аҳоли жойлари ҳақидаги фан) назарий асосларини таърифлаб берди. Бу фан инсоннинг ҳаёт эҳтиёжлари учун улкан маконларни ташкил этиш муаммоларини қамраб олади. Доксиадис томонидан илгари сурилган кўринишидан, янги ва ҳатто экстравагант туюлган шаҳарларни ягона мегаполисга бирлашиб кетиши, тезликда ўзининг янги туғилиб келаётган экологик ҳолати олдида қолоқлигини кўрсатди.

Шунга қарамай, биз бугунги кунда бутун дунёда агломерациялар пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисида етарли фактларга эгамиз. Доксиадиснинг келажак аҳоли жойлашуви ғоясини кўриб чиқамиз.

XXI аср охири келажак шаҳари муаммосини тадқиқ қилиб, Доксиадис “эгуменополис” - шаҳарларнинг гигант агломерацияларга ўсиб ўтиши -

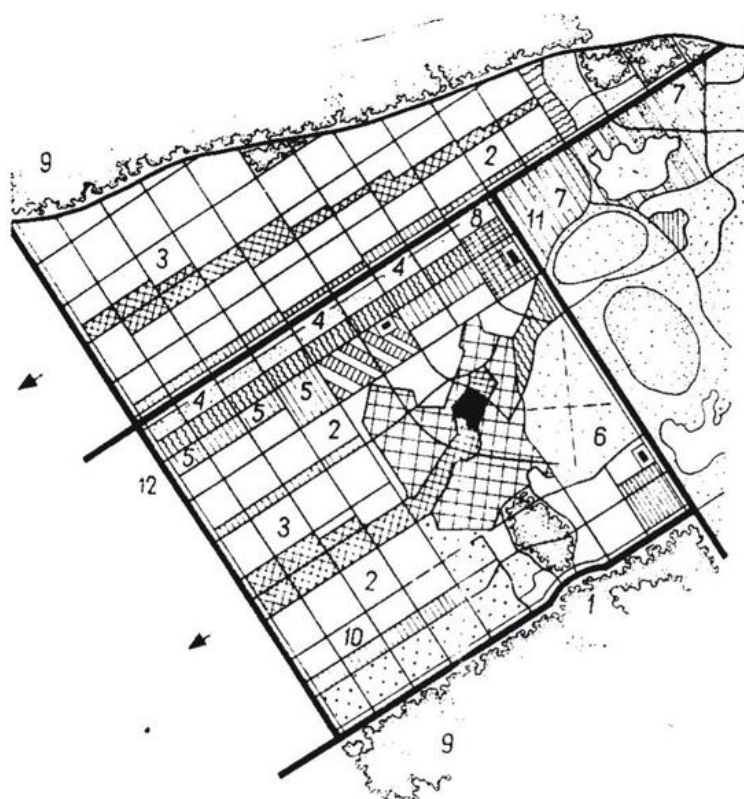
шаклидаги келажак аҳоли жойлашуви назариясини олдинга сурди. Доксиадис ўзининг келажак шаҳри назарий асосларида вақт омилини (тўртинчи ўлчов) асосий деб тан олади. У моноцентрик режали динамик шаҳар ғоясини таклиф қилади, у шаҳарнинг ўсишида бир томонлама ривожланувчи чизиқли тузилмага айланади. Доксиадис томонидан шаҳар эволюцияси қуйидагича тасвирланган ўтмиш статик шаҳри шаҳар туманларини қайта қуриш орқали замонавий шаҳарга айланади ва шундай қилиб унинг маркази рақ ярасига ўхшаб катталашади. Бу ҳолни тўғрилашнинг ягона йўли - шаҳар табиий ўсишининг шундай ечимини қидириш керакки, унда кейинги элементлар ривожлана туриб, мавжудларини йўқ қилиб юбормаслиги керак, яъни, шаҳарнинг бутун ҳудуди ва марказининг аста-секин, тўсиқсиз ривожланиши кузатилади.

Доксиадис назарияси бўйича динамик шаҳар маркази таркиби унинг доимо ўсиши талабларига жавоб бериши керак. Марказ илгари танланган ўқ бўйича эркин ривожланиши лозим унда аввал шаҳарнинг марказий ядроси жойлашади, у кейинчалик бир йўналишда ривожланади.

Доксиадис бўйича шаҳар ўз ривожланишида тўртта босқичдан ўтади «динаполис» (бир йўналишда ривожланувчи моноцентрик шаҳар) ва «динаметрополис» (бир нечта «динаполис» ларнинг параллел ривожланиши) дан «динамегаполис» (гигант-шаҳарларнинг ривожланиши) ва шаҳар тузилмасининг охириги босқичи – “экуменополис” бўлиб, бу ер шари бутун континентларини қўплаб олган шаҳарлар кўринишидаги бир текис ва мувозанатли аҳоли жойлашуви шакли.

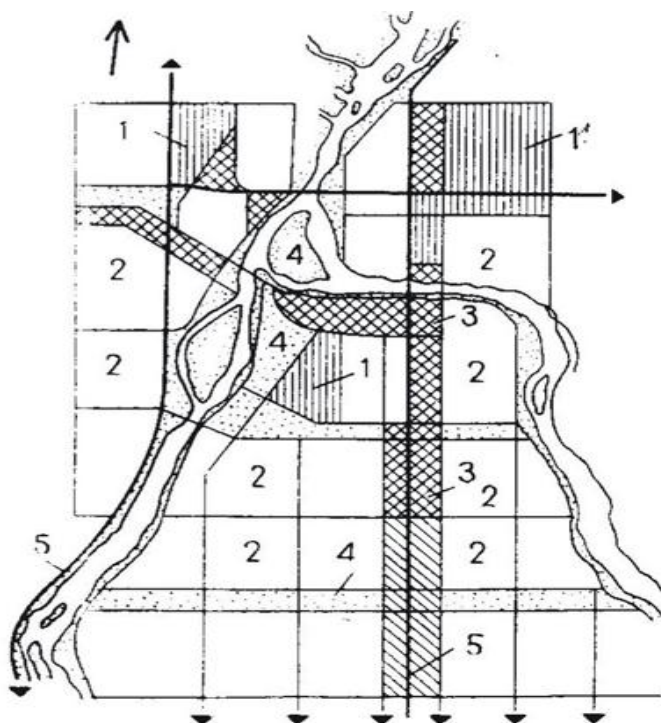
Доксиадис динамик шаҳар назариясига асосан экумекополис босқичининг статиклиги қарама-қаршидир, унда шаҳар ўсиши, тўла мувозанатга етгач тўхтади. Бу ғоянинг биринчи салбий томони - шаҳарнинг ривожланиш қонуниятлари ёки бу мамлакатда шаҳарсозликнинг ижтимоий, иқтисодий ва тарихий шарт-шароитларини ҳисобга олмай кўриб чиқилган. Иккинчидан эса, бу аҳоли жойлашувини табиий-иқлимий, ижтимоий-иқтисодий шароитлар ва аҳолининг этник хусусиятларини ҳисобга олмай стандартлашгаришдир.

Доксиадис ўз ғоясини Покистоннинг янги пойтахти Исломобод шаҳри бош режасида амалга оширди, шунингдек, унинг ғояси у томонидан Суданнинг пойтахти - Хартум шаҳрини лойиҳалашда ўз аксини топди.

Исломобод шаҳрининг (Покистон) бош тархи. К.Доксиадис.

1 – Равалпинда қишлоғи; 2 – шаҳарнинг турар-жой туманлари; 3 – шаҳар марказлари – жамоат, савдо ва маъмурий; 4 – ҳарбий ҳудуд; 5 – элчихоналар ҳудуди; 6 – аэродром; 7 – эски шаҳар; 8 – автовокзал; 9 – кўкаламзорлаш-тирилган ҳудуд; 10 – саноат ҳудуди; 11 – темир йўл ҳудуди; 12 – автомобил йўллари (ўқ чизиклар билан шаҳарнинг ривожланиш йўналиши кўрсатилган).

Хартум шаҳрининг (Судан) бош тархи. К.Доксиадис.

Бизда ва чет элларда жуда хилма-хил келажак шаҳарлари концепциялари мавжуд. Денгиздаги шаҳарлар, кўприк-шаҳарлар, воронка сифат, пирамида шаҳарлар ва хоказолар. Ўз вақтида бу утопиялар тўғрисида архитектура доктори А.Э.Гутнов айтган эдики, шаҳарлар бир неча юз йил эволюцияга эга бўлган. Шаҳарларни одамларнинг мулоқот ҳудуди сифатида сақлаб қолиш лозим. Буни айтиш осон, аммо бу вазифани бажариш бугунги шаҳарни келажак шаҳрига ўтмишни йўқотмай, ҳозир билан бойитиб ўстириш қийин. Архитекторнинг шаҳар аҳолиси билан диалоги натижасида пайдо бўладиган шаҳар - бу ҳақиқий демократик шаҳардир.

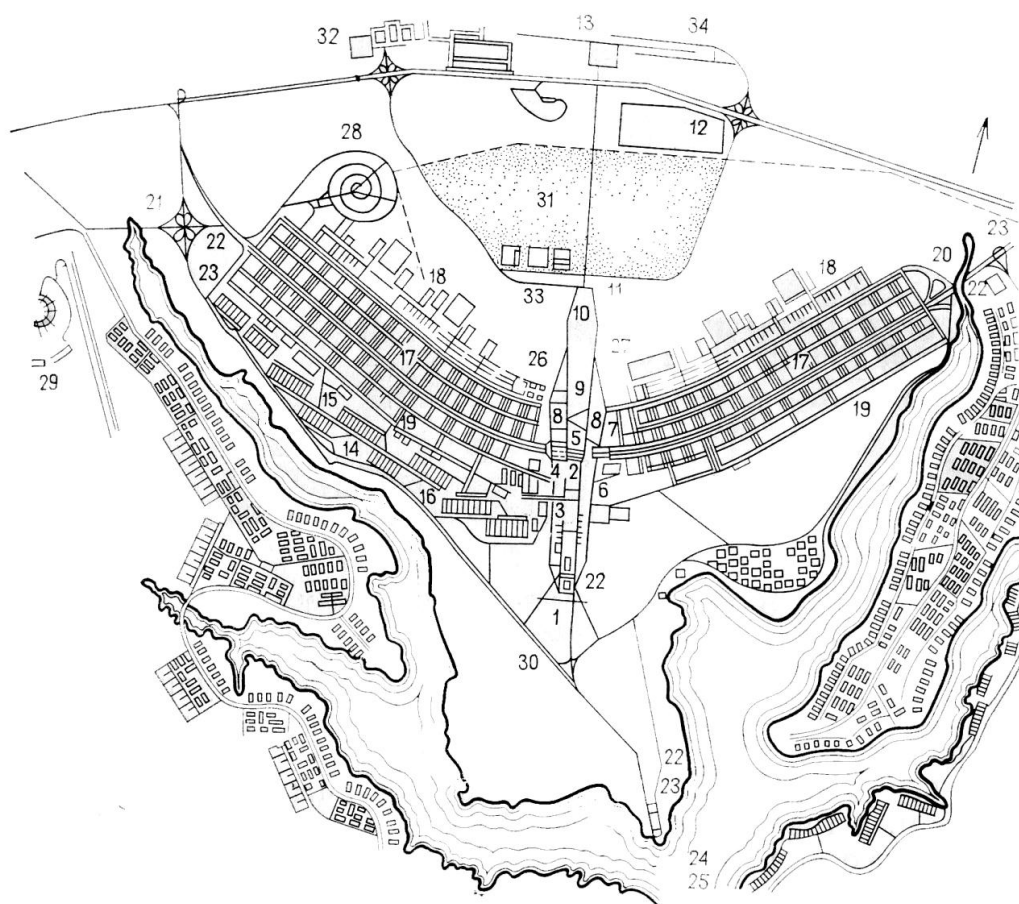
Янги шаҳарларнинг тарихий чизмалари асосан *3 принципиал ечимга* эга:

- шаҳар тархининг компакт, радиал-ҳалқали кейинчалик ривожланиш келажаксиз;

- кенг парк ёки қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш қисмлари билан камраб олинган тарихий таркиби сийраклаштирилган шаҳар;

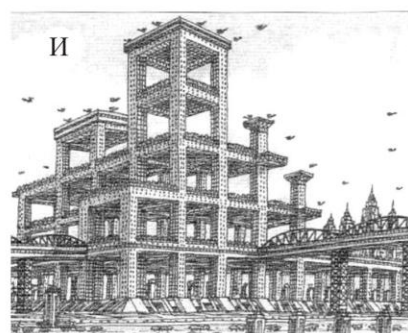
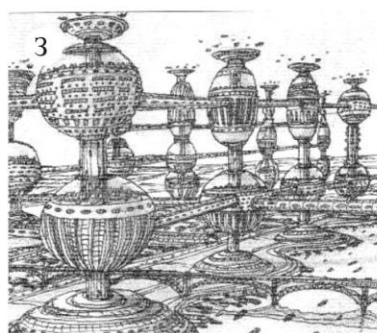
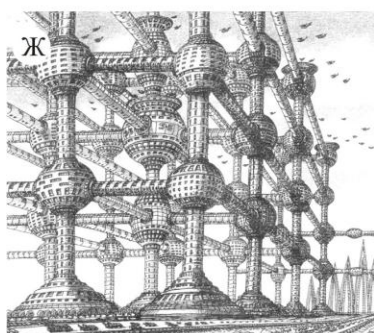
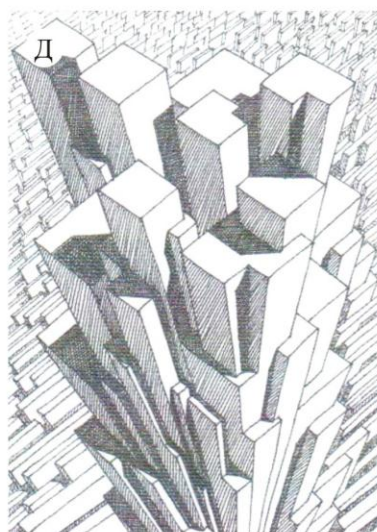
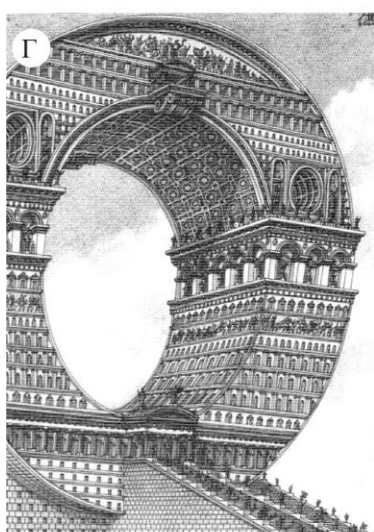
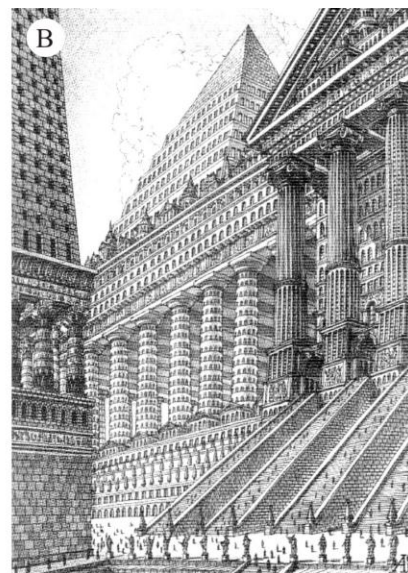
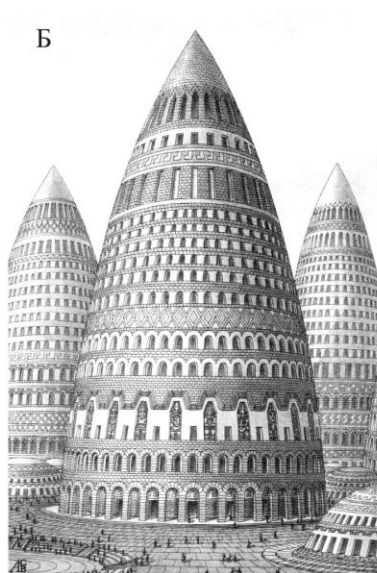
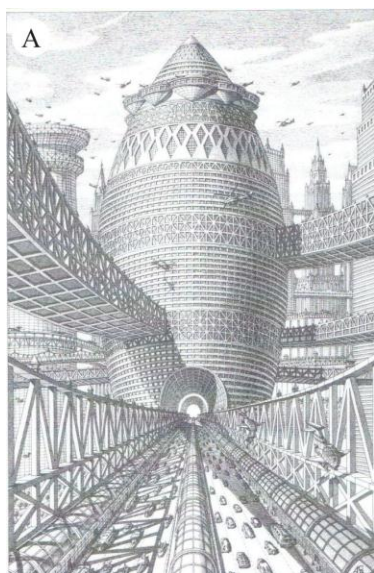
- параллел турар-жой, саноат, жамоат марказлари, транспорт, дам олиш ва бошқа қисмлардан иборат чизиқли таркибли шаҳар.

Чизиқли шаҳарнинг бир қанча ўзгартирилган ғоясини амалда архитекторлар Л.Коста ва О.Нимейерлар лойиҳаси бўйича яратилган Бразилия шаҳрининг режасида кўриш мумкин. Мамлакатнинг ичкарасида, тропик континентал иқлимли саванналарда жойлашган шаҳарнинг қурилиши уч йилдан кўпроқ вақтда амалга оширилади. Шаҳар 500-700 минг кишига мўлжалланган. Ҳисоб вақтидан кейинги аҳоли жойлашуви йўлдош шаҳарларда амалга оширилади. Бу табиий шароитларни ўзгартириш, замонавий архитектура тамойиллари ва Бразилия қурилиш санъати миллий анъаналарини уйғунлаштиришнинг энг муваффақиятли намунасидир.

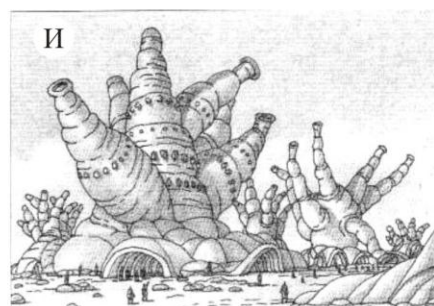
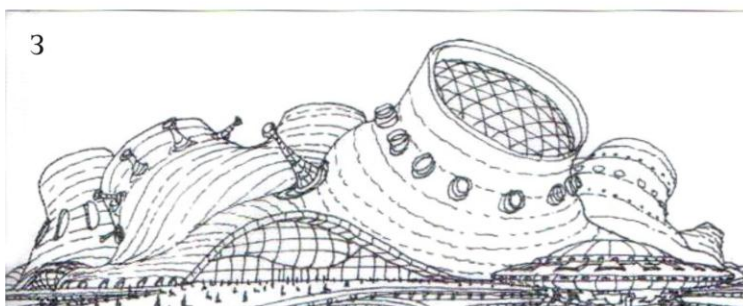
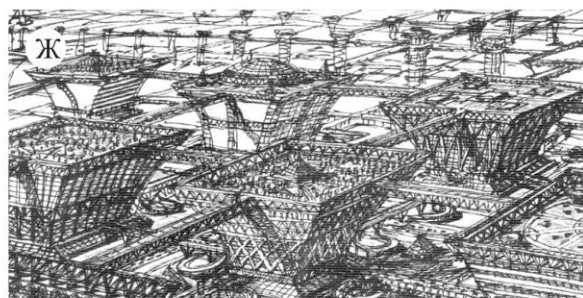
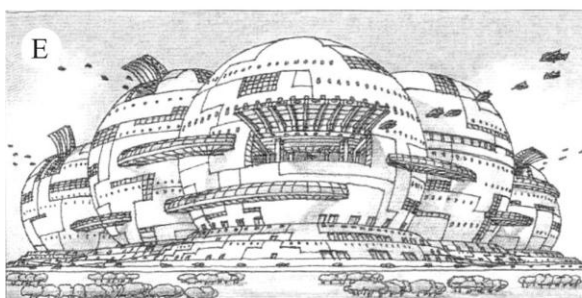
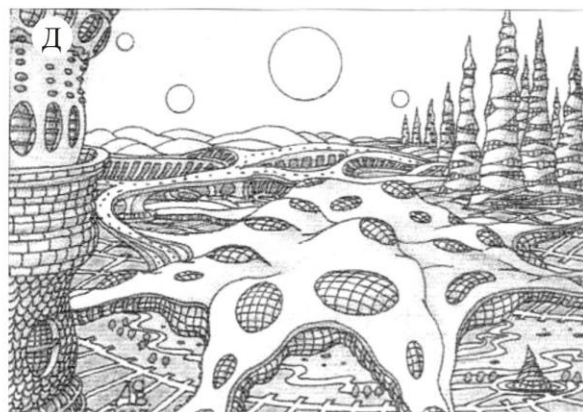
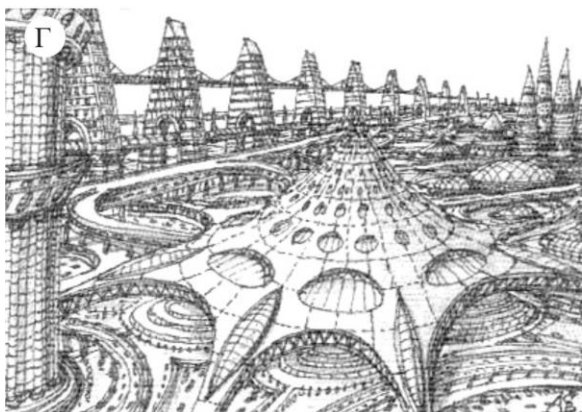
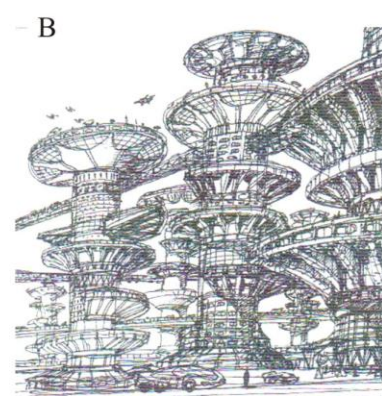
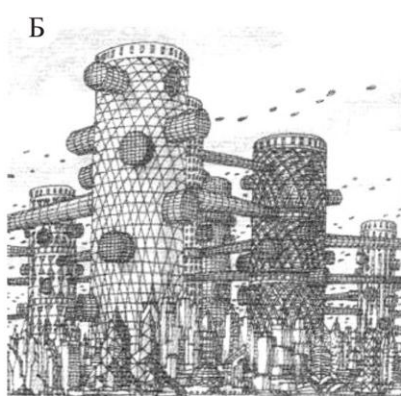
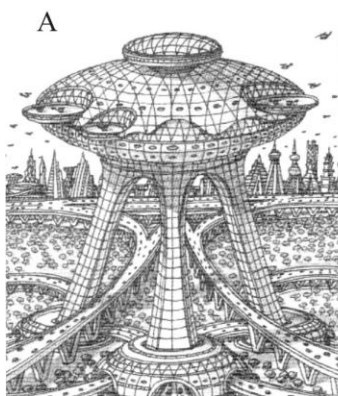

Бразилиа (Бразилия). Бош тарх. Архитектор Л. Коста

1 - Уч ҳокимият майдони; 2 – вазирлик бўлими; 3 – кафедрал собор; 4 – маданият муассасалари бўлими; 5 – театр; 6 – банклар ва давлат муассасалари; 7 – савдо маркази; 8 – отеллар; 9 – радиотелевизион минора; 10 – спорт маркази; 11 – муниципалитет майдони; 12 – полиция; 13 – темирйўл вокзали; 14 – 16 – элчихоналар; 17 – турар жой кварталлари; 18 – бир типдаги индивидуал турар уйлар; 19 – қасрлар тумани; 20-21 – ботаника боғи; 22 – 23 – автостанциялар; 24 – Аврора саройи – президент қароргоҳи; 25 – “Бразилия” отели; 26 – ярмаркалар ва савдо кўргазалари; 27 – отда юриш клуби; 28 – кабристон; 29 – аэропорт; 30 – гольф клуб; 31 – расадхона; 32 – хўжалик омборлари; 33 – типография; 34 – депо.

Келажак шаҳарсозлиги ғоялари: *А* – “Техно-коккон” интеллектуал бино; *Б* – инклар маданиятини акс эттирувчи “Пахсали шаҳар”; *В* – “Антик маданият майдони”; *Г* – қадимги Римнинг триумфал аркаси асосида лойиҳаланган “Триумфал халқа”; *Д* – юқорига ўсувчи мегаструктурани шакллантирувчи шаҳар-лабиринт; *Е* – эски шаҳар устидаги “ҳаво оролчалари”; *Ж* – “Молекуляр шаҳар”; *З* – турар-жой кварталлари йирик модул бўлинмаларга жамланган ва вертикал ва горизонтал боғланган келажак шаҳри; *И* – “полкаларга” жойлаштирилган “Стеллаж” турар-жой тумани.

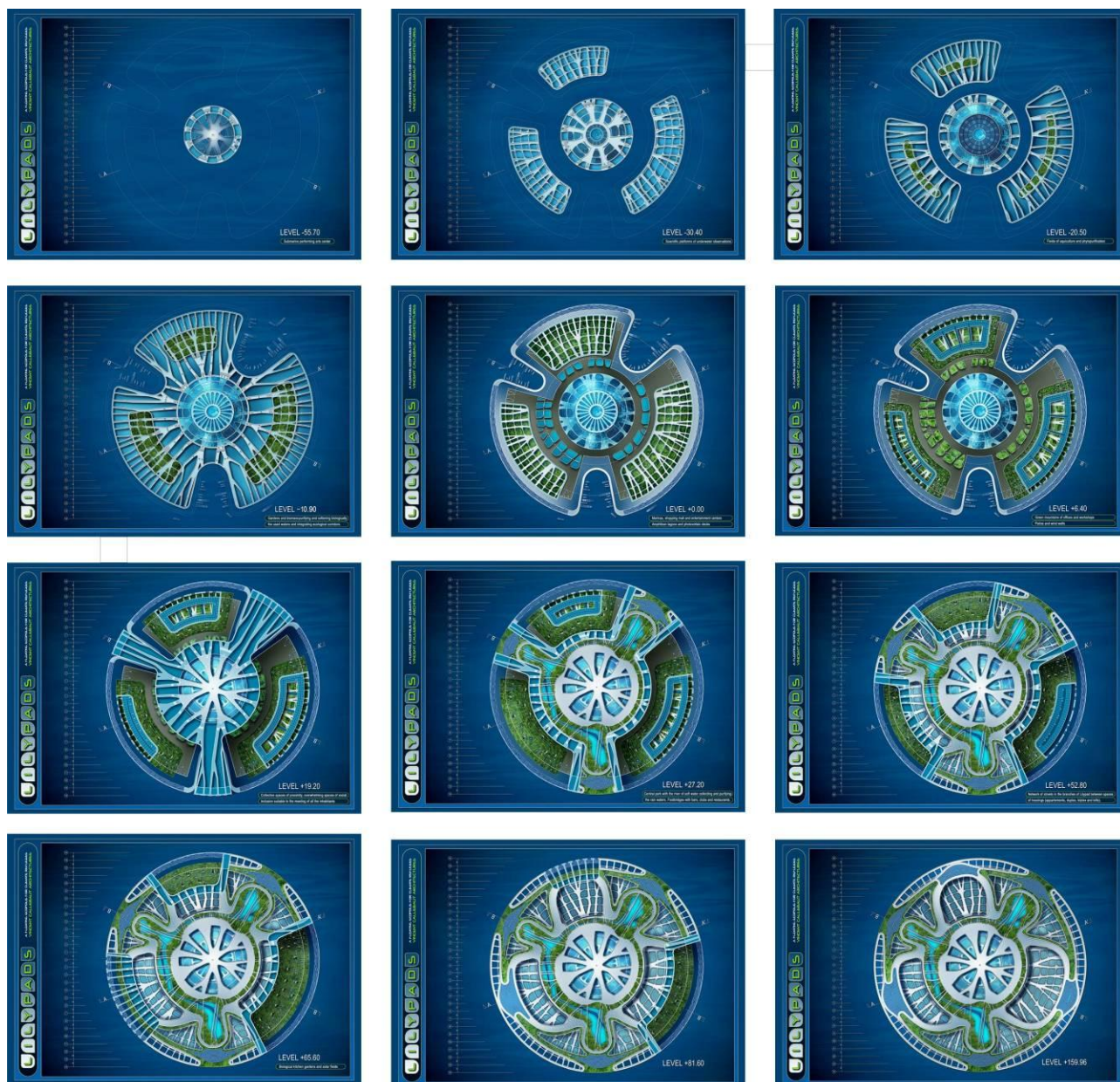
Келажак шаҳарсозлиги ғоялари: *А* – мегаполисга кираверишда жойлашган “робот” бино; *Б* – шаҳар қурилмаларининг икки авлоди: текисликда жойлашган ҳозирги шаҳар ва келажак шаҳрининг биргаликда яшаши; *В* – айланувчи қаватлар, сурилувчи томлар ва ички фазовий муҳитни қулайлаштириш учун бошқарилувчан қаватларга эга бўлган “трансформер” шаҳарлар; *Г* – дам олиш ва кўнгилолчал муассасалар учун бир неча км га чўзилган томошалар квартали; *Д* – томи ўсувчи ва шаклини ўзгартирувчи тангачалар билан қопланган “осьминог” биноси; *Е* – бошқа планеталарда яшаш учун зирхли қопламага эга бўлган шаҳар; *З* – тирик организм каби шаклини ўзгартириб, ҳаракат қилиб турувчи қопламали “уфология музейи”; *И* – ген инженерияси асосида яратилган биологик фаол тирик архитктура.

Хозирги кунда ҳам архитекторлар томонидан бир неча келажак шаҳарлари ғоялари яратилмоқда. Шулардан бири, келиб чиқиши бельгиялик бўлган француз архитектори Венсан Каллебо (Vincent Callebaut) яратган 50 минг аҳоли учун улкан шаҳар-лилиядир (Lilypad).

XX асрда дунё океанининг сатҳи атиги ўн сантиметрга кўтарилган бўлса, XXI асрда 50 сантиметрга кўтарилиши тахмин қилинмоқда (бунинг учун Антарктида музининг бор-йўғи 1 %и эриши кифоя). Улкан шаҳар-лилия эса куруқликдаги ҳароратнинг кўтарилиши оқибатларидан қочадиган эмигрантлар учун мўлжалланган.

Кўринишидан Lilypad улкан сув лилиясига ўхшаб кетади (унинг энг йирик тури – амазон лилиясига). Қурилманинг икки қаватли қоплами титан диоксиди билан қопланган полиэфир толасидан иборат. Шунингдек, куёш батареялари, шамол ва тўлқинлар энергияси, Ернинг биомассаси энергияси, сувни тозалаш ва фитотозалашдан фойдаланиш ҳам ушбу лойиҳага хосдир. Унинг мувозанатини марказида жойлашган ва чучук сув билан тўлдирилган хавза ушлаб туради. Бу қисм океан сатҳи билан барабар туради ва у ерда ёмғир сувлари йиғилиб, қайта ишланади.

Lilyradning океанга қараган томонида денгиз ўсимликларидан ташкил топган боғ бўлади, деворлар қатламида эса, одамлар яшайди ва денгиз флора ва фаунасини ўрганувчи олимлар тадқиқот олиб боришади.

Яна бир келажак шаҳри, лекин ҳозирги кунда қурилиш ишлари бошлаб юборилган ғоя бу Норман Фостер (Norman Foster) лойиҳалаган Бирлашган Араб Амирликларидаги Абу-Даби шаҳри яқинида қурилаётган Масдар шаҳри (Masdar City) лойиҳасидир. Арабчадан Масдар сўзи “манба, булоқ” маъноларини беради. Ушбу лойиҳанинг ташаббускорлари (асосий ўринда Masdar энергетика корпорацияси туради) шаҳарнинг дунёда биринчи 0 % микдорда карбонат ангидрид гази ва чиқинди чиқарувчи аҳоли пункти бўлишини ваъда беришмоқда. Шаҳар майдони 6 миллион квадрат метр бўлиб, 40-48 минг аҳолини ўзида жамлаши мумкин, шунингдек, ундан ҳам кўп туристларни ҳар куни қабул қила олади.

Шаҳар юқоридан караганда жимжимадор конструкциялар билан копланган ва бу конструкциялар шаҳарни куёш нуридан ҳимоя қилади. Шаҳарда кенг куёшдан қизиган асфальтли майдонлар умуман бўлмайд, лекин бу очик фазовий муҳитлар бўлмайд дегани эмас, балки бундай ҳудудлар турар-жой атмосферасига мослаштирилган ҳолда яратилади.

Шаҳарда барча энергия куёш ва шамол энергияси, чиқиндиларни қайта ишлаш ва бошқа қайта ишланувчи энергия манбаларидан қувват оловчи фотоэлектрик панеллар орқали таъминланади. Чиқиндилар қайта ишланиши

натижасида 99%га қисқартирилган. Шаҳарда карбонат ангидрид газини чиқарувчи транспорт умуман қўлланилмайди, шаҳар ичида автомобилларнинг экологик моделлари қўлланилади ва келувчилар фақат автомобиллардан биргаликда фойдаланиши, ҳамда жамоат транспортидан фойдаланишлари мумкин.

Шунингдек, пиёда сайр қилувчилар учун унча кенг бўлмаган ва соя қилинган пиёда йўллари лойиҳаланган ва унда қулай микроиклим яратиш чоралари кўрилган.

Абу-Даби ҳукумати мўлжали бўйича шаҳарда дунёнинг бир ярим минг компанияси офислари, лабораториялар ва илмий тадқиқот институтлари жойлашиши мумкин.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси ҳозирги замон аҳоли жойлашуви ва урбанизациясининг хусусиятлари нималардан иборат?
2. Э.Говард боғ-шаҳар ғоясининг мазмуни нимадан иборат?
3. Сория-и-Мата қандай шаҳар ғоясини илгари сурди?
4. И.Леонидов Магни горек шаҳри учун қандай шаҳар шясини таклиф этди?
5. Н.Милютиннинг шаҳарни ривожлантириш ғояси нималардан иборат?
6. Тўғри чизиқли тархий таркибнинг қандай хусусиятлари бор?
7. Н.Ладовскийнинг шаҳарни ривожлантириш бўйича ғояси мазмуни нималардан иборат?
8. Ле Корбюзьенинг шаҳарларни ривожлантириш бўйича таклиф қилган қандай лойиҳаларини биласиз?
9. Ле Корбюзье ўзининг шаҳарсозлик ғояларини қайси шаҳарни лойиҳалашда ва қуришда амалга оширди?
10. К.Доксиадиснинг шаҳар концепцияси мазмуни нималардан иборат?
11. Доксиадис ўз ғояларини қайси шаҳарлар лойиҳаси ва қурилишида амалга оширди?
12. Янги шаҳарларнинг тархий чизмалари қандай тамойилларга эга?
13. Бразилиа шаҳрининг бош режаси муаллифлари ким ва бу шаҳарни лойиҳалашда қандай шаҳарсозлик тамойилларига амал қилинган?
14. Замонавий шаҳарсозлик ғояларини яратишда асосий эътибор нимага қаратилокда?

ТАЯНЧ АТАМАЛАР ЛУҒАТИ

Антропоген ландшафт – у ёки бу даражада инсон томонидан ўзгартирилган; унда табиий компонентлар, дастлаб ўсимлик, тупроқ, фауна, сув режими ўзгарган; унга антропоген компонентлар - ҳар хил иншоотлар, маданий ўсимликлар, ўзгарган тупроқ ва бошқалар кўшилган. Антропоген ландшафтнинг кўзга кўринган хусусиятларидан бири – табиий ўз-ўзини бошқариш жараёни ва инсон томонидан бошқарилишнинг мураккаб бирикмасидир.

Аҳоли жойлашуви - маълум бир ҳудудда шаҳарлар жойларининг жойлашуви.

Аҳоли яшайдиган қисм - турар-жой туманлари ва кичик туманлари ҳамда маданий-маиший хизмат кўрсатиш муассасалари билан банд бўлган ҳудуд.

Аҳоли яшаш жойларининг регионал тизими (АРТ) - аҳоли яшаш жойлари бир-бирларидан узоқ жойлашган, улар ўртасидаги коммуникациялар ривожланмаган, функционал алоқалар кучсиз ва турғун эмас.

Аҳоли яшаш жойларининг гуруҳли тизими (АГТ) - аҳоли яшаш жойлари гуруҳ ташкил этади. Бир-бирлари билан ривожланган коммуникация тури ва турғун функционал алоқалар билан боғланган.

Бош режа - объект режасининг асосий чизмаси бўлиб, лойиҳачин»?нғ фикрларини ифодалайди ва ишчи лойиҳаучун асос исобланилади.

Геологик тузилиши - ҳудуднинг неотектоник активлиги ва сейсмикаси, стратиграфик ва литологик комплексларнинг борлиги, уларнинг тузилиши, ёйилиш қонуниятлари ва қуввати нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Таҳлил учун тектоник геоморфологик, геологик ва бошқа геология фондидаги материаллардан фойдаланади.

Гидрогеологик шарт-шароитлар - ер ости сувларининг сув элтувчи горизонтлари, уларнинг тарқалиши, чуқурлиги, сувга тўйинганлиги, кимёвий таркиб ва агрессивлиги каби тавсифлари мажмуи.

Гузар – Тошкентнинг (умуман Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида ҳам) эскидан шаклланган ҳудудларида жамоат ҳаётининг зичлигини таҳлил этиш натижалари маҳаллалар ва даҳалар жамоат марказидан ташқари яна битта жамоат бирлиги – гузар борлигини кўрсатди. Агар маҳалла марказлари бир текисда жойлашиб, 150-200 м хизмат кўрсатиш радиусига эга бўлса, гузарлар учун хизмат кўрсатиш радиуси атамаси ўз аҳамиятини йўқотади. Гузарлар қоида бўйича радиал ва кўндаланг кўчалар кесишмасида; икки ёки учта маҳалла чегарасида, кўчанинг ариқ билан туташган жойида (арик бўйлаб ҳам кўчалар ўтади) жойлашади.

Гузар Ўрта аср шаҳарларида аҳолига жамоат хизмати кўрсатишда муҳим элемент ҳисобланади. Улар маҳалла марказига қараганда анча кенг жамоат маркази функциясини бажаради, функционал йўналганлиги билан ажралиб туради.

Даҳа – шаҳарнинг нисбатан мустақил бирлиги ва шу билан бир қаторда унинг бир қисми. Даҳа атамасининг келиб чиқиши хусусида қуйидагича тахминлар мавжуд: сўғдий тарихга кўра қишлоқ ва қишлоқлар маъносини; бошқа тахминга кўра “даҳа” сўзи ўн квартал маъносига эга.

Бир томондан ҳар бир даҳа шаҳарнинг таркибий қисми бўлиб, умуман шаҳар композициясига бўйсунган ва унинг ҳудудида умумшаҳар аҳамиятидаги жамоат марказлари жойлашган. Бошқа томондан, ҳар бир даҳа ўзининг жамоат марказлари, шаҳарсозлик хусусиятига эга бўлган.

Изотерма – хариталарда ёзги ўртача ҳарорати бир хил бўлган ҳудудларни бирлаштирувчи чизиқлар.

Кичик архитектуравий шакллар – боғ-парк композициясининг сунъий элементлари: беседкалар, ротондалар, перголалар, трельяжлар,

аркалар, киоскалар, павильонлар, скамейкалар, урналар, ҳайкаллар ва х.к.

Коммуникацион коридорлар - (полимагистраллар) ҳар хил турдаги у ёки бу йўналишдаги магистралларнинг (темир йўллар, автомобил йўллари, кувур ўтказгичлар ҳамда энергия узатиш ва алоқа каналлари линиялари) мос тушиши. Бундай коридорлар полосасининг эни бир неча юз метрдан бир неча километргача бўлиши мумкин.

Композицион каркас - асосий магистрал кўчалар, умумшаҳар ва туман марказлари ҳамда бошқа ажойиб архитектуравий мажмуалар, майдонлар тизимлари, кўкаламзорли ҳудудлар бўлиб, улар шаҳар композицион тузилмасининг бош яъни асосий ташкил этувчилари деб ҳисобланилади. Композицион каркас элементларидан бири бу очик кенгликлар каркасидир.

Кўкаламзорлаштириш – ландшафтни қайта тиклаш, қишлоқ жойларида, саноат муассасалари атрофида ҳимоя ўрмон чизикларини яратиш, кўча ва магистраллар бўйлаб, турар-жой ва кичик туман чегараларида, боғ ва паркларда экинлар экиш бўйича муҳандислик ва агротехник тадбирлар йиғиндиси.

Кўкаламзорлаштириш меъёри – шаҳарнинг битта аҳолисига тўғри келадиган кўкаламзорлаштирилган майдонни ифодаловчи кўрсаткич (м.кв. да).

Ландшафт – ер сатҳи.

Магистраллараро ҳудуд - турли синфдаги магистрал кўчалар билан чегараланган ҳудуд.

Майдон – жамоат мақсадларида фойдаланиладиган кенглик.

Макроиклим – маҳаллий, регион, мамлакат, материк иқлими; дендрологик районлаштиришда ҳисобга олинади.

Макрорельеф – йирик шакл билан характерланадиган – тоғ массивлари, тизмалари, плато, тепаликлар, каньонлар, чуқурликлар ҳудудининг рельефи.

Маятникли миграция - аҳолининг уйдан иш жойига, маданий-маиший хизмат муассасаларига, дам олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш учун бориб келиши.

Маҳалла - кичик шаҳарсозлик бўлинмалари.

Мегаполис - агломерацияларнинг ўсиб, бир-бири билан қўшилиб кетишидан ҳосил бўлган, катта урбанизациялашган ҳудудларни қамраб олган бирикма.

Мезорельеф – макро- ва микрорельеф ўртасидаги ўрта рельеф. Унга дарё террасаси, чуқурлик, катта бўлмаган дара, катта бўлмаган тепалик рельефи киради.

Миграция - аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши.

Микроиклим - бир жойда чегараланган доирада юз берувчи иқлимий ходиса (шаҳар, шаҳарнинг бир қисми); катта бўлмаган ҳудуд ёки ҳудуднинг бир қисми иқлимий шароитлари мажмуаси.

Микрорельеф – парк, боғ ландшафтида мезорельеф деталлари ҳисобланиб, катта бўлмаган 1-1.5 м майдонни эгалловчи рельефнинг майда

элементларидир. Масалан, тиргак девор билан безатилган баланд-пастлик, кичик тепалик шаклидаги гул клумбаси рельефи, сойлик рельефи ва х.к.

Нотўғри чизиқлилиқ коэффиценти - кўча тармоғи бўйлаб икки нуқта оралиғидаги масофанинг уларнинг орасидаги ҳаво бўйлаб ўтказилган масофага нисбати нотўғри чизиқлилиқ коэффиценти дейилади.

Ориентация – лойиҳалашнинг алоҳида элементларини дунё томонларига нисбатан жойлаштириш: шимол-жануб (ШЖ), шарқ-ғарб (ШҒ); болалар майдончаларини лойиҳалаш, йўлакларда дарахтларни жойлаштириш, спорт мажмуаларини жойлаштириш ва х.к.ларда катта аҳамиятга эга.

Работ – шаҳарни ўраб турувчи қалъа.

Рекреацион ҳудуд - дам олиш ва соғлиқни тиклаш учун мўлжалланган шаҳарда, шаҳар атрофида махсус ажратилган ҳудуд. Боғлар, кўнгил очиш боғлари, хиёбонлар ҳамда боғли ёдгорликлардаги буфер зоналар рекреацион мақсадлар учун хизмат қилиши мумкин.

Санитар-ҳимоя қисми - саноат корхонаси, омборлар, коммунал ва транспорт иншоотларини аҳоли яшайдиган қисмдан ажратиб турувчи кўкаламзор йўлак.

Саноат ҳудуди - саноат корхоналари, уларнинг транспорт ва омбор хўжаликлари, ёрдамчи иншоотлар ва муассасалар билан банд бўлган ҳудуд.

Табиий (ландшафтли) каркас - сув артерияси тизими бу ландшафтнинг базали элементларини боғловчи дарёлар, каналлар, ариқлар, ўсимликларни суғориш ариқлари, кўкаламзорлар ва яшил майдонлар, йўлаклар ҳамда уларнинг атрофидаги ариқлардир. Табиий каркас зонасида табиий муҳитнинг туризм ва соғломлаштирувчи дам олиш каби муҳим хоссалари концентрлашади.

Табиий ландшафт – асосий ландшафт компонентлари – ер юзи, ҳаво, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўзаро уйғун ва ўзаро боғлиқ бўлган бирлиқни ташкил этган ҳудудий мажмуа, фазовий муҳитдир. Табиий ландшафт ривожланишида инсон қўли тегмаган.

Туманни режалаштириш – иқтисодий ёки маъмурий туманни комплекс ҳудудий-хўжалиқ тузилишини лойиҳалаш ва унинг халқ хўжалиғи тармоқларини, шаҳарлар ва қишлоқларни оптимал жойлашувини ҳамда аҳоли меҳнати ва дам олиш учун қулай шарт-шароитлар яратиб беришни таъминловчи тархий таркибни шакллантириш.

Турар-жой кичик тумани - шаҳар аҳоли яшайдиган қисми тархий таркибининг бирламчи элементи бўлиб, бунда аҳоли уй-жой ва кундалиқ хизмат кўрсатиш муассасаларига пиёда етиш даражаси таъминланади.

Турар-жой тумани - бир нечта кичик турар-жой туманидан иборат шаҳар аҳоли яшайдиган қисми таркибининг асосий элементи.

Туманни режалаштириш - иқтисодий ёки маъмурий туманни комплекс шаҳарсозлик-хўжалиқ тузилишини лойиҳалаш билан шуғулланувчи шаҳарсозликнинг тармоғи.

Урбанизация - ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий мулоқот

шакллариининг ривожланиши ва концентралланиши, шаҳар ҳаёт тарзининг барча аҳоли жойларига ёйилиши билан боғлиқ бўлган кўп қиррали, улкан ижтимоий-иқтисодий жараён; жамият ривожланишида шаҳар аҳамиятиниинг ортиб бориш жараёни.

Урбанизациянинг белгилари – шаҳарларда индустриянинг ўсиши, уларнинг маданий ва сиёсий функцияларининг ривожланиши, меҳнат ҳудудий бўлинишининг чуқурлашуви. Урбанизация белгиларидан яна бири – бу қишлоқ аҳолисининг шаҳарларга оқиб келиши, йирик шаҳарларга унинг атрофдаги қишлоқлардан ва кичик шаҳарлардан аҳолининг миятниксимон ҳаракатининг кучайиши.

«Сохта урбанизация» - шаҳар орбитасига қишлоқ мигрантларининг секин-аста тортилиши, кўпгина ривожланаётган мамлакатлар шаҳарлари атрофларида шаклланган кенг «қашшоқлик майдонларида» олдинги турмуш тарзининг узоқ сақланиши.

«Тисланувчи урбанизация» - биринчи қарашда қутилмаган жараён. АҚШ бўйича сўнгги тадқиқотларнинг кўрсатишича шаҳар аҳолиси салмоғининг бироз камайиши.

Шаҳар агломерацияси - шаҳарлар ва аҳоли жойларининг марказий шаҳар атрофидаги тартибсиз тўплами.

Шаҳар бош тархи - шаҳарнинг келажак меъморий-композицион, функционал-мақоний, транспорт-инженерлик ривожланишини белгилаб берувчи лойиҳавий ҳужжат.

Шаҳар ландшафти - шаҳар ҳудудидаги табиий (рельеф, ўсимликлар, сув ҳавзаси) ва антропоген (инженерлик иншоотлари, бинолар, йўллар) омилларнинг ҳосиласи.

Шаҳар тизими - бу ягона шаҳар яъни шаҳар ёки шаҳарлар"гуруз и сифатида функцияллашган ҳудудий-ҳажмий тизим (шаҳар, агломерация, жойлаштиришнинг гуруҳли тизими).

Шаҳарни кўкаламзорлаштириш схемаси – бу шаҳар бош режаси асосида ландшафт архитектураси объектлари жойлашишининг принципиал характериини уларнинг бажарадиган вазифасига боғлиқ равишда акс эттирувчи чизмадир.

Шаҳарни ободонлаштириш - шаҳарда соғлом ва қулай қайт шароити яратишга қаратилган тадбирлар мажмуаси.

Шаҳарнинг режавий тузилмаси – бу унинг ҳамма структуравий элементларини бирлаштирган ҳолда қамраб олинган ҳудуднинг режавий-ҳудудий жиҳатдан ҳудудларга ажратилиши ва режавий районлаштирилишидир.

Шаҳарнинг функционал тузилмаси (ёки шаҳарнинг функционал жиҳатдан тузилиши) – бу саноат, турар-жой, коммунал, транспорт ва бошқа функционал ҳудудларнинг жойлашишини ва уларнинг ўзаро алоқасини акс эттирувчи тузилмадир.

Шаҳарсозлик - шаҳарлар, аҳоли жойлари, аҳоли жойлашувини лойиҳаланиши ва қурилишнинг назарияси ва амалиёти, у меъморий-бадий,

ижтимоий-иқтисодий, санитар-гаиеник, инженерлик-транспорт масалаларни комплекс ҳал этишга қаратилгандир. Шаҳарсозлик - вақт ва фазода исон ва жамият ҳаёти муҳити шаклланиши ҳақидаги фан ва амалий жараён бўлиб, у табиий муҳит ва экологик мувозанатни максимал даражада сақлаган ҳолда шаҳар ва қишлоқ жойларини яратишда, дам олиш ва хизмат кўрсатиш, коммуникацион, саноат тармоқларини ташкил этишда муҳим аҳамият касб этади.

Шаҳарсозлик объекти - бу исталган ҳудудий мавқеидаги шаҳарсозликни лойиҳалаштиришнинг ҳар қандай ҳудудий-режавий объектидир.

Шаҳарсозлик талаблари – бу объектлар қурилиши ва лойиҳаланишининг асосий меъёрлари ва қоидаларидир, шу билан бирга ландшафт архитектураси ҳам қонунлар ва тавсиялар мажмуасини акс этади ва улар ҚМК (Қурилиш меъёрлари ва қоидалари) га киритилган.

Ҳудудий мавқелар (даражалар) :

- давлат (миллий) миқёсида – мамлакат;
- регионал миқёсда – регион (бир ёки бир неча вилоят);
- район миқёсида – туман, ҳудудий саноат мажмуаси, йирик дам олиш ҳудудлари ва бошқалар;
- аҳоли пунктлари миқёсида – шаҳар, шаҳар типдаги посёлка, қишлоқ типидпги посёлка;
- аҳоли пунктлари районлари миқёсида – шаҳар ичидаги туманлар (режавий, маъмурий), турар-жой тумани, саноат тумани ва бошқалар;
- локал миқёсда – парк, кичик турар-жой тумани, шаҳар маркази ва бошқа мажмуалар.

Ҳудудни функционал қисмларга бўлиш – лойиҳалаш жараёнида ҳар хил ҳудудларни функционал вазифасига кўра (спорт, болалар, хўжалик ҳудудлари ва х.к.) қисмларга ажратиш.

Қизил чизик – кўча, парк, майдон, магистрал билан қурилмалар ўрасидаги ажратиб турувчи, чегараловчи чизик.

Қурилиш чизиги - қурилаётган ҳудуднинг чегарасини белгилайди. Баъзан юқорида келтирилган чизиклар мос тушиши мумкин, аммо одатда қурилиш чизиги кичик туман ва кварталлар ичига (қизил чизикдан камида) 3 - 6 м ичкарига жойлаштирилади.

Иловалар

10 млн.дан ошиқ аҳолиси бўлган агломерациялар. 1950-2010 йил. (таҳлил ва келажакка тахмин).

1950 й. Нью-Йорк, АҚШ, 12.3	Тяньцзинь, Хитой, 12.4 Сеул, Жан. Корея, 12.3 Карачи, Покистон, 12.1 Дехли, Ҳиндистон, 11.7 Буэнос-Айрес, Аргентина, 11.4 Манила, Филиппин, 10.8 Каир, Миср, 10.7 Осака, Япония, 10.6 Рио-де-Жанейро, Бразилия, 10.2
1960 й. Нью-Йорк, АҚШ, 14.2 Токио, Япония, 11.0	2010 й. Токио, Япония, 28.7 Бомбей, Ҳиндистон, 24.3 Шанхай, Хитой, 21.5 Лагос, Нигерия, 20.8 Сан-Паулу, Бразилия, 20.1 Жакарта, Индонезия, 19.2 Мехико, Мексика, 18.2 Пекин, Хитой, 17.8 Карачи, Покистон, 17.6 Нью-Йорк, АҚШ, 17.3 Дакка, 16 Калькутта, Ҳиндистон, 15.6 Тяньцзинь, Хитой, 15.6 Дехли, Ҳиндистон, 15.5 Лос-Анжелес, АҚШ, 14 Манила, Филиппин, 13.7 Каир, Миср, 13.2 Сеул, Жан. Корея, 13 Буэнос-Айрес, Аргентина, 12 Истамбул, Туркия, 11.7 Рио-де-Жанейро, Бразилия, 11.1 Осака, Япония, 10.6
1970 й. Токио, Япония, 16.5 Нью-Йорк, АҚШ, 16.2 Шанхай, Хитой, 11.2	
1980 й. Токио, Япония, 21.9 Нью-Йорк, АҚШ, 16.2 Мехико, Мексика, 13.9 Сан-Паулу, Бразилия, 12.1 Шанхай, Хитой, 11.2 Осака, Япония, 10.0	
1990 й. Токио, Япония, 25 Нью-Йорк, АҚШ, 16.1 Мехико, Мексика, 15.1 Сан-Паулу, Бразилия, 14.8 Шанхай, Хитой, 13.5 Бомбей, Ҳиндистон, 12.2 Лос-Анжелес, АҚШ, 11.5 Пекин, Хитой, 10.9 Калькутта, Ҳиндистон, 10.7 Буэнос-Айрес, Аргентина, 10.6 Сеул, Жан. Корея, 10.6 Осака, Япония, 10.5	
2000 й. Токио, Япония, 27.9 Бомбей, Ҳиндистон, 18.1 Сан-Паулу, Бразилия, 17.8 Шанхай, Хитой, 17.2 Нью-Йорк, АҚШ, 16.6 Мехико, Мексика, 16.4 Пекин, Хитой, 14.2 Жакарта, Индонезия, 14.1 Лагос, Нигерия, 13.5 Лос-Анжелес, АҚШ, 13.1 Калькутта, Ҳиндистон, 12.7	

Ер шари бўйлаб шаҳар аҳолисининг тақсимланиши, 1994 й.

Районлар	Шаҳар аҳолиси сони млн.киши	Барча аҳолидан шаҳар аҳолиси миқдори, %	Дунё бўйича шаҳар аҳолиси % миқдори
Европа	532	73.3	21.1
Осиё	1159	34.1	46.0
Африка	240	33.8	9.5
Шимолий Америка	221	76.1	8.8
Жанубий Америка	348	73.7	13.8
Австралия ва Океания	20	70.3	0.8
Бутун дунёда	2520	44.8	100.0

Дунё шаҳар аҳолиси динамикаси

Йил	Бутун дунё аҳолиси, млн.киши	Шаҳар аҳолиси млн.киши			Дунё аҳолиси % миқдори		
		Ҳаммаси	Шу жумладан қуйидагича аҳоли сонли шаҳарларда		Барча шаҳар аҳолиси	Қуйидагича аҳоли сонли шаҳарларда	
			20 минг ва ундан кўп	100 минг ва ундан кўп		20 минг ва ундан кўп	100 минг ва ундан кўп
1800	978	50	24	17	5.1	2.5	1.7
1850	1262	80	54	29	6.3	4.3	2.3
1900	1650	220	152	91	13.3	9.2	5.5
1950	2520	738	567	408	29.3	22.5	16.2
1960	3021	1033	810	597	34.2	26.8	19.8
1970	3697	1353	1170	833	36.6	31.6	22.5
1980	4444	1752	...	1100	39.4	...	24.8
1990	5285	2277	...	...	43.1	...	...
2000	6158	2926	...	...	47.5	...	...
2010	7032	3707	...	...	52.7	...	...
2020	7888	4599	...	...	58.3	...	...

Аҳоли сони бўйича энг йирик шаҳарлар.

(80 млн.дан ошиқ аҳолили давлатлар 2008 й.).

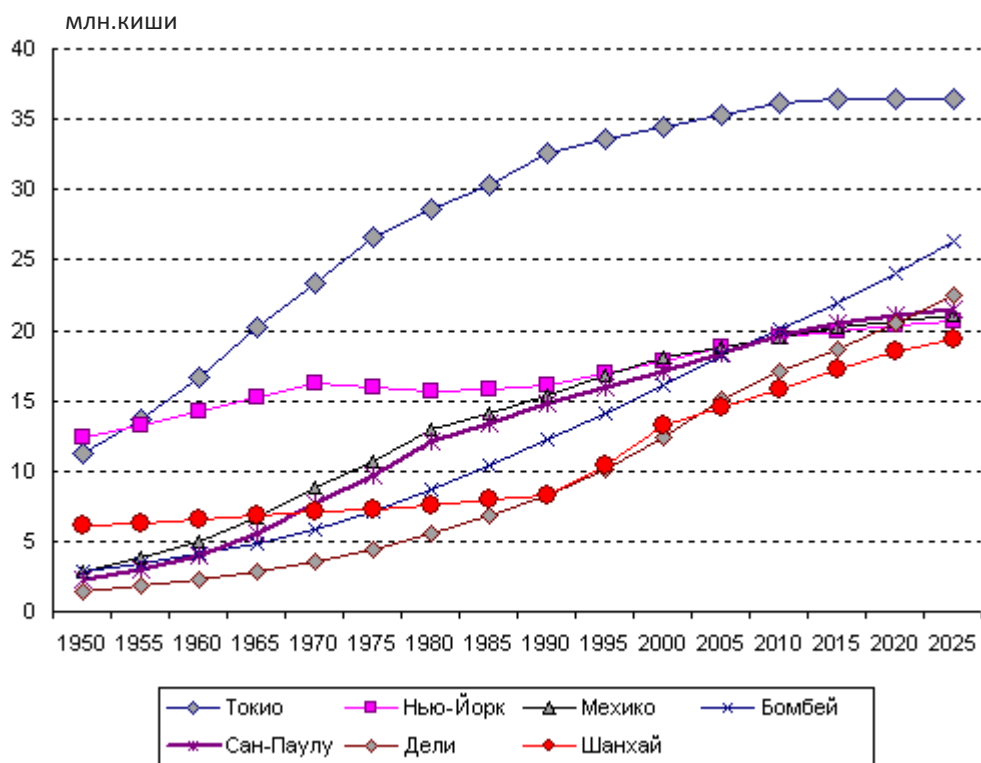
№	Давлат	Аҳоли сони	Ўсиш
1	 Хитой	1 330 044 544	▲ 0,606%
2	 Ҳиндистон	1 147 995 904	▲ 1,606%
3	 АҚШ	303 824 646	▲ 0,894%
4	 Индонезия	237 512 357	▲ 1,213%
5	 Бразилия	196 342 592	▲ 1,008%
6	 Покистон	172 800 042	▲ 1,828%
7	 Бангладеш	153 546 896	▲ 2,056%
8	 Нигерия	146 255 312	▲ 2,379%
9	 Россия	141 927 900	▼ -0,055%
10	 Япония	127 288 419	▼ -0,088%
11	 Мексика	109 955 400	▲ 1,153%
12	 Филиппин	96 077 287	▲ 1,764%
13	 Вьетнам	86 116 560	▲ 1,004%
14	 Германия	82 369 548	▼ -0,033%
15	 Миср	81 713 520	▲ 1,721%

Дунёнинг асосий регионлари ва баъзи давлатларида шаҳар аҳолисининг динамикаси, 1950-2025 йиллар (таҳлил ва келажакка тахмин).

Регион ва давлатлар	Аҳоли сони, млн.киши					Шаҳарликлар салмоғи, %				
	1950	1970	1990	2010	2025	1950	1970	1990	2010	2025
Европа	286	423	520	571	598	52.2	64.4	78.0	78.4	83.2
Россия	46	81	109	117	119	44.7	62.5	74.0	77.9	85.7
Германия	49	62	68	72	70	71.9	79.6	85.3	89.7	92.0
Осиё	286	482	974	1846	2665	16.8	23.4	31.8	44.3	54.8

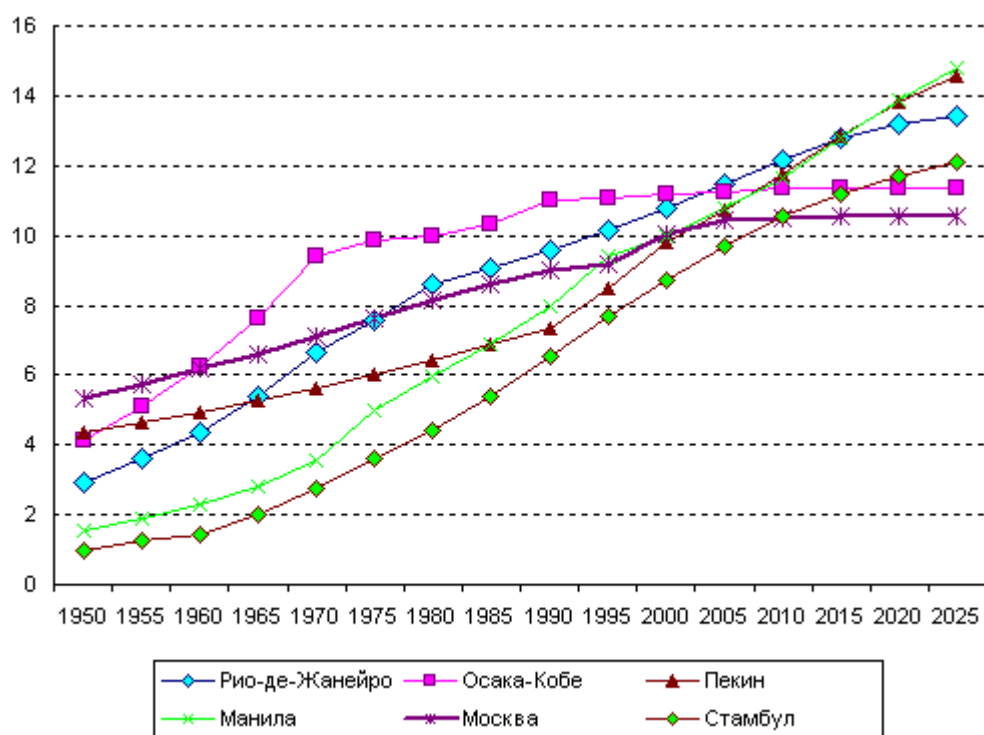
Япония	42	74	95	103	103	50.3	71.2	77.2	80.6	84.9
Хитой	61	145	303	597	832	11.0	17.4	26.2	43.0	54.5
Ҳиндистон	62	110	217	402	630	17.3	19.8	25.5	33.8	45.2
Африка	33	84	201	468	804	14.7	23.0	31.8	43.8	53.8
Нигерия	3	11	34	86	147	10.1	20.0	35.2	51.1	61.6
Шимолий Америка	106	167	209	266	313	63.9	73.8	75.4	80.6	84.8
АҚШ	98	151	188	239	281	64.2	73.6	75.2	80.3	84.9
Лотин Америкаси	69	163	314	486	601	41.6	57.4	71.4	80.5	84.7
Бразилия	19	53	111	170	205	36.0	55.8	74.6	85.4	88.9
Мексика	12	30	61	96	117	42.7	59.0	72.6	81.6	85.8
Австралия ва Океания	8	14	19	25	31	61.6	70.8	70.6	71.1	74.9
Бутун дунё	738	1353	2277	3707	5065	29.3	36.6	43.1	52.7	61.1

1950-2025 йилларда дунё мегаполислари аҳолиси сонининг ўзгариши.

1950-2025 йилларда дунё мегаполислари аҳолиси сонининг ўзгариши.

млн.киши

Ўзбекистон Республикасининг аҳолиси сони (йил бошидан, минг киши)

	1991	1992	1993	1994	1999
Барча аҳоли шу ҳисобда шаҳар ва қишлоқ.	20708,2 8343,6 12364,6	21206,8 8483,4 12723,4	217003,0 8559,0 131444,0	22192,5 8653,1 13539,4	24230,6 9156,8 15073,8
Умумий ҳисобдан шаҳар аҳолисининг солиштира оғирлиги, % да	40,3	40,0	39,4	39,0	37,7

Ўзбекистон Республикасининг аҳолиси сони (минг киши)

Бутун Республика б-ча, жумладан	Жами	Шаҳар	Қишлоқ
	23563.0	8933.9	14629.1
Қорақалпоғистон Республикаси	1447.1	696.4	750.7
Андижон вилояти	2098.1	629.7	1468.4
Бухоро вилояти	1369.2	435.5	933.7
Жиззах вилояти	914.4	286.9	627.5
Қашқадарё вилояти	2051.0	529.2	1521.8
Навои вилояти	762.6	308.9	453.7
Наманган вилояти	1841.7	695.6	1146.1
Самарқанд вилояти	2561.2	714.4	1846.8
Сурхондарё вилояти	1644.1	331.6	1312.5
Сирдарё вилояти	643.5	198.5	445.0
Тошкент вилояти	2288.1	939.0	1349.1
Фарғона вилояти	2561.2	743.6	1817.6
Хоразм вилояти	1263.0	306.8	956.2
Тошкент шаҳри	2117.8	2117.8	0.0

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг туғилиш, ўлиш ва табиий ўсиш даражаси.

	Туғилиш сони (минг кишига)	Ўлиш сони (минг кишига)	Аҳолининг табиий ўсиши (минг кишига)
Ўзбекистон Республикаси бўйлаб жами	27.6	6.5	21.1

Ўзбекистон шаҳарлари рўйхати

№	Ўзбекча номи	Русча номи	Аҳоли- си (2009й)	Вилоят	Эски номи
1.	Тошкент	Ташкент	3235029	Тошкент шаҳри	
2.	Оққўрғон	Аккурган		Тошкент вилояти	
3.	Оқтош	Акташ		Самарқанд вилояти	
4.	Олот	Алат		Бухоро вилояти	
5.	Олмалиқ	Алмалык		Тошкент вилояти	
6.	Олтиариқ	Алтыарык		Фарғона вилояти	
7.	Ангрен	Ангрен		Тошкент вилояти	
8.	Андижон	Андижан		Андижон вилояти	
9.	Асака	Асака		Андижон вилояти	Ленинск
10.	Оҳангарон	Ахангаран		Тошкент вилояти	
11.	Охунбобоев	Ахунбабаев		Андижон вилояти	Сўфиқиш- лоқ
12.	Боғот	Багат		Хоразм вилояти	
13.	Бойсун	Байсун (уз.)		Сурхондарё вилояти	
14.	Бахт	Бахт		Сирдарё вилояти	
15.	Бекобод	Бекабад		Тошкент вилояти	Беговат
16.	Беруний	Беруни (уз.)		Қорақалпоғистон	Шаббаз, Беруний
17.	Бешариқ	Бешарык		Фарғона вилояти	
18.	Бешкент	Бешкент		Қашқадарё вилояти	
19.	Бўка	Бука		Тошкент вилояти	
20.	Булунғур	Булунгур		Самарқанд вилояти	Красно- гвардейск
21.	Бўстон	Бустан		Қорақалпоғистон	
22.	Бухоро	Бухара		Бухоро вилояти	
23.	Вобкент	Вабкент		Бухоро вилояти	
24.	Гагарин	Гагарин		Жиззах вилояти	
25.	Ғазалкент	Газалкент		Тошкент вилояти	
26.	Газли	Газли		Бухоро вилояти	
27.	Галаосиё	Галаасия		Бухоро вилояти	
28.	Ғаллаорол	Галлаарал		Жиззах вилояти	
29.	Ғиждувон	Гиждуван		Бухоро вилояти	
30.	Гузар	Гузар		Қашқадарё вилояти	
31.	Гулистон	Гулистан		Сирдарё вилояти	
32.	Гурлан	Гурлен		Хоразм вилояти	
33.	Даштобод	Даштабад		Жиззах вилояти	
34.	Денов	Денау		Сурхондарё вилояти	
35.	Жомбой	Джамбай		Самарқанд вилояти	
36.	Жарқўрғон	Джаркурган		Сурхондарё вилояти	
37.	Жиззах	Джизак		Жиззах вилояти	
38.	Жума	Джума		Самарқанд вилояти	
39.	Дўстлик	Дустлик		Жиззах вилояти	
40.	Зарафшон	Зарафшан		Навои вилояти	
41.	Иштихон	Иштыхан		Самарқанд вилояти	
42.	Когон	Каган		Бухоро вилояти	

43.	Қамаши	Камаши		Қашқадарё вилояти	
44.	Қоракўл	Каракуль		Бухоро вилояти	
45.	Қорасув	Карасу		Андижон вилояти	
46.	Қоровулбозор	Караулбазар		Бухоро вилояти	
47.	Кармана	Кармана		Навои вилояти	
48.	Қарши	Карши		Қашқадарё вилояти	
49.	Косон	Касан		Қашқадарё вилояти	
50.	Косонсой	Касансай		Наманган вилояти	
51.	Каттакўрғон	Каттакурған		Самарқанд вилояти	
52.	Келес	Келес		Тошкент вилояти	
53.	Қизирик	Кизирик		Сурхондарё вилояти	
54.	Китоб	Китаб		Қашқадарё вилояти	
55.	Қўқон	Коканд		Фарғона вилояти	
56.	Қува	Кува		Фарғона вилояти	
57.	Қувасой	Кувасай		Фарғона вилояти	
58.	Қумкўрғон	Кумкурған		Сурхондарё вилояти	
59.	Қўнғирот	Кунград		Қорақалпоғистон	
60.	Қўрғонтепа	Кургантепа		Андижон вилояти	
61.	Қизилтепа	Кызылтепа		Навои вилояти	
62.	Манғит	Мангит		Қорақалпоғистон	
63.	Марғилон	Маргилан		Фарғона вилояти	
64.	Маржонбулоқ	Марджанбу-лак		Жиззах вилояти	
65.	Мархамат	Мархамат	15627	Андижон вилояти	
66.	Муборак	Мубарек	31822	Қашқадарё вилояти	
67.	Музробот	Музрабад		Сурхондарё вилояти	
68.	Мўйноқ	Муйнак		Қорақалпоғистон	
69.	Навбаҳор	Навбахор		Навои вилояти	
70.	Навои	Навои	157957	Навои вилояти	
71.	Наманган	Наманган	647540	Наманган вилояти	
72.	Нукус	Нукус	241318	Қорақалпоғистон	
73.	Нуробод	Нурабад		Самарқанд вилояти	п. Советобод
74.	Нурота	Нурата	30941	Навои вилояти	
75.	Пойтуғ	Пайтуғ	27312	Андижон вилояти	
76.	Поп	Пап		Наманган вилояти	
77.	Паркент	Паркент		Тошкент вилояти	
78.	Пахтабод	Пахтаабад	26749	Андижон вилояти	
79.	Пахтакор	Пахтакор		Жиззах вилояти	
80.	Питнак	Питнак		Хоразм вилояти	Дружба
81.	Пскент	Пскент		Тошкент вилояти	
82.	Риштон	Риштан	31881	Фарғона вилояти	п. Куйбы- шев
83.	Ромитан	Ромитан		Бухоро вилояти	
84.	Самарқанд	Самарқанд		Самарқанд вилояти	
85.		Солдатский		Тошкент вилояти	
86.	Сирдарё	Сырдарья		Сирдарё вилояти	
87.	Талимаржон	Талимарджан		Қашқадарё вилояти	
88.	Тарақўрғон	Таракурған		Наманган вилояти	
89.	Тахиатош	Тахиаташ	62100	Қорақалпоғистон	
90.	Термиз	Термез	142441	Сурхондарё вилояти	

91.	Тўйтепа	Тойтепа		Тошкент вилояти	
92.	Тўрткўл	Турткуль	52424	Қорақалпоғистон	Петроалек- сандровск
93.	Ульянов	Ульяново		Жиззах вилояти	п. Обру-чев
94.	Урганч	Ургенч	143199	Хоразм вилояти	Янги Урганч
95.	Ургут	Ургут	50197	Самарқанд вилояти	
96.	Учкудук	Учкудук	35361	Навои вилояти	
97.	Учкўрғон	Учкурған		Наманган вилояти	
98.	Фарғона	Фергана	529089	Фарғона вилояти	Скобелев
99.	Хазорасп	Хазарасп		Хоразм вилояти	
100.	Хаккулобод	Хаккулабад	28016	Наманган вилояти	
101.	Ҳамза	Хамза		Фарғона вилояти	
102.	Ҳонобод	Ханабад	34774	Андижон вилояти	п. Қарабо- ғиш
103.	Хонқа	Ханка	43463	Хоразм вилояти	
104.	Хатирчи	Хатирчи		Навои вилояти	
105.	Хива	Хива	59949	Хоразм вилояти	
106.	Хужаобод	Ходжаабад		Андижон вилояти	
107.	Хужайли	Ходжейли	104589	Қорақалпоғистон	
108.	Чортоқ	Чартак		Наманган вилояти	
109.	Челак	Челек		Самарқанд вилояти	
110.	Чимбой	Чимбай	39571	Қорақалпоғистон	
111.	Чиноз	Чиназ		Тошкент вилояти	
112.	Чироқчи	Чиракчи		Қашқадарё вилояти	
113.	Чирчиқ	Чирчик		Тошкент вилояти	
114.	Чуст	Чуст	70183	Наманган вилояти	
115.	Шовот	Шават		Хоразм вилояти	
116.	Шоргун	Шаргунъ		Сурхондарё вилояти	п. Тақчиён
117.	Шофиркон	Шафиркан		Бухоро вилояти	
118.	Шахрисабз	Шахрисабз	98955	Қашқадарё вилояти	
119.	Шахрихон	Шахрихан		Андижон вилояти	
120.	Шеробод	Шерабад		Сурхондарё вилояти	
121.	Ширин	Ширин		Сирдарё вилояти	
122.	Шуманай	Шуманай		Қорақалпоғистон	
123.	Шўрчи	Шурчи		Сурхондарё вилояти	
124.	Яйпан	Яйпан		Фарғона вилояти	
125.	Яккабоғ	Яккабаг		Қашқадарё вилояти	
126.	Янгиобод	Янгиабад		Тошкент вилояти	
127.	Янгиер	Янгиер	33789	Сирдарё вилояти	
128.	Янги-Нишон	Янги-Нишан		Қашқадарё вилояти	
129.	Янгийўл	Янгиюль		Тошкент вилояти	

АДАБИЁТЛАР:

1. **Авдотьи Л.Н.** и др. “Градостроительное проектирование”, М. Стройиздат 1989 г.
2. **Аникин В.И.** “Архитектурное проектирование жилых районов”. Минск, Высшая школа, 1987 г.
3. **Бархин М.Г.** “Архитектура и город”. М, 1979 г.
4. **Бутягин В.А.** “Планировка и благоустройство городов”. М, Стройиздат, 1974 г.
5. **Виншу И.А.** “Архитектурно-планировочная организация сельских населенных пунктов”. М, Стройиздат, 1986 г.
6. “Градостроительный кодекс Республики Узбекистан”. Т. 2002 г.
7. **Гутнов А.Э.** “Эволюция градостроительства”. М, 1984 г.
8. **Гутнов А.Э., Глазнев В.М.** “Мир архитектуры”. М, 1990 г.
9. **Гутнов А.Э., Лежава И.Г.** “Будущее города”, М, 1977 г.
7. **Иконников А.В.** “Архитектура города”. М, 1972 г.
8. **Иконников А.В.** “Основы градостроительства и планировки сельских населённых мест”. М, Высш. школа, 1982 г.
9. **Исамухамедова Д.У.** “Шаҳарсозлик асослари” ўқув қўлланма. Т, 2000 й.
10. **Кадырова Т.Ф.** “Архитектура современного Узбекистана”. М. 1987 г.
11. **Каримов И.А.** Узбекистан по пути к великому будущему. Т., «Узбекистан», 1998.
12. “Концепция развития градостроительства Узбекистана в условиях формирования новых социально-экономических отношений”. Т, Издательство ТАСИ. 2008 г.
13. **Майдар Д., Пюрвеев Д.** “От кочевой до мобильной архитектуры”. М, 1980 г.
14. **Николаевский И.А.** “Благоустройство городов”. М, Высшая школа, 1990 г.
15. **Нильсен В.А.** “У истоков современного градостроительства Узбекистана”. Ташкент 1988.
16. **Пўлатов Х.** “Шаҳарсозлик тарихи”. Т, 2008 й.
17. **Римша А.Н.** “Город и жаркий климат”. М, 1975 г. “Справочник проектировщика. Градостроительство”. М, Стройиздат, 1978 г.
18. **Смоляр И.М.** “Генеральные планы новых городов”. М, Стройиздат, 1973 г.
19. **Якуб Вук.** Мифы и утопии архитектуры 20 века. М. Стройиздат, 1990 г.
20. **Яргина З.Н.** и др. “Основы теории градостроительства”. М, 1983 г.
21. **Ўзбекистон географик атласи.** Т. 2001 й.
22. **ШНК 2.07.01 – 03**
23. http://www.natlib.uz/rus/calendar_2006.pdf - Национальная библиотека Узбекистана
24. <http://www.archunion.com.ua/slovarik.shtml> - архитектурная энциклопедия.
25. “Ўзбекистон архитектураси ва қурилиши” журналлари. Т. 2001-2009 йй.

Муаллиф китобни ёзишдаги иштироки ва ёрдами учун Бурхонова Норсулов ва Шайхисламов Замирга ўз миннатдорчилигини билдиради.

Қадимги ҳинд трактати Манасарада тўғри бурчакли схемага асосланаган шаҳарнинг ривожланган шакли ҳақида ёзилган. Шунингдек, иссиқ иқлимли шароитда шаҳар қуришда энг қулай жой танлаш принциплари ҳам келтирилган.

МДХ давлатлари орасида машҳур шаҳарлардан бири қадимги Хоразмдаги Жомбоз Қалъа шаҳри эр.авв. IV асрда шаклланган. Шаҳар иккита жамоа уйлари, улар орасидан олов ибодатхонасига олиб боровчи кўчадан иборат бўлган. Жамоат уйлари лойиҳасида шаҳарнинг мунтазам режаси акс этади.